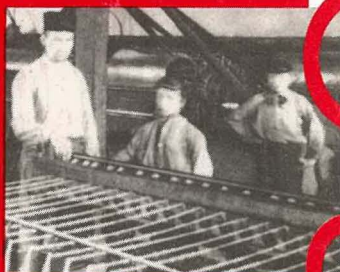

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken

1994

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
1994

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Drs. J.K.S. Moes, *voorzitter*
C. Walle, *secretaris*
Drs. E.T. van der Vlist, *penningmeester*

Drs. R.J.W. Arnoldus
A. Honkoop
Dr. D.J. Noordam
Mr. T.N. Schelhaas
Drs. J. Slangen
Drs. C.B.A. Smit
E. van der Veen
Drs. M.H.A.C. Weevers
Drs. IJ. Woensdregt
Th.P.F. Wortel

Redactie Jaarboek 1994

P.J.M. de Baar
Drs. J.K.S. Moes
Dr. D.J. Noordam
Drs. J. Slangen
Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*
Drs. IJ. Woensdregt, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van 1995 wordt met belangstelling ingewacht door het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting. Bijdragen die na september worden ontvangen, kunnen pas in het *Jaarboek* van het daaropvolgende jaar verschijnen.

Dirk van Eck-Stichting

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
1994

Leiden 1994

ISBN 90-73279-09-7

© Copyright Dirk van Eck-Stichting Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden
gereproduceerd door middel van foto-copy,
foto-offset, microfilm of welk ander medium
dan ook, zonder schriftelijke toestemming van
het bestuur der Dirk van Eck-Stichting.

Uitgave:

Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Secretariaat:

Postbus 849

2300 AV Leiden

Vormgeving:

Bert van der Veer, Leiden

Druk:

De Zijl Bedrijven, Leiderdorp

Inhoud

7	Voorwoord
11	Jaarverslag 1994
20	<i>Geertruida de Moor</i> De Antwerpenaar Hendrik II Hendriksz. van Etten (1544-1622); een vluchteling, die remigreerde
32	<i>Antoinette Frijns</i> De ommeegaanders van het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht
48	<i>Cor Smit</i> Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid
98	<i>P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik</i> De Oranjerfuries van 1887 en 1889
126	<i>Ben van der Voort</i> Geschiedenis van de Rex-bioscoop
146	<i>Jaak Slangen en Ed van der Vlist</i> "De eerste tik op mijn neus." Jeugdherinneringen van Isaac Baart
168	Bockbesprekingen
183	Cumulatief register van in de <i>Jaarboeken</i> opgenomen artikelen
186	Cumulatief register van bockbesprekingen
188	Cumulatief register van verworven archieven

De tram voor de Hartbrugkerk, 1961 (foto geschonken door de heer G.W.M. Gussenhoven).

Voorwoord

Met genoegen bied ik U namens het bestuur het zesde *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van de Dirk van Eck-Stichting aan. Voor de stichting was 1994 een succesvol jaar, met verschillende geslaagde activiteiten.

In het jaarverslag kunt U onder meer lezen dat 190 donateurs zijn ingeschreven. Verder is een beknopte evaluatie opgenomen van de in het voorjaar georganiseerde enquête onder de donateurs betreffende de stichtingsactiviteiten. De resultaten zijn zonder meer bemoedigend, al valt er natuurlijk nog wel het een en ander te verbeteren. Het bestuur neemt Uw suggesties uiteraard ter harte. Aardig is ook dat naar aanleiding van de enquête interessant nieuw historisch materiaal is geschonken, zoals de hiernaast afgebeelde foto. Een laatste punt dat ik hier uit het jaarverslag licht, is dat door de inspanning van slechts enkele enthousiaste vrijwilligers onze Werkgroep Leids Audio Visueel Archief (LAVA) een flinke sprong voorwaarts heeft gemaakt. De videoband met oude Leidse stadsfilms, *Stadsbeeld in Beweging* deel II, die met de 3 October-Vereeniging als sponsor op 3 oktober in Theater de X in première kon gaan, vormt daarvan het tastbare bewijs. De geboekte vooruitgang betekent ook in organisatorisch opzicht een belangrijke doorbraak, die veel perspectieven opent voor de toekomst. Wij verwachten dat er nog veel *Stadsbeelden in Beweging* zullen volgen. De voorbereidingen voor deel III zijn al in volle gang.

Het *Jaarboek* beoogt uiteraard meer te zijn dan een verslag van de bestuurlijke wapenfeiten. Het wil in de eerste plaats een platform bieden voor historische bijdragen met een sociaal-economisch karakter aan de Leidse geschiedschrijving. Het is verheugend te kunnen vaststellen dat de redactie er ook dit jaar weer in is geslaagd een aantal nieuwe verhalen uit het Leidse verleden samen te brengen, met fraaie, veelal nog ongepubliceerde afbeeldingen.

Geertruida de Moor vertelt over de levenswandel van een zestiende-eeuwse vluchteling uit de toenmalige Zuidelijke Nederlanden, die zich op gevorderde leeftijd aan de Leidse universiteit als student liet inschrijven.

'Ommegaanders' uit de vervlogen tijden van het Heilige Geest-Weeshuis waren lange tijd voor velen een begrip, maar tegenwoordig zal menigeen de wenkbrauwen fronsen bij het horen of het lezen van de term. Antoinette Frijns ontruikt in haar bijdrage de oudere weeskinderen die toezicht hielden op hun jongere lotgenootjes aan de vergetelheid.

Cor Smit begeeft zich in zijn artikel op een terrein waar hij als geen ander de weg weet. Zijn uitvoerige bijdrage behandelt enkele maatregelen met betrekking tot de bestrijding van de kinderarbeid in het negentiende-eeuwse Leiden.

De heer P.A.J. Otgaar en mevrouw J.F.J.G. van Schaik publiceerden in ons *Jaarboek* al eerder over de Leidse sociale geschiedenis. Uit hun goed gedocumenteerde bijdragen over het Leidse rosse leven in de negentiende eeuw is inmiddels al door verschillende andere auteurs geciteerd. In dit *Jaarboek* verhalen zij van de Leidse 'Oran Jefuries' aan het einde van de negentiende eeuw. Dat waren opstootjes en soms zelfs grote rellen tussen socialisten en oranjegezinden, die zich in 1887 en 1889 voordeden rond de verjaardag van Koning Willem III.

Daarna is een bijdrage opgenomen waarvoor in het vorige *Jaarboek* helaas geen ruimte meer was. Het betreft een zogenaamd egodocument van de Leidse bouwvakarbeider Isaac Baart, die zijn herinneringen aan de periode rond de laatste eeuwwisseling op ver gevorderde leeftijd aan het papier toevertrouwde. Dergelijke memoires zijn bijzonder, omdat er maar weinig van zijn. Dit egodocument werd door de familie van Baart overhandigd aan Jaak Slangen tijdens zijn welbekende cursus Leidse geschiedenis in het Volkshuis. In de publikatie van deze eigentijdse bron voor de arbeidersgeschiedenis zijn de woorden van Baart zo getrouw mogelijk gevolgd. De broneditie kwam mede dank zij de inspanning van Ed van der Vlist tot stand.

In het laatste artikel beschrijft Ben van der Voort de tachtigjarige geschiedenis van de voormalige Rex-bioscoop aan de Haarlemmerstraat, bij de oudere Leidenaren beter bekend als 'het vlooientheater' en wellicht bij de jongere als Leidens 'sexbioscoop'. Aan het theater is thans door een aantal actieve jongeren een bredere functie gegeven onder de naam Cultureel Centrum de X, dat door de talloze gevarieerde voorstellingen inmiddels een eigen plaatsje heeft verworven in onze stad.

Het zal de lezer opvallen dat achterin dit *Jaarboek* de rubriek 'Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden' ontbreekt. Volgend jaar bieden wij U weer een volledig overzicht van de meest belangrijke aanwinsten. Wel wordt U, zoals U wellicht inmiddels gewend bent, ook dit jaar via enkele korte besprekingen geattendeerd op recent verschenen literatuur op het gebied van de Leidse sociaal-economische geschiedenis.

Namens de Dirk van Eck-Stichting bedank ik allen die aan dit *Jaarboek* hun belangeloze bijdrage leverden, met name de fotografen van het Gemeentearchief Leiden — de heren J. Lagas en J. Boekkooi — en de medewerkers van De Zijl Bedrijven voor de verzorging van het drukwerk. Ten slotte spreek ik de hoop uit dat U na lezing van de opgenomen verhalen nieuwsgierig zult worden naar meer...

J.K.S. MOES,

voorzitter

De heer P. Anker overhandigt archivalia van Muziek- en Toneelvereniging Nut en Vermaak op de donateursavond, 20 december 1993 (foto J. Lagas).

Jaarverslag 1994

BESTUUR

De verslagperiode strekt zich uit van 1 november 1993 tot en met 31 oktober 1994. Tijdens het afgelopen jaar heeft de heer drs. P.H.H. Vries afscheid genomen als bestuurslid. Zijn plaats is ingenomen door drs. R.J.W. Arnoldus, A. Honkoop en drs. IJ. Woensdregt. Laatstgenoemde is bovendien benoemd als lid van het dagelijks bestuur.

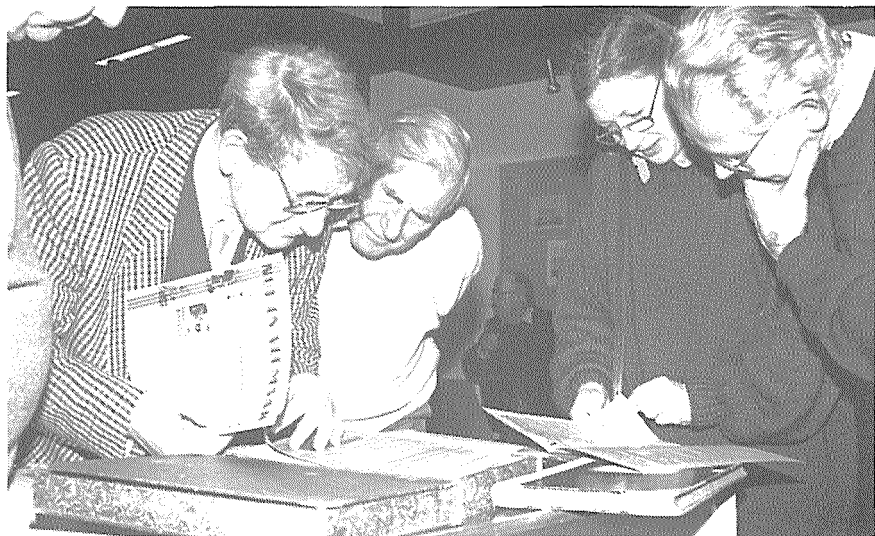
Het algemeen bestuur vergaderde tweemaal, het dagelijks bestuur kwam vier keer bijeen.

DONATEURS

Op 1 november 1993 telde de Dirk van Eck-Stichting 178 donateurs. Op 31 oktober van dit jaar was dit aantal tot 190 gestegen.

DONATEURSAVOND

Op 20 december 1993 vond de jaarlijkse donateursavond of jaarvergadering plaats in de tentoonstellingsruimte van het Leidse Gemeentearchief. De bijeenkomst werd door ruim zestig belangstellenden bezocht. Nadat het dagelijks bestuur verslag had gedaan van de activiteiten werd het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1993* aangeboden aan wethouder Tjeerd van Rij, zulks als blijk van waardering voor zijn moeite om het gebouw van de voormalige Coöperatie 'Vooruit' voor Leiden te behouden. Vervolgens hield drs. R.J.W. Arnoldus een interessante lezing over de bemoeienis van het Leidse stadsbestuur met de werklozenverzekering rond 1900.

De aanwinsten van de stichting trokken op de donateursavond veel belangstelling (foto J. Lagas).

EXCURSIE

Op 4 juni brachten enkele tientallen donateurs een door het stichtingsbestuur georganiseerd bezoek aan het 'privémuseum' van de heer Piet Anker aan de Vlietweg. Zijn collectie omvat de meest bijzondere gereedschappen en oude gebruiksvoorwerpen. De heer Anker, die overigens zelf donateur is van onze Stichting, slaagde er goed in om zijn kennis van oude ambachten en het landbouwbedrijf op zijn bezoekers over te brengen.

DONATEURSENQUETE

Doel van de in het voorjaar georganiseerde enquête was om meer inzicht te krijgen in de belangstelling van onze donateurs. Maar liefst 87 donateurs namen de moeite om het vragenformulier in te vullen en retour te zenden.

Ruim 94% van de respondenten blijkt goed op de hoogte te zijn van de

stichtingsactiviteiten. De bereikbaarheid wordt door 88% als goed beoordeeld. Voorts is 65% geïnteresseerd in te organiseren excursies. Ook voor stadswandelingen bestaat grote belangstelling (53%), in het bijzonder voor een bezoek aan de Bibliotheeca Thysiana aan het Rapenburg (69%).

Op de vraag of het stichtingsbestuur zich moet inzetten voor het verzamelen, conserveren en uitbrengen van oude stadsfilms antwoordden alle (!) inzenders zonder voorbehoud positief. Het bestuursinitiatief om in 1995 een studiedag over stedelijke immigratie te organiseren wordt door 65% ondersteund.

De inhoud van het Jaarboek wordt door 75% als "interessant" beoordeeld en door 23% als "wel aardig". Slechts één persoon toont zich minder tevreden. Bijzonder blij zijn we met de vele suggesties en aanbevolen onderwerpen voor de komende Jaarboeken. Uit de enquête blijkt tenslotte dat vijftig respondenten lid of donateur zijn van andere verenigingen of stichtingen die actief zijn op het gebied van locale en regionale geschiedenis. De Vereniging Oud Leiden (47%), de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (20%) en de Vereniging Jan van Hout (17%) scoorden het hoogst.

JAARBOEK

Evenals in voorgaande jaren is tijdens de verslagperiode veel aandacht besteed aan de totstandkoming van het Jaarboek. De redactie heeft opnieuw veel werk verzet. De eindredactie werd dit jaar gevoerd door Ed van der Vlist en IJme Woensdregt.

WERKGROEP LAVA

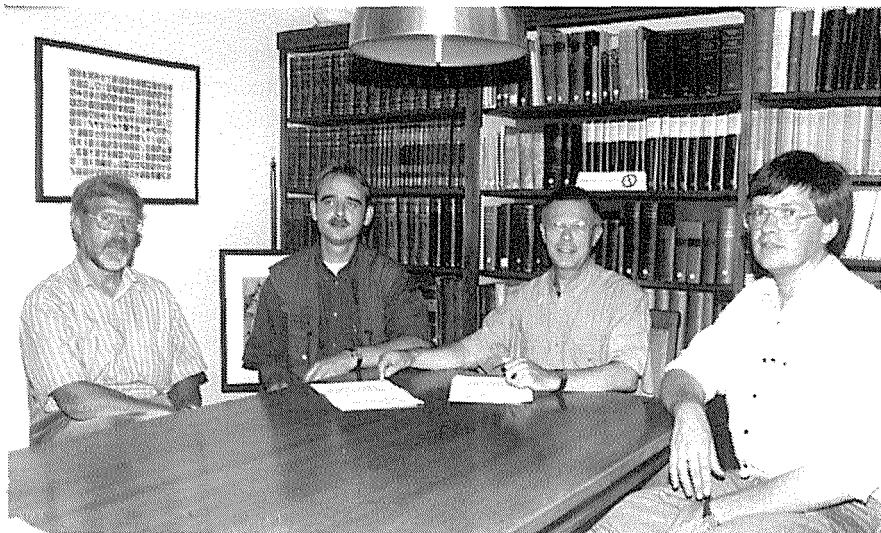
In het afgelopen jaar is ook veel werk verricht door de werkgroep Leids Audio-visueel Archief (LAVA) van onze Stichting. Na een lange tijd van voorbereiding vond de formele oprichting plaats op 28 maart 1994. Het werkgroepbestuur wordt voorlopig gevormd door de heren A. Honkoop (voorzitter) en C. Walle. Het is de bedoeling om een commissie te vormen die tot taak heeft om de uitvoering van het vastgestelde werkplan te begeleiden. Door de komst van mevrouw E. Jordans, die tegen een kleine onkostenvergoeding diverse taken verricht, was het mogelijk om de continuïteit van het project te versterken.

Dankzij medewerking van de Gemeente Leiden kan de werkgroep beschikken over een ruimte in het Rekencentrum aan de Langegracht.

Een belangrijke gebeurtenis was de ondertekening op 21 juli 1994 van een overeenkomst tussen het bestuur van onze stichting en de stadsarchivaris, mr. T.N. Schelhaas. Daardoor heeft de Dirk van Eck-Stichting de exclusieve gebruiksrechten verworven van de audiovisuele collectie van het Leidse Gemeentearchief. Door dit gebruiksrecht is onze stichting gerechtigd om met uitsluiting van derden de aanwezige beeld- en geluidsdragers te kopieëren en te verspreiden. Daartegenover staat dat het door de Dirk van Eck-Stichting/LAVA verworven audiovisuele materiaal in langdurig bruikleen bij het gemeentearchief wordt gedeponneerd. Met de financiële opbrengst van de cassetteverkoop is het tevens mogelijk om belangwekkende beeld- en geluidsdragers aan te schaffen en zonodig auteursrechten te bekostigen.

Een ander hoogtepunt was de uitgave van een videocassette met vijf oude stadfilms, getiteld *Stadsbeeld in Beweging II*. In tegenstelling tot het eerste deel zijn de films voorzien van een ondersteunende tekst en (speciale, in opdracht gecomponeerde) muziek. De uitgave was mede mogelijk dankzij een belangrijke financiële bijdrage van het bestuur van de 3 October Vereniging. Vanwege die steun was het vanzelfsprekend dat het eerste exemplaar op 3 oktober jongstleden werd overhandigd aan de verenigingsvoorzitter, prof.dr. P.G.J. van Sterkenburg. Op dezelfde gedenktag van Leidens ontzet werd de film voor ruim driehonderd enthousiaste Leidenaars in het X-Theater vertoond. De cassettes zijn via de Openbare Bibliotheek te huur en te koop. Een derde uitgave met als thema de bevrijding in 1945 is thans in voorbereiding.

Langs deze weg wordt een belangrijke doelstelling van onze stichting gerealiseerd. Door de uitgave van videocassettes worden de Leidenaars op een eigentijdse manier met hun geschiedenis geconfronteerd; met name stadsgenoten die minder snel geneigd zijn om zich op andere wijze in Leidens historie te verdiepen. In die zin is het videoproject ook een promotie-activiteit waar alle groeperingen op het gebied van lokale en regionale geschiedenisbeoefening hun voordeel mee kunnen doen, in het bijzonder de Dirk van Eck-Stichting.

De ondertekening van het LAVA-convenant, 21 juli 1994.

V.l.n.r.: J.W.C. Postel, drs. J.K.S. Moes, mr. T.N. Schelhaas en A. Honkoop (foto J. Lagas).

HISTORISCH KWARTAALMAGAZINE

Het stichtingsbestuur is zeer geporteerd voor samenwerking met organisaties die op een vergelijkbaar gebied direct of indirect werkzaam zijn. In dat verband is het belangrijk om activiteiten die niet of zeer moeilijk door de afzonderlijke groeperingen kunnen worden uitgevoerd gezamenlijk te ondernemen. Zo heeft het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting gepoogd om collega-organisaties (in eerste instantie de Vereniging Oud Leiden, de Vereniging Jan van Hout en STIEL) te bewegen om een gezamenlijk kwartaalmagazine uit te geven. Op die manier bespaart men op de afzonderlijke en relatief kostbare leden- en donateursberichten, terwijl anderzijds door gebundelde menskracht en financiële mogelijkheden een beter resultaat wordt verkregen. Helaas zijn die pogingen voorsnog mislukt. Met name het bestuur van STIEL was niet voor het idee te winnen, waardoor potentiële belangstellenden als de verenigingen Oud Leiden en Jan van Hout hebben afgehaakt.

UITDAG

Evenals voorgaande jaren nam de Dirk van Eck-Stichting deel aan de Uitdag in de Pieterskerk. De fraai ingerichte stand werd op 10 september 1994 jongstleden gedeeld met de Vereniging Jan van Hout en trok opmerkelijk veel belangstelling.

ONDERSTEUNENDE ACTIVITEITEN

Na bemiddeling en onder auspiciën van de Dirk van Eck-Stichting vervaardigde Marije Groos ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van kinderdagverblijf "Het Konijn" een rijk geïllustreerde brochure. Diverse bestuursleden werkten mee aan de succesvolle serie *Leiden zoals het was*. Op 17 oktober jongstleden verzorgde voorzitter Jaap Moes een lezing over het Leidse textielverleden voor PvdA-senioren. Op de 27e in diezelfde maand hield Jaak Slangen een voordracht in het Leidse Volkshuis ter gelegenheid van het 95-jarige bestaan van dit stedelijk centrum voor vormings- en ontwikkelingswerk. Ten slotte hebben enkele bestuursleden lezingen voorbereid ten behoeve van een cyclus in het kader van de najaarstentoonstelling over Leidse Textiel in het Stedelijk Museum 'De Lakenhal'.

SCHENKINGEN

De stichtingscollectie werd verrijkt met de volgende schenkingen:

- een map met knipsels over de Leidse geschiedenis (van de heer P. Anker)
- 48 geluidstapes met interviews met Leidse arbeiders (van de heer dr. H. Diederiks)
- een serie foto's van de donateursavond op 20 december 1993 (van de heer J. Lagas)
- een film met beelden van kerkelijke festiviteiten in en rond de Hartebrugkerk in 1936 en 1937 (van de heer G.W.M. Gussenhoven)
- 18 foto's uit de jaren vijftig en zestig (van de heer G.W.M. Gussenhoven; zie p. 6)
- een aantal exemplaren van Rudie Kagie, *Jantjes van Leiden*, over de geschiedenis van de Kweekschool voor Zeevaart (van de heer E. van der Veen)
- een film over de bouw van de Huigbrug (van de heer H.J.J. Roelofs)

Tijdens de verslagperiode ontving de Dirk van Eck-Stichting enkele films met beelden van het bekende buurthuis 'In de Vroolijcke Arke' in de Pieterskerkchoorsteeg. Het betrof unieke beeld-documenten uit het begin van de jaren zestig. Besloten werd om de mooiste delen te gebruiken voor de videocassette *Stadsbeeld in Beweging II*. De filmpjes werden geschonken door de heer en mevrouw Huikishoven, die indertijd bij het Rooms-katholieke buurthuiswerk betrokken waren. Nadien zijn zij uit Leiden verhuisd naar het Limburgse dorp Herten. Achteraf bleek dat het weinig had gescheeld, of de films waren nooit naar Leiden teruggekeerd. Wat was het geval? Enkele maanden na de schenking werd Herten zwaar getroffen door de buiten haar oevers getreden Maas. De woning van het echtpaar leed enorme waterschade, waardoor het resterende foto- en filmbezit geheel verloren ging. Uiteraard zijn de heer en mevrouw Huikishoven bijzonder blij met de thans beschikbare videocompilatie van hun films. Maar dit verhaal maakt ook duidelijk hoe belangrijk het is dat particulieren en instellingen hun audiovisuele materiaal (desnoods in bruikleen) via de Dirk van Eck-Stichting/LAVA bij het Leidse Gemeentearchief onderbrengen.

- een film over de Anjercollecte Leiden uit 1989 (van mevrouw M.F.J. Vos)
- enkele films over buurthuis 'In de Vroolijcke Arke' uit het begin van de jaren zestig (van mevrouw A. Huikishoven-van der Meel)

Alle schenkingen, waarvoor wij de gevers zeer erkentelijk zijn, worden in bewaring gegeven bij het Leidse Gemeentearchief.

TOEZEGGINGEN

- stukken van de Leidse Bestuurdersbond NVV uit 1926 (de heer P. Geerlings)
- videofilms over recente Leidse gebeurtenissen (Omroep Rijnland)
- videobeelden van de stadhuisbrand in 1929 (de heer C. Ligtoet)
- film over de restauratie van de Leidse Schouwburg (mevrouw dr. J.M. Bordewijk-Knotter)

KEES WALLE,
secretaris

FINANCIEEL OVERZICHT 1994

In de eerder genoemde overeenkomst tussen de Dirk van Eck-Stichting en het Leidse Gemeentearchief is bepaald dat driekwart van de netto-opbrengst van verkochte beeldragers uitsluitend zal worden aangewend voor audiovisuele activiteiten. De resterende inkomsten zijn door het stichtingsbestuur vrij te besteden. Daarnaast is de Werkgroep LAVA van start gegaan met een door de Dirk van Eck-Stichting verstrekte lening. Om die redenen worden de inkomsten en uitgaven van de Dirk van Eck-Stichting en de Werkgroep LAVA voortaan afzonderlijk geboekt en vermeld.

Dirk van Eck-Stichting

Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 1 november 1993	13.690,63	Jaarboek	5.174,16
		Onkosten	2.975,01
Donaties	5.914,38	Stofboek	736,66
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	3.852,87	<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	659,25
Overige publikaties	944,70	Bijdrage <i>Arm Leiden</i>	250,00
Rente	610,82	Diversen	359,94
		Saldi 31 oktober 1994	14.858,38
Totaal	25.013,40	Totaal	25.013,40

Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

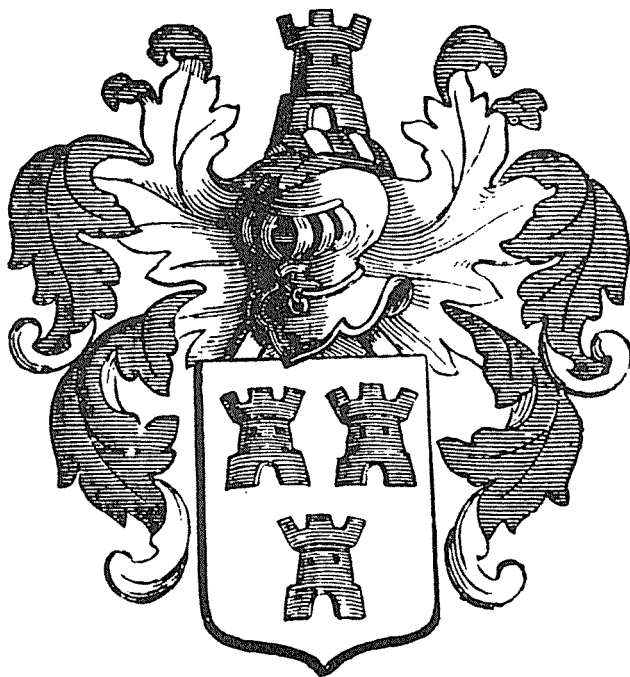
Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 28 maart 1994	0,00	<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	12.235,84
		Diversen	1.089,86
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	7.410,96		
Subsidie 3 October Vereeniging	6.000,00	Saldi 31 oktober 1994	85,26
Totaal	13.410,96	Totaal	13.410,96

Toelichting

Naarmate de Dirk van Eck-Stichting groeit, groeien ook de geldbedragen waarmee de Stichting te maken krijgt. De bijna tweehonderd donateurs hebben in 1994 met elkaar meer dan de helft van de inkomsten van de Stichting bijeengebracht, voldoende om ook dit jaar weer een dik en rijk geïllustreerd *Jaarboek* uit te geven. De andere belangrijke bron van inkomsten vormt de verkoop van onze publikaties, waarvan de videoband *Stadsbeeld in Beweging* een ware publiekstrekker is gebleken. Daar staat tegenover dat de onkostenpost in vergelijking met voorgaande jaren fors is toegenomen, wat met name te wijten is aan de aanschaf van een laserprinter.

Het initiatief tot het verspreiden van oude Leidse films vindt in brede kring belangstellenden. De werkgroep LAVA voorziet duidelijk in een behoefte van de Leidse bevolking. Namens het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting spreek ik de hoop uit dat dit de komende jaren zo zal blijven.

ED VAN DER VLIST,
penningmeester

Het wapen van Hendrik II Hendriksz. van Eiten: in zilver drie blauwe burchten, wapenspreuk "Tecum habita" (Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen (Antwerpen 1863).

De Antwerpenaar Hendrik II Hendriksz. van Etten (1544-1622);
een vluchteling, die remigreerde

Spookstudenten, zij die zich om andere dan wetenschappelijke redenen laten inschrijven aan een universiteit, zijn niet alleen een hedendaags fenomeen. Klaagt men er tegenwoordig over dat sommigen die aan onderwijsinstellingen ingeschreven zijn meer geïnteresseerd zijn in pretkilometers en sportfaciliteiten dan in het geboden onderwijs, vroeger was de vrijstelling van Bieraccijns soms een trekpleister om zich aan een universiteit in te schrijven.

Het verschijnsel dat lieden zich om oneigenlijke redenen aan de Leidse Universiteit lieten inschrijven, kwam reeds kort na de stichting ervan voor. Toen ging het er om onder schutterrijdiensten uit te komen en vrijstelling van belasting te verkrijgen. De bestuurders trachtten al gauw dit oneigenlijk gebruik van de universitaire faciliteiten in te dammen. Daartoe maakte men het studeren van gehuwde en oudere studenten minder makkelijk. Jan van Hout noteerde in 1581 in zijn dagboek van de Universiteit *dat zij, die zich onder voorwendsel van studie laten immatriculeren doch alleen om vrijdommen te genieten, deze niet zullen hebben; dat zij die gehuwd zijn of ouder dan 30 jaar, niet mogen worden geïncorporeerd zonder instemming* [van de universitaire autoriteiten]¹.

We zullen ons in dit artikel bezig houden met Hendrik II Hendriksz. van Etten, die Antwerpen in de jaren tachtig van de zestiende eeuw verliet en van 9 juli 1582 tot na februari 1584² student in Leiden was. Hij was in 1544 geboren³ en liep toen hij zich als student liet inschrijven dus tegen de veertig. Hij zal zijn studie in Leiden niet beschouwd hebben als een voorbereiding op een carrière; daar was hij, zeker in die tijd, te oud voor.

1. H.J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse Unversiteit van 1581-1596* IX: *Het dachbouck van Jan van Hout aangevuld en geresumeerd* (Leiden 1974) 5-6.

2. P.C. Boeren, 'Susanna van Etten, wel-doenster van Cornelius Musius', *Leids Jaarboekje* 64 (1972) 78.

3. I. Ghys, *De Antwerpse magistraat in de laat humanistische en contrareformato-
rische periode: 1585-1621. Een institu-
tionele, sociaal-economische en culturele
analyse II* (licentiaatsverhandeling, Leuven
1987-1988) 71-72.

DE SOCIAAL-ECONOMISCHE SITUATIE IN ANTWERPEN

Hendriks stad van herkomst, Antwerpen, gunstig gelegen aan de Schelde, was vanaf 1450 een handelsmetropool van betekenis. De economische groei stagneerde evenwel tussen circa 1475 en 1493 door malaise en de oorlog tussen Maximiliaan van Habsburg, keizer van het Duitse Rijk, en Lodewijk XI van Frankrijk, die uitbrak nadat Karel de Stoute op 5 januari 1477 was gesneuveld.

Het in Brabant gelegen Antwerpen stond aan de kant van de winnaar Maximiliaan, die wel afstand had moeten doen van Picardië en Bourgondië. De steden in Vlaanderen hadden de Franse koning gesteund. Toen vanaf 1493 na het beëindigen van de oorlog de conjunctuur weer aantrok, kwamen er veel vreemdelingen naar Antwerpen, die de economische en culturele bloei bevorderden⁴. Het aantal inwoners nam toe van 33.000 vóór 1480 tot 114.000 in 1568⁵. Na de Beeldenstorm in 1566 en de daarop volgende religieuze repressie kwam er een eind aan Antwerpens voorspoed. De ellende werd nog vergroot, doordat Parma in 1585 het beleg om de stad sloeg. Tussen 1568 en 1585 daalde de bevolking met bijna negen procent⁶. Sommige mensen die de stad verlieten waren gewensvervolgden, terwijl anderen als economische vluchtelingen beschouwd kunnen worden. De woelingen hadden mede tot gevolg dat in Leiden het aantal Zuidnederlandse studenten, met name uit Antwerpen, steeg⁷.

Tabel 1. De herkomst van de studenten aan de Leidse Universiteit, 1580/1581-1589/1590

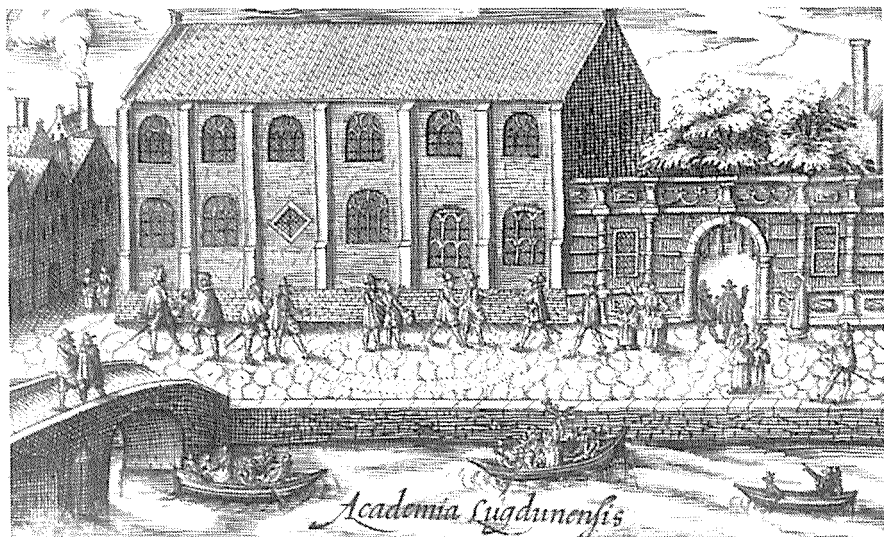
Jaar	Antwerpen	rest Zuid.Ned.	Noord.Ned.	overig Europa	totaal
1580/1581	4	16	94	7	121
1581/1582	9	21	102	17	149
1582/1583	7	10	44	19	80
1583/1584	19	21	70	16	126
1584/1585	9	14	56	14	93
1585/1586	3	6	66	6	81
1586/1587	8	13	81	10	112
1587/1588	4	6	67	17	94
1588/1589	3	7	59	7	76
1589/1590	5	5	79	11	100

4. A. Thijs, 'Een ongeziene commerciële bloei', in: *Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* onder leiding van K. van Isacker en R. van Uytven (Antwerpen 1986) 93-103.

5. H. Soly, 'De groei van een metropool', in: *ibidem*, 84-93.

6. R. Baetens, 'Tussen hoop en vrees', in: *ibidem*, 164.

7. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, MDLXXV-MDCCCLXXV accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula I* (Hagae Comitum 1875) kol. 6-27.

Het Academiegebouw, begin 17de eeuw (GAL, Pv.nr. 12502).

HENDRIK HENDRIKSZ. VAN ETTEN

Het kan zijn dat Hendrik Hendriksz. van Etten behoorde tot de groep religieus-vervolgden of dat hij vreesde om wille van het geloof vervolgd te zullen worden; wellicht echter wilde hij alleen maar het oorlogsgeweld in de Antwerpse regio ontvluchten; mogelijk was hij een economische vluchteling en kwamen door de onzekere tijden zijn inkomsten wat minder regelmatig binnen. Hij bezat een huis tegenover het minderbroedersklooster in Antwerpen, dat hij voor f 204 per jaar verhuurde, en een hofstede met een huis en 6½ hectare bouwland, zeventig akkers beemd en zeventig akkers land in Wommelgem, dat als pacht f 380 en zeven viertel (ruim 5.400 liter) rogge per jaar opbracht⁸. We kunnen aannemen dat hij in natura ongeveer het jaarloon van een geschoolde ontving⁹.

Hendrik vond in Leiden onderdak bij zijn zuster Suzanne van Etten. De stad zal geen bezwaar tegen hem als economisch vluchteling hebben gehad, want hij kwam niet ten laste van de stedelijke armenzorg en hij oefende in Leiden geen

8. Ghys, *De Antwerpse magistraat*; E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen 1960) 215.

9. Ibidem, 105-117; zie ook: idem, 'De materiële verschijningsvorm van armoede voor de industriële revolutie. Omvang,

evolutie en oorzaken', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 451-457; W.P. Blockmans e.a., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 4: Middeleeuwen* (Haarlem 1980) 42-86).

beroep of ambacht uit waardoor hij anderen het brood uit de mond gestoten zou hebben. Hij kwam uit een gedegen katholiek Antwerps patriciërsgezin. Zijn vader, Hendrik I Hendriksz. van Etten, was tussen 1549 en 1570 schepen van Antwerpen¹⁰. In 1567 werd op last van de pas benoemde landvoogd Alva een lijst van de bij de Beeldenstorm betrokkenen opgesteld. Daar hoorde Hendrik I van Etten niet bij: hij werd genoemd bij de betrouwbare katholieken. In 1568 werd hij binnenburgemeester van Antwerpen en hij bekleedde van 1570 tot zijn dood op 16 januari 1571 het ambt van tesorier-generaal¹¹. Hendrik I van Etten werd samen met zijn vrouw begraven in de Sint-Eligiuskerk in Antwerpen¹². Zijn zoon, Hendrik II, had in 1582, toen Antwerpen door de protestanten werd beheerst, weinig uitzicht op een leidinggevende positie.

SUZANNE VAN ETTEN

Hendrik II's jongere zuster, Suzanne, bleef in een tijd van verwarring het katholieke geloof trouw. Geboren op 14 oktober 1549¹³, trad zij in november 1563 op veertienjarige leeftijd in het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout¹⁴. Zoals bij de meeste Leeuwenhorster religieuzen waren er ook bij haar vrouwelijke leden van de familie in het klooster als religieuze of scholier geweest. Het betrof hier de families Van de Daasdonk, Van Heemskerk, Ruychrock van de Werve, Van Merwen en Van Lier.

Uit angst voor een landing van de geuzen op 11 november 1571 bij Noordwijk weken de zusters naar Leiden uit. Zij vonden onderdak in het huis van meester Jan Boisot en daarna in het Sint-Michielsklooster¹⁵. Toen de rector van het Delftse Sint-Agathaklooster, Cornelis Musius, door de geuzen gepakt en in de nacht van 10 op 11 december 1572 in Leiden was doodgemarteld, had de toen drieëntwintigjarige Suzanne de niet geringe moed om de geuzenaanvoerder, Willem Lumey van der Mark, in zijn hoofdkwartier op te zoeken¹⁶.

-
10. Stadsarchief Antwerpen, *Genealogische nota's*, PK 3272; F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (Antwerpen 1938) VII, 197 en VIII, 289.
 11. F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tijden, uitgegeven door de rederijkamer De Olyftak IV* (Antwerpen 1977) 616; R. van Roosbroeck, *Het wonderjaar te Antwerpen 1566-1567. Inleiding tot de studie der godsdiensttwisten te Antwerpen van 1566 tot 1585* (Antwerpen 1930) 471.

-
12. *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen. Parochiekerken, 1e Afdeling* (Antwerpen 1863) 442.
 13. Boeren, 'Susanna van Etten', 77.
 14. G. de Moor, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)*. Hilversum 1994 (Middeleeuwse Studies en Bronnen: 42), Lijst 1, nr. 183.
 15. De Moor, *Verborgen en geborgen*, hoofdstuk 2.A. Genealogische, geografische en sociale gegevens van de religieuzen.
 16. Boeren, 'Susanna van Etten', 77.

Suzanne wist met veel geld en met gebruikmaking van de Franse taal, die Lumey's volgelingen niet konden verstaan, het stoffelijk overschot van Musius los te kopen¹⁷. In dit verband is zij door Blok beschreven als "eener juist aanwezige non uit de naburige abdij Leeuwenhorst"¹⁸. De werkelijkheid is genuanceerder. Het was immers, zeker voor een vrouw, veel te riskant om zich zomaar in het hol van de leeuw Lumey te wagen. Hoe was Suzanne dan tot haar daad gekomen?

Zij had als klein meisje Lumey's moeder, Margriet van Wassenaar, gekend. Deze stierf tussen 27 mei 1556 en 24 maart 1557¹⁹, toen Suzanne ongeveer zeven jaar oud was. Zeer waarschijnlijk was Margriet bovendien een bekende geweest van het klooster Leeuwenhorst, want haar vader Jan II van Wassenaar had in 1523/1524 (posthuum, nadat hij bij het beleg van Sloten gesneuveld was) de abdij een glasraam geschonken²⁰. Bij Suzanne's optreden kan ook meegespeeld hebben dat Charlotte van Merwen, die Cornelis Musius vergezelde en ook door de geuzen gevangen was genomen, in Leeuwenhorst twee zussen had, namelijk Adriana en Johanna Paulusdr. van Nassau²¹. Bovendien bestonden er banden tussen Etten, het dorp waar de familie Van Etten vandaan kwam, en Musius: in 1554 legateerde de pastoor van Etten, Gijsbrecht Johannesz. van Eindhoven (1538-1556), een belangrijke som geld aan Musius²². Musius' naam luidt in het Nederlands Van der Meer; in 1560/1561 schonk Leeuwenhorst aan een zekere broeder Wouter van der Meer een geld ter gelegenheid van zijn wijding²³. Wouter ontbreekt weliswaar in de genealogieën van de familie van Musius, maar het kan best zijn dat hij een familielid van hem was. Bovendien zal de hieronder te behandelen Willem Musius geen onbekende zijn geweest bij de bij Leeuwenhorst betrokkenen. Het vrijgegeven lichaam van Cornelis Musius werd bijgezet in de Leidse Sint-Pieterskerk²⁴.

-
17. P. Noordeloos, *Cornelius Musius (Mr. Cornelis Muys) pater van Sint Agatha te Delft. Humanist/priester, martelaar* (Utrecht/Antwerpen 1955) 240-242. De bewering van J.A.H. Thus, 'Cornelius Musius, prior van 't Sint-Aachtenklooster te Delft', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 20 (1895) 447 nt. 1 dat Suzanne vergezeld werd door Pratanus, is onjuist: Pratanus werd bijna een eeuw later, in 1667, geboren.
 18. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III: Eene Hollandsche stad onder de Republiek* ('s-Gravenhage 1916) 44.

-
19. H.G.A. Obreen, *Geschiedenis van het geslacht van Wassenaar* (Leiden 1903) 52-53.
 20. G. de Moor, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk(erhout) in de zestiende eeuw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie (Jaarboek CBG)* 45 (1991) 74.
 21. De Moor, *Verborgen en geborgen*, Lijst 1, nrs. 177 en 178.
 22. Rijksarchief in 's-Hertogenbosch, Etten N. 1542, fol. 202.
 23. Rijksarchief in Zuid-Holland, Archief Leeuwenhorst, rekeningnr. 169, rubriek "doicht ende aelmis".
 24. Noordeloos, *Cornelius Musius*, 240-242.

In augustus 1575 verbleef de na opheffing van Leeuwenhorst overgebleven kloosterbevolking in het huis aan het Pieterskerkhof van Cornelis Jansz. van Veen, dat op dat ogenblik leeg stond²⁵. In 1576 woonde jonker Hendrik van der Does bij de voormalige zusters en trad hij op als zaakgelastigde van 'titulair-abdis' Adriana van Nassau van Merwen²⁶. Cornelis van Veen (1519-1590), pensionaris van Leiden, lid van de vroedschap en burgemeester, bleef het katholieke geloof trouw en was daarom in 1572 gedwongen om naar Antwerpen uit te wijken. In 1575 woonde hij in Amsterdam, een stad die tot 1578 aan de Spaanse kant stond. Toen Cornelis in 1577 naar Leiden terugkeerde, verhuisden de zusters naar het Steenschuur²⁷.

Bij de volkstelling van 1581 blijkt dat Adriana van Nassau van Merwen hoofdbewoonster van het pand aan het Steenschuur was; verder woonden hier haar lijfelijke zuster Johanna van Nassau van Merwen, Suzanne van Etten en de nicht van deze drie, Anna van Lier²⁸. Charlotte van Merwen, die, zoals hierboven vermeld is, samen met Musius uit Sint-Agatha in Delft gevlucht was, trok bij haar familieleden aan het Steenschuur in²⁹.

Op 11 januari 1582 kochten de vier voormalige Leeuwenhorster zusters elk voor een vierde deel van jonker Guido Jacobsz. van Meerkerke het Huis van Zessen (thans Rijksmuseum van Oudheden) op het Rapenburg; Guido's vader, Jacob (†1577), was de stad als 'glipper' ontvlucht³⁰. In 1584 kwam de jongere Jacqueline van Dorp (zij was in 1570/1571 in het klooster gekomen en in 1572 novice geworden³¹) een tijdje bij de andere zusters in huis. Bij die gelegenheid vermaakte zij hun bij testament drie gouden kettingen, twee zilveren bierkroezen (waarop het wapen van haar vader, Joost van Dorp, stond), twee zilveren zoutvaten met een vergulde kop, twaalf zilveren lepels, een grofgreinen nachtabberd gevoerd met marterbont en een fluwelen nachtmanteltje gevoerd met fluwijn (steenmarterbont). Haar overige bezittingen gingen naar Jacqueline's familie en haar voormalige dienstbode³². Reeds in het jaar erop, 1585, trouwde zij met Hendrik Hagen. Zij overleed op 15 september 1597³³.

25. Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* Vb: 's-Gravensteyn (Leiden 1990) 388, 401-405.

26. Gemeentearchief Leiden (GAL), Notarieel Archief inv.nr. 5, *Protocol van notaris Willem (Claasz. van) Oudevliet*, fol. 390 (akte nr. 268, d.d. 18 september 1576) en fol. 407 (akte nr. 280, d.d. 27 september 1576).

27. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg* Vb, 388, 401-405.

28. GAL, Stadsarchief 1574-1816 inv.nr. 1289, *Volkstelling 1581*, fol. 141a.

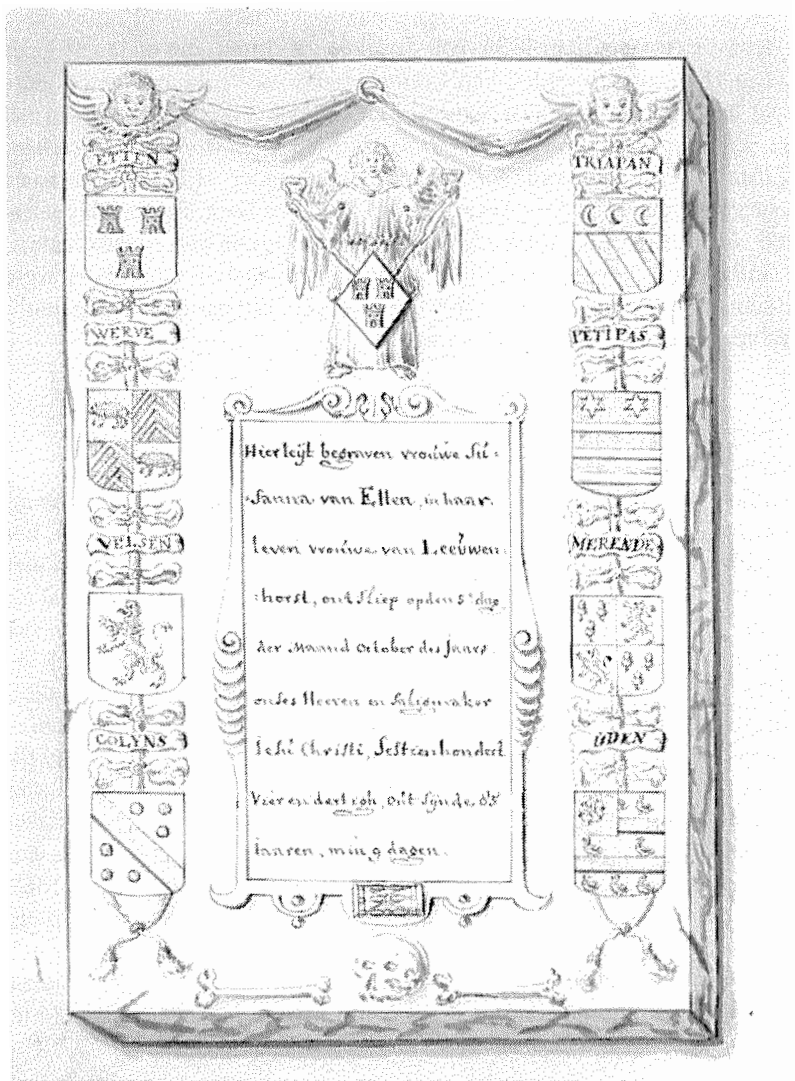
29. Boeren, 'Susanna van Etten', 77-78.

30. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg* IVb, 599-600.

31. De Moor, *Verborgen en geborgen*, Lijst 1, nr. 185.

32. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg* IVb, 625.

33. De Moor, *Verborgen en geborgen*, Lijst 1, nr. 185.

Grafsteen van Suzanne van Etten; W. van der Lely, 18de eeuw (KB Den Haag, 130 B 18 I, fol. 43).

Van Heussen vermeldde in 1733 over Suzanne van Etten, die tussen 1611 en haar dood in 1635 'titulair-abdis' van Leeuwenhorst was³⁴, dat een geschilderd portret van haar in het bezit was van de Leidse boekverkoper Pieter van der Meersche: *Effigiem eius depictam ex Mierissis tenet Pet. van der Meerschen, Leidae Librarius*³⁵. Pieter van der Meersche gaf onder zijn Latijnse naam Pratanus met het fictieve³⁶ adres Antwerpen in 1700 een boek uit over de martelaren in de Nederlanden, dat minder in de smaak viel bij de protestantse autoriteiten in Holland in het algemeen en in Leiden in het bijzonder. In dit boek werd de marteldood van Cornelius Musius in woord en beeld uitvoerig weergegeven³⁷; helaas ontbreekt een afbeelding van Suzanne.

DE INSCHRIJVING VAN HENDRIK II HENDRIKSZ. VAN ETTEN

AAN DE UNIVERSITEIT VAN LEIDEN

Kort nadat de vrouwen hun nieuwe verblijf aan het Rapenburg gekocht hadden, voegde Suzanne's broer, Hendrik van Etten, zich bij hen. Zoals wij al weten, liet Hendrik zich op 9 juli 1582 aan de Leidse Universiteit inschrijven. Hij was niet de enige Antwerpenaar die zich liet inschrijven. Het cosmopolitische karakter van de Leidse Universiteit werd nog vergroot, doordat veel studenten uit de rest van Europa naar Leiden kwamen. Mogelijk is dit ten dele te verklaren uit de onrust in de omgeving van de Leuvense Universiteit. Dat de komst van deze vreemdelingen voordelig was voor de economie van de stad laat zich denken.

Er hadden banden bestaan tussen Leeuwenhorst en de heer van Noordwijk Janus Douza (Jan van der Does), die van Willem van Oranje in het begin van 1575 opdracht kreeg om de Leidse universiteit te stichten. Douza was een achterneef van de op 20 augustus 1574 in Leiden overleden abdis Johanna van der Does³⁸ en trad enige tijd op als haar persoonlijke zaakwaarnemer. In 1569 correspondeerden Janus Douza en Willem Cripius over het in dienst nemen als rentmeester van Leeuwenhorst van een zekere Willem Musius³⁹. We moeten wel aannemen dat de voormalige Leeuwenhorster religieuze Suzanne Janus Douza kende; mogelijk heeft zij hem gevraagd om Van Etten in de studentenwereld te introduceren.

34. Ibidem, Lijst 1, nr. 183.

35. H.F. van Heussen, *Historia Episcopatum Foederatii Belgii utpote metropolitani Ultrajectini*, [...] I, 520; G. de Moor, 'Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1261-1574) en de families Van der Does en Van den Woude', *De Nederlandsche Leeuw* 104 (1987) 55.

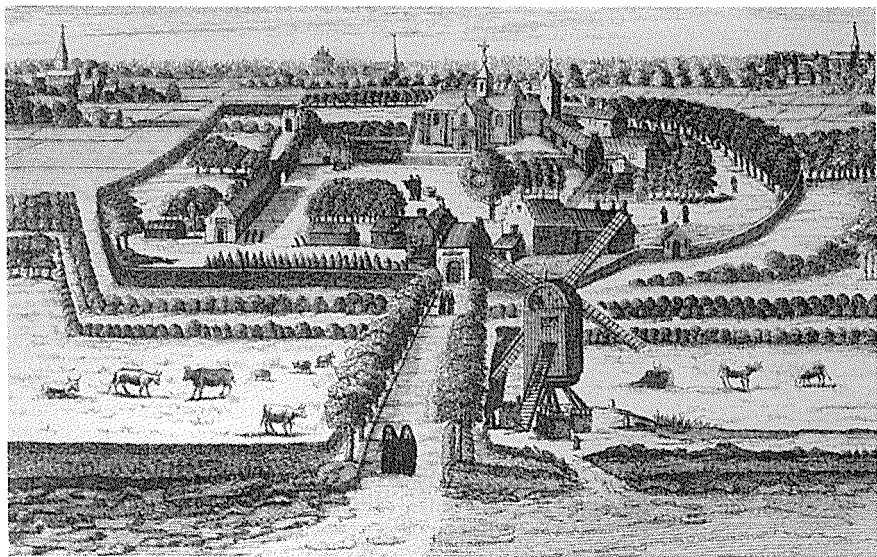
36. J.A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en*

boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid (Nieuwkoop 1989) 120.

37. P. Opmeer, *Martelaars-boek Ofte Historie der Hollandse Martelaren II* ("Tot Antwerpen By Petrus Pratanus" 1700) 143.

38. De Moor, 'Van der Does en Van den Woude', 55.

39. Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 742, fol. 6v-7v.

Het klooster Leeuwenhorst.

De matrikelboeken van de Universiteit van Leuven van 1569 tot 1616 ontbreken, maar men neemt aan dat Hendrik daar heeft gestudeerd. Dit leidt men af uit het feit dat hij tussen 1570 en 1582 als vriend en beschermer van de franciscaanse dichter Adrianus Hofstadius wordt genoemd⁴⁰. Hendrik zal er daarna vooral op uitgeweest zijn in de omgeving van de beroemde Zuidnederlander Lipsius⁴¹ te verkeren, die op dat ogenblik in Leiden doceerde. Op latere leeftijd, in 1601, correspondeerde Lipsius met hem⁴². Bovendien verbleven zijn stadsgenoot Plantijn en vele andere Zuidnederlanders die de vijandelijkheden hadden willen ontvluchten, tussen 1582 en 1585 in Leiden⁴³.

De bisschoppen en sommige Leuvense professoren waren tegen het studeren van katholieken in Leiden. Maar zeker de meer pragmatische jezuiteten (met wie Hendrik, vooral later, sterke banden had) stonden soepeler tegenover studie bij de protestanten⁴⁴.

40. Boeren, 'Susanna van Etten', 77.

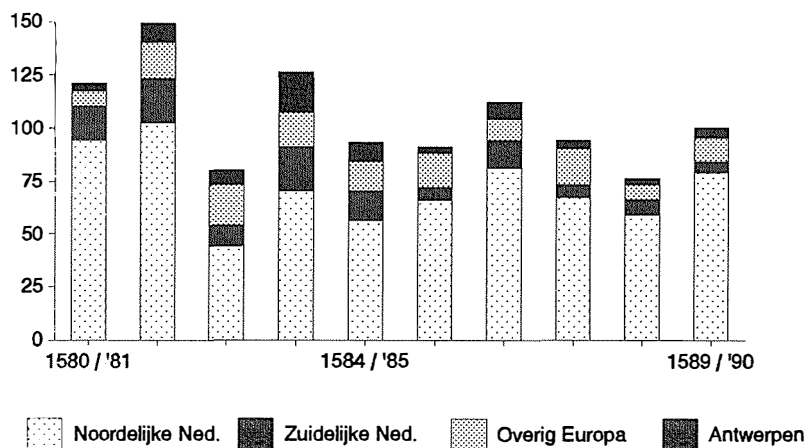
41. Zie over Lipsius: G. Oestreich, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547-1606). Der Neustoizismus als politische Bewegung* (Göttingen 1989).

42. A. Gerlo et H.D.L. Vervliet, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564-1606* (Anvers 1968) 314 (2 mei 1601), 326 (14 december 1601).

43. E. van Gulik, 'Drukkers en geleerden — De Leidse officina Plantiniana (1583-1619)', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes ed., *Leiden University in the seventeenth century* (Leiden 1975) 367-394.

44. P.A.M. Geurts, *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse Universiteit* (Utrecht/Antwerpen 1964) 25.

Aantal studenten

HENDRIKS TERUGKEER NAAR ANTWERPEN

Het is veelzeggend dat Hendrik in Leiden geen graad behaalde en dat hij, zo gauw Antwerpen op 17 augustus 1585 door de Spaanse legerscharen was ingenomen, naar zijn vaderstad terugkeerde om bij te dragen aan het bestuur van Antwerpen en de katholieke reformbeweging⁴⁵. Tot zijn dood in 1622 bekleedde hij daar diverse ambten bij het burgerlijk bestuur, namelijk: schepen (tussen 1585 en 1621), schepen van de Halle (tussen 1587 en 1596), vrederechter en examinator van de getuigen (tussen 1587 en 1622), binnenburgemeester (tussen 1596 en 1615), tesorier-generaal (van 1599 tot 1601), gildedeken (in 1602), ouderman (van 1610 tot 1622), hoofdman van de schutterij (1610 tot 1622) en buitenburgemeester (in 1620). In 1618 participeerde hij bij de opstelling van de Ordinantie van Albertus en Isabella⁴⁶. Mogelijk kon hij mede gebruik maken van de in Leiden opgedane kennis.

Ook op kerkelijk terrein was hij werkzaam. Zo behoorde hij tot degenen die ervoor zorgden dat in 1607 het Engelse Huis in Antwerpen ter beschikking van de jezuïeten kwam, die hij met zijn familie ook financieel bijstond⁴⁷. Hij was lid

45. J. Andriessen, 'Katholiek herstel en Contra-reformatie', in: *Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, 183.

46. Ghys, *De Antwerpse magistraat*.

47. Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen V*, 356, 391, 393.

van de broederschappen van de Heilige Besnijdenis en het Heilig Kruis in de Onze-Lieve-Vrouwe-kathedraal en in 1622, het jaar van zijn dood, kerkmeester van deze kerk. Bovendien werd hij in 1615 gekozen als hoofdman van de rederijderskamer De Olijftak⁴⁸.

Hendrik II Hendriksz. van Etten stierf waarschijnlijk kinderloos, want toen hij overleed benoemde zijn zuster Suzanne haar zwager ridder Maximiliaan Tseraets uit Antwerpen, die met haar zuster Anna getrouwd was, tot universeel erfgenaam⁴⁹. Ook Anna verkeerde in de omgeving van de jezuïeten: zij werd op 30 september 1668 begraven in de aan Carolus Borromeus gewijde jezuïetenkerk in Antwerpen⁵⁰.

We zien dat Hendrik II Hendriksz. van Etten tot aan zijn dood toe zowel politiek als cultureel werkzaam bleef in zijn sinds 1585 weer katholiek geworden vaderstad. Zijn inschrijving aan de Leidse Universiteit had andere redenen dan studie alleen, namelijk het zoeken van een veilig heenkomen. Hij was zeker niet de enige Zuidnederlandse niet-calvinist, die naar huis terugkeerde. Toen Antwerpen eenmaal gevallen was, steeg in 1586/1587 het aantal Zuidnederlandse studenten in Leiden weer. Dat zal komen omdat nu de calvinisten naar het welvarende noorden trokken. Het aantal ingeschrevenen aan de Leidse Universiteit vertoont vervolgens enige jaren een daling. Door de verminderde inbreng van buitenlandse studenten zal waarschijnlijk niet alleen het culturele leven in Leiden zijn teruggelopen, maar ook de inkomsten van de inwoners.

48. Ghys, *De Antwerpse magistraat*.

49. Boeren, 'Susanna van Etten', 77-78.

50. *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen 5: Klooster* (Antwerpen 1873) 210.

Weesjongens van het Heilige Geest-Weeshuis, omstreeks 1900 (GAL, Pv.nr. 25897.A-1).

De ommegaanders van het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht

De instelling van de Heilige Geest in Leiden hield zich vanaf het begin van de veertiende eeuw met armenzorg bezig. Naast het uitdelen van brood, turf, kleding en geld aan de armen bekommerde zij zich ook om wezen, vondelingen en verlaten kinderen. Omstreeks 1450 kocht de Heilige Geest een huis op de Breestraat, waarin zij haar kantoor en magazijn vestigde. Al spoedig werden in dit huis wezen en andere onverzorgde kinderen opgenomen. Aldus ontstond het Heilige Geest- of Arme Weeshuis. Toen in 1583 door de toename van het aantal kinderen de behuizing op de Breestraat te klein was geworden, verhuisde het weeshuis naar een groter pand op de Hooglandsekerkgracht.

In 1704 werd in Leiden, uit de opbrengst van een speciaal daartoe gehouden loterij, een tweede huis gesticht voor de opvang van wezen en andere onverzorgde kinderen. Dit huis, het Arme Kinderhuis, werd gevestigd op de hoek van de Koppenhinksteeg en de Middelweg en maakte tot 1724 deel uit van het Huiszittenhuis. Daarna was het een zelfstandige instelling met een eigen bestuur¹.

In beide weeshuizen werden wezen en verlaten kinderen, ongeacht hun afkomst opgenomen. In Leiden werd geen onderscheid gemaakt tussen een burger- en armenweeshuis². Na de oprichting van een waals, luthers en katholiek weeshuis (in achtereenvolgens 1709, 1719 en 1760) werden alleen nog kinderen van de gereformeerde godsdienst opgenomen³.

Toen het stadsbestuur in 1773 twee legaten ontving voor de oprichting en instandhouding van een oude mannen- en vrouwenhuis wenste zij het gebouw van het Arme Kinderhuis voor de vestiging daarvan te gebruiken. Dit huis kon volgens het stadsbestuur met het Heilige Geest- of Arme Weeshuis worden gecombineerd. De kinderen van het Arme Kinderhuis konden gemakkelijk naar het Heilige Geest- of Arme Weeshuis worden overgebracht, omdat in laatst-

1. S.W.M.A. den Haan, *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden 1334-1979* (Leiden 1990) XV, XIX, XX, XXII, XXIII. De archivalia berusten in het Gemeentearchief Leiden.

2. Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis (HGW) inv.nr. 120.

3. Den Haan, *Inventaris*, XXI.

genoemd huis in vergelijking met vroegere tijden minder kinderen werden verpleegd⁴. In de zeventiende eeuw werden er nog rond de 800 kinderen verpleegd en in 1773 herbergde het huis nog maar 207 kinderen⁵. In dat jaar werden er in het Arme Kinderhuis 316 kinderen verpleegd⁶.

Omdat de staat van het gebouw aan de Hooglandsekerkgracht niet meer berekend was op de huisvesting van 500 kinderen, vond er eerst een groot-scheepse verbouwing plaats⁷. Op 18 december 1776 betrokken de kinderen van het voormalige Arme Kinderhuis het gerenoveerde gebouw, dat voortaan het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis heette. In deze grote instelling waren niet alleen de jongens en meisjes streng gescheiden, maar had ook iedere leeftijdsgroep zijn eigen slaap-, eet- en speelzalen.

Het bestuur van het weeshuis lag in handen van regenten en regentessen. Deze stelden de reglementen op, zagen toe op de opvoeding van de kinderen, beheerden de financiën en bepaalden de straffen bij overtreding. De regenten benoemden en ontsloegen al het personeel. Deze hiërarchische organisatie kwam tot uiting doordat het belangrijkste personeelslid, de binnenvader regelmatig verslag moest uitbrengen over de dagelijkse gang van zaken aan het regenten-college. Daarnaast waren aan het weeshuis verbonden de binnenmoeder, een kleermaker, een schoenmaker, een bakker, een portier en een arts.

Binnen het weeshuis kregen bepaalde kinderen ook een taak toebedeeld in de organisatie. Het betreft hier de ommegaanders, jongens, en ommegaandsters, meisjes, die in de achttiende eeuw al in de stukken worden genoemd. De hiërarchie in het huis was ook doorgedrongen bij deze wezen. De jongsten van hen moesten, zonder enig commentaar en in alle bescheidenheid en zedigheid, het eten voor hun gezamenlijke maaltijden uit de keuken halen⁸. De ommegaanders en ommegaandsters verzorgden gedurende twee eeuwen een functie in deze instelling.

De belangrijkste bronnen voor dit artikel zijn de notulen van de vergaderingen van de regenten en de regentessen van het Heilige Geest- of Arme Weeshuis. Omdat deze bronnen ontbreken voor het Arme Kinderhuis kan geen uitspraak gedaan worden over de ommegaanders en ommegaandsters in deze instelling⁹.

4. Stadsarchief 1574-1816 (SA) inv.nr. 5992.

5. HGW inv.nr. 3419.

6. HGW inv.nr. 4454.

7. Zie voor de bouwgeschiedenis J.F. Dröge, 'Waar de wezen in de gevel staan'. *De bouwgeschiedenis van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsekerkgracht te Leiden* (Leiden 1990).

8. HGW inv.nr. 3337, *Ordonnantie voor den lezers of ommegaanders in 't H. Geest of Armen Weeshuis*, 24 mei 1809, art. 18.

9. Ook het bronnenmateriaal van het Heilige Geest- of Arme Weeshuis is onvolledig. Zo ontbreken de notulenboeken van de vergaderingen van de regentessen tussen 1920 en 1926.

Weesmeisjes van het Heilige Geest-Weeshuis, omstreeks 1903 (GAL, Pv.nr. 25897.A-5).

Hierna wordt het Heilige Geest- of Arme Weeshuis kortweg weeshuis genoemd. Bovendien wordt voor ommegaanders tenzij anders aangegeven ook ommegaandsters bedoeld en voor regenten ook regentessen.

DE FUNCTIE VAN OMMEGAANDER

In het oudste bewaarde notulenboek van de regenten van het weeshuis wordt de functie van ommegaander op 31 mei 1734 vermeld¹⁰. Het ging hier uitsluitend om jongens, voor wie toen al een instructie bestond. Of deze functie toen ook in het Arme Kinderhuis bestond, kan door het ontbreken van archiefmateriaal niet worden uitgemaakt.

In 1774 werd de functie opgeheven, mogelijk vanwege het samengaan met het Arme Kinderhuis en de daarmee gepaard gaande reorganisatie van het weeshuis¹¹. De regenten stelden toen nog wel jongens aan, die tijdens de maaltijd uit de bijbel voorlezen. Deze jongens kregen de titel 'lezer'. In 1778 werd, op verzoek van de regentessen, hun taak uitgebreid met het uitdelen van de schone hemden op de slaapzalen op zaterdagavond¹². In 1782 werd de oude functie van ommegaander in verband met de toename van het aantal kinderen in het huis weer hersteld. De regenten bepaalden toen dat aan de titel 'lezer' die van 'opziener' werd toegevoegd en stelden een nieuwe instructie op¹³. Daarna werd ook de benaming 'ommegaander' weer gebruikt.

In 1873 schaften de regenten, na overleg met binnenvader Keuker, de functie van de mannelijke ommegaander af¹⁴. Vanaf die tijd werd de handhaving van de orde opgedragen aan de acht oudste jongens, die daarvoor enkele voorrechten kregen. Waarschijnlijk namen regenten deze maatregel om een einde te maken aan de jaloezie van de niet tot ommegaander aangestelde oudere jongens en de daaruit voortvloeiende ruzies.

Het aantal was vastgelegd in de instructie en werd in de loop der tijd gewijzigd. In 1763 besloten de regenten van het weeshuis het aantal van twaalf naar acht terug te brengen, omdat twaalf ommegaanders te duur waren¹⁵. De afname van het aantal jongens na 1763 tot aan de intrek van de kinderen van het Arme Kinderhuis in december 1776 in het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht zal eveneens een reden zijn geweest om het aantal te verminderen. In de instructie

10. HGW inv.nr. 32, 31 mei 1734.

11. HGW inv.nr. 35, 7 maart 1744.

12. Ibidem, 9 maart 1778.

13. Ibidem, 7 oktober 1782; inv.nr. 3337,
*Ordonnantie voor de leezers en opzieners
in 't weeshuis*, 1 oktober 1782.

14. HGW inv.nr. 111, 4 augustus 1873.

15. HGW inv.nr. 34, 7 februari 1763.

van 1782 werd het aantal eveneens gesteld op acht en in die van 1801 en 1809 op zeven¹⁶.

De regentessen benoemden de meisjes tot ommegaandster¹⁷. De post wordt voor het eerst in de notulen van hun vergadering van 22 februari 1796 genoemd¹⁸. Uit de gebruikte formulering valt op te maken dat deze functie al geruime tijd daarvoor bestond.

De functie bij de meisjes is veel later afgeschaft dan die bij de jongens. Op 5 mei 1919 werd Dora Fransen nog op de post aangesteld en in december van dat jaar moest nog een nieuwe ommegaandster worden gekozen¹⁹. Uit de notulen van de vergaderingen van de regentessen waar in die tijd hiaten zitten, blijkt dat in 1927 geen ommegaandsters meer in functie waren²⁰. De afschaffing hield mogelijk verband met het geringe aantal van twintig meisjes dat in die periode in het huis werd verpleegd²¹.

Anders dan bij de ommegaanders was het aantal ommegaandsters in de instructie niet vastgelegd. Uit archiefstukken blijkt dat hun aantal in 1796 acht bedroeg, in 1801 zes, in 1855 vier, in 1880 en in 1918 steeds twee²². Hun aantal verminderde in de loop van de negentiende eeuw om dezelfde redenen als bij de ommegaanders.

VEREISTEN VOOR DE FUNCTIE VAN OMMEGAANDER

Elke wees die twintig jaar en lidmaat van de gereformeerde kerk was, kon naar de post solliciteren²³. De kandidaat diende ten overstaan van de regenten een proeve van bekwaamheid af te leggen in lezen en zingen. De wezen die slaagden en op wier gedrag niets was aan te merken, werden aangenomen.

De post was, vanwege de voorrechten, onder de kinderen zeer gewild. De sollicitanten werden op een wachtlijst geplaatst en konden zich alvast voorbereiden op het examen²⁴. De regenten wilden bij de keuze partijdigheid vermijden. Daarom werd in april 1798 tussen de geschikt geachte sollicitanten Isaac van der Molen en Abraham de Vink geloot. Het lot viel op Van der Molen, maar de regenten beloofden de uitgelote De Vink dat hij bij de eerstvolgende vacature zou

16. HGW inv.nr. 3337, *Ordonnantie* 1782, art. 7; *Ordonnantie voor de lezers en opzieners in het H. Geest of Armen Weeshuis binnen Leyden*, 4 mei 1801, art. 7; *Ordonnantie* 1809, art. 7.

17. HGW inv.nr. 197, 19 maart 1798, art. 7 en 9; inv.nr. 206, 1 mei 1855.

18. HGW inv.nr. 197, 22 februari 1796.

19. HGW inv.nr. 214, 5 mei en 15 december 1919.

20. HGW inv.nr. 215, 25 oktober 1927.

21. Zie de gemeenteverslagen voor de aantallen verpleegde kinderen per jaar.

22. HGW inv.nr. 197, 22 februari 1796 en 2 mei 1801, art. 5; inv.nr. 3338, *Instructie voor de omgaansers in het H. Geest of Armen Wees en Kinderhuis*, 2 mei 1855; inv.nr. 208, 1 mei 1880; inv.nr. 214, 14 mei 1918.

23. HGW inv.nr. 3391.

24. HGW inv.nr. 42, 26 januari 1801, 2 en 9 februari 1801 en 2 maart 1801.

Weesmeisje van het Heilige Geest-Weeshuis, omstreeks 1905 (GAL, Pv.nr. 25897.A-8).

worden benoemd²⁵. Toen in februari 1799 sollicitaties plaats vonden voor enkele, per 1 mei vrijkomende plaatsen, hoefde Abraham de Vink geen examen meer te doen en werd hij, als blijk van waardering voor zijn geduld, met de post begunstigd²⁶. Maar het ging niet altijd op deze manier. Zo kwamen in 1802 twee posten vrij, waarop drie jongens solliciteerden²⁷. Bij het examen lazen twee van de drie goed en de derde zong goed, maar las slecht. Omdat zij alle drie van onberispelijk zedelijk gedrag waren, was de keuze moeilijk. De regenten gingen er toen niet toe over te loten, maar stelden hen alle drie aan.

In de Franse Tijd was het baantje onder de weesjongens nog meer in trek. Het bood hen namelijk de kans om onder de verplichte conscriptie, de inschrijving en loting voor militaire dienst, uit te komen. De regenten, die de lijsten moesten opstellen van de weesjongens die op grond van hun leeftijd voor de conscriptie in aanmerking kwamen, plaatsten daarop geen ommeegaanders, omdat men die voor de goede orde binnen het huis niet kon missen²⁸.

DE VOORRECHTEN VAN DE OMMEGAANDERS

De ommeegaanders hadden een eigen goed verwarmde kamer, waar zij hun vrije tijd konden doorbrengen en samen aten²⁹. Andere weeskinderen en ook buitenstaanders was het verboden daar te komen. De mannelijke ommeegaanders mochten op hun kamer roken³⁰. Het kunnen beschikken over een goed verwarmde kamer om daar de vrije tijd door te brengen was een groot voorrecht. Toen in 1873 de functie werd afgeschaft, kregen de acht jongens die toen met de ordehandhaving waren belast, dit voorrecht niet³¹.

Elke ommeegaander kreeg vrijdags een kaars en op oudejaarsavond een fles wijn³². Eenmaal per jaar werd hun door regenten een uitgebreide maaltijd aangeboden, die bestond uit gebraden vlees en 'pottagie' (warme, gekookte spijzen) met daarbij voor ieder een fles wijn en voor hen gezamenlijk een vierendeel vers viergulden bier. Het voorrecht van een grotere portie eten bij iedere maaltijd werd in 1801 afgeschaft, "daar het onredelijk is dat de een meer vlees geniet dan de ander, daar zij allen uit ene boezem worden opgevoed". Ook

25. HGW inv.nr. 39, 2 april 1798.

26. HGW inv.nr. 40, 18 februari 1799.

27. HGW inv.nr. 43, 26 april 1802. Een jaar later werden opnieuw bij vacatures drie ommeegaanders aangesteld, omdat zij alle drie een even goed examen hadden afgelegd en van onberispelijk gedrag waren; zie inv.nr. 44, 13 april 1803.

28. HGW inv.nr. 50, 24 juli 1809.

29. HGW inv.nr. 3337, *Ordonnantie* 1801, art. 15; *Ordonnantie* 1809, art. 18;

inv.nr. 3338, *Ordonnantie voor de opziensters in 't H. Geest of Armen weeshuis binnen Leyden*, 6 mei 1805, art. 17; *Instructie* 1855, art. 9.

30. HGW inv.nr. 3337, *Ordonnantie* 1809, art. 18.

31. HGW inv.nr. 111, 4 augustus 1873.

32. HGW inv.nr. 3337, *Ordonnantie* 1782, art. 12; *Ordonnantie* 1801, art. 12; *Ordonnantie* 1809, art. 18; inv.nr. 3338, *Ordonnantie* 1805, art. 12 en 18.

ontvingen zij ieder jaarlijks een geldbedrag, een 'douceur', waarvan de hoogte afhankelijk was van de financiën van het weeshuis. Voor de jongens was het bedrag in 1782 *f* 12, in 1801 en 1809 *f* 8, en in 1817 nog maar *f* 3³³. In 1805 kregen de meisjes *f* 7³⁴ en vanaf het einde van de negentiende eeuw werden zij jaarlijks betaald uit een legaat. Het bedrag daarvan was evenredig aan de duur van de door hen verrichte werkzaamheden³⁵.

De kleding van de ommegaanders was van een betere kwaliteit en afwerking dan die van de andere kinderen in het weeshuis³⁶. Zij hadden ook keus uit diverse modellen hoeden en mutsen. De ommegaandsters mochten in de mutsen gebloemde voering dragen, enkel in gedekte tinten, en hadden vier en twintig haken en ogen aan hun jak in plaats van de gebruikelijke twaalf. De ommegaanders hadden meer knopen en biezen aan hun pak dan de andere jongens.

DE TAKEN VAN DE OMMEGAANDERS

De regenten stelden zowel de instructies voor de ommegaanders als voor de ommegaandsters op. Nadat de regentessen aan de instructies voor de ommegaandsters hun goedkeuring hadden gegeven, traden ze in werking³⁷. De vroegst gedateerde instructies betreffende de taken van de ommegaanders en ommegaandsters zijn van respectievelijk 1782 en 1805³⁸. Deze instructies zijn in de loop der tijd op diverse punten gewijzigd en aangepast.

Zo bepaalde de instructie van 1805 dat de ommegaanders geen vrije zondagen meer hadden. Het was de plicht van elke wees, "om getrouw te zijn in de strikte waarneming van de openbare godsdienst" en van hen werd verwacht dat zij uit hoofde van hun functie het goede voorbeeld gaven. Zij moesten iedere zondag of in de kerk of op school toezicht houden en pas als de namiddagdienst was afgelopen, mochten zij uitgaan. Ook dienden zij iedere avond om negen uur binnen te zijn³⁹. Van de vrouwelijke ommegaanders zijn nog latere gegevens bekend. In de instructie van 1855 stond dat zij de meisjes dadelijk na het avondeten naar de slaapzalen moesten brengen en hen naar bed doen gaan. Daarna

33. HGW inv.nr. 3337, *Ordonnantie* 1782, art. 12; *Ordonnantie* 1801, art. 19; *Ordonnantie* 1809, art. 18; *Copy Ordonnantie* 1809 (1817), art. 18.

34. HGW inv.nr. 3338, *Ordonnantie* 1805, art. 18.

35. HGW inv.nr. 210, 1 mei 1893; inv.nr. 214, 14 mei 1918.

36. HGW inv.nr. 3675, inv.nr. 197, 22 februari 1796.

37. HGW inv.nr. 42, 9 maart 1801.

38. HGW inv.nr. 32; er bestond voor 1782 al een instructie voor de ommegaanders (notulen vergadering regenten, 31 mei 1734). Inv.nr. 197; er bestond voor 1801 ook al een instructie voor de ommegaandsters (notulen vergadering regentessen, 2 mei 1801, artikel 5).

39. HGW inv.nr. 3337, *Ordonnantie* 1801, art. 13-14; inv.nr. 3338, *Ordonnantie* 1805, art. 13-14.

moesten zij zelf ook naar bed gaan en er voor waken dat er orde en stilte op de slaapzalen heersten⁴⁰. Tevens was vastgelegd dat de ommeegaandster die de regels nauwkeurig naleefde en bovendien de naaivrouw, ondernaaivrouw of meisjesmoeder bijzonder behulpzaam was geweest, een weekgeld van f 0,50 ontving. Dat de vrouwelijke ommeegaanders nog een andere taak hadden, blijkt in 1872 toen Suze Wijnbeek de opdracht kreeg, te helpen bij het aan- en uitkleden van de kleine meisjes en Keetje van der Naaij bij het leren stoppen en merken⁴¹.

Een van de belangrijkste taken van de ommeegaanders was ervoor te zorgen dat er orde en discipline onder de kinderen heersten⁴². Daartoe moesten zij in de eerste plaats bij de maaltijden van de kinderen steeds met twee of meer in de eetzaal aanwezig zijn en daar het bidden voor en na het eten begeleiden. Ook moest één van hen tijdens het eten uit de bijbel voorlezen. Verder begeleidden zij het psalmzingen op zondag- en woensdagavond na het eten. Tijdens de catechisatie werd van hen verwacht dat zij op vragen van de catechiseermeester antwoordden om "door hun meerdere geoefendheid uit te munten en anderen aan te sporen". Tot hun werk behoorde ook 's zondags bij het gaan naar en terugkomen van de kerk op bepaalde afstand van elkaar naast de rijen van de kinderen te lopen om erop te letten dat deze keurig naast elkaar en achter elkaar liepen, niet hard praatten en niet schreeuwden. Tijdens de kerkdienst zaten de ommeegaanders tussen de kinderen om te voorkomen dat zij zaten te slapen, geeuwen of praten.

Zij moesten er ook opletten dat de kinderen hun persoonlijke hygiëne niet verwaarloosden, hun kleren in orde hielden, 's ochtends op tijd opstonden en 's avonds op tijd naar bed gingen. Bovendien mochten de kinderen niet schandelijk slapen⁴³. Uit vrees voor masturberen moesten de jongens met hun handen boven de dekens slapen. Verder behoorden tot hun taak erop te letten dat er niet gevloekt, ijdel en zot geklapt of schunnige taal gesproken, gerookt, gedobbeld en gekaart werd. Zij hadden ook de opdracht te voorkomen dat sterke drank het huis werd binnengesmokkeld. Als er kinderen waren met ongedierte, moest dit worden gemeld.

Bij ongeregelheden waren zij verplicht de binnenvader of -moeder te waarschuwen en hen zonodig helpen om de ongehoorzame en opstandige kinderen tot de orde te roepen en de rust in het huis te herstellen.

40. HGW inv.nr. 3338, *Instructie* 1855, art. 4 en 11.

41. HGW inv.nr. 208, 8 januari 1872.

42. HGW inv.nr. 3337, *Ordonnantie* 1782, 1801, 1809; inv.nr. 3338, *Ordonnantie* 1805, *Instructie* 1855.

43. HGW inv.nr. 3337, *De voornaamste verplichtingen der ommeegaanders zijn*, [z.d.], art. 3.

Weeskinderen van het Heilige Geest-Weeshuis, omstreeks 1910 (GAL, Pv.nr. 25897.A-9).

Een van de taken was erop te letten dat de kinderen op hun eigen afdeling bleven. Zij moesten na schooltijd samen met de zaalmoeder bij de schooljongens en -meisjes blijven, om erop toe te zien dat deze zich ordelijk gedroegen. Verder moesten zij erop letten dat de werkjongens en -meisjes zich niet met de kleine kinderen bemoeiden en over hen de baas speelden. Om hun gezag over de andere kinderen niet te verliezen, moesten de ommeaanders vriendschappelijke contacten met de andere kinderen vermijden en zoveel mogelijk met elkaar optrekken⁴⁴.

UITVOERING VAN DE TAKEN

De aanstelling als ommeaander gold voor onbepaalde tijd, tot het ontslag uit het weeshuis. Als men ontevreden was over het optreden van de ommeaanders kon men een klacht indienen bij de regenten. Deze straften de ommeaanders die nalatig waren of zich misdroegen. Een goede samenwerking tussen de ommeaanders was van belang, omdat het klachten van het personeel en ontslag uit de functie kon voorkomen. Dirk van der Pop, Izaak Brocka, Jan Koppeschaar, Gerrit de Mey, Philippus Linschoten, Hendricus Wilhelmus Roebij, Abraham Delfos en Gerrit de Bock stelden daarom in 1789 vrijwillig een overeenkomst op ter voorkoming van onderlinge onenigheid⁴⁵. Hierin was ook bepaald dat degene die zich niet aan deze regels hield, met een geldboete werd gestraft. Een ommeaander die spijbelde van school of kerk, moest een gulden betalen; als hij 's avonds na tien uur thuiskwam, verbeurde hij twee stuivers; en wie dronken thuis kwam en amok maakte, was zes stuivers schuldig.

De ommeaanders negeerden soms bevelen van het personeel. Na een klacht van meester Du Pon in 1801 riepen de regenten enige afgevaardigden van de ommeaanders ter verantwoording. Zij waren ten hoogste verontwaardigd, ook omdat zij het idee hadden dat de ommeaanders met hen de spot wilden drijven. Zij straften de jongens met de inhouding van een kwart van hun jaarlijkse beloning en waarschuwden dat zij bij de eerstvolgende klacht uit hun post zouden worden gezet⁴⁶.

De ommeaander die nalatig was of zich misdroeg, kon uit zijn functie ontslagen worden. Cornelis Tasseron, die wegens arnletsel niet naar zijn werkbaas kon, was in april 1797 door de binnenvader opgedragen de zieke portier te

44. HGW inv.nr. 3342, *Instructie zaalmoeder meisjeskant*, mei 1868; *Instructie zaalmoeder jongenscant*, 5 december 1866; inv.nr. 3337, *Ordonnantie* 1782, art. 6; inv.nr. 3338, *Ordonnantie* 1805, art. 6.

45. HGW inv.nr. 3337, *Orde of overeenkomst vrijwillig door de lezers of opzieners onderelkander gemaakt*, 19 mei 1789, art. 4, 6 en 9.

46. HGW inv.nr. 42, 7 december 1801.

vervangen. Na twee dagen gaf hij er de brui aan. Bij de regenten verontschuldigde hij zich door te zeggen "dat zijn geest verkeerd werkte als hij apart en stil moest leven". Het mocht hem niet baten, mede omdat hij zich in januari al eens had misdragen. Bij zijn ontslag werd hem nog uitdrukkelijk meegedeeld dat hij niet meer in de ommegaanderskamer mocht komen⁴⁷. Ook het gedrag van de ommegaandster kon een motief zijn tot verwijdering uit de functie. Dat overkwam Elisabeth Oerther in 1812, die zich zeer aanstellerig gedroeg en haar kleding droeg met veel opsmuk⁴⁸. Het meisje betoonde twee weken later tegenover de regentessen haar spijt en kreeg de functie terug op voorwaarde dat zij zich beter zou gedragen. Veel minder zwaar werden twee ommegaandsters in 1797 gestraft, toen bleek dat deze meisjes zich 's avonds voor het huis ophielden, daar burgers aanspraken en te laat binnenkwamen. Omdat Kaatje Knevel en Neeltje Koopal het goede voorbeeld hadden moeten geven, kregen zij twee weken huisarrest⁴⁹. Ook in 1864 waren er klachten over het gedrag van de ommegaandsters. Zij zouden hun plichten niet nakomen en weinig gezag over de meisjes hebben. De regentessen gelastten hen toen hun gezag over de meisjes beter te handhaven en hun plichten na te komen⁵⁰.

GEZAGSHANDHAVING

Vooral voor de oudere kinderen was het soms moeilijk zich neer te leggen bij het gezag van de ommegaanders en bij de voorrechten die zij genoten. Zo waren er regelmatig problemen, omdat de grote jongens het rookverbod negeerden⁵¹. Ommegaander Schreuder betrapte in 1799 Pieter Lamaar, 23 jaar, op het roken binnenshuis. Toen Schreuder hem dit verbood, sloeg Lamaar zowel hem als Roebij, die waarschijnlijk Schreuder te hulp was gekomen. Hierna ontstond een vechtpartij, waaraan ook Le Cluse, Van Egge en Hermsker deelnamen. Lamaar werd als aanvoerder van de oproerkraaiers door regenten gestraft met opsluiting in het kolhuis van zaterdagavond tot maandagmorgen gedurende vier weken. Hij moest ook ten overstaan van alle kinderen de ommegaanders zijn verontschuldigen aanbieden en hen beloven dat hij zich voortaan strikt aan de regels zou houden en niet meer tot opstand zou aansporen. De andere ruziemakers kregen een berisping.

47. HGW inv.nr. 39, 2 april 1798.

48. HGW inv.nr. 201, 9 november 1812, art. 4; 23 november 1812, art. 5.

49. HGW inv.nr. 197, 31 juli 1797.

50. HGW inv.nr. 206, 8 november 1864.

51. HGW inv.nr. 38, 25-26 juni 1797; inv.nr. 3972. De straf van het kolhuis betekende eenzame opsluiting op water en brood.

Schoollokaal van het Heilige Geest-Weeshuis, 1933 (GAL, Pv.nr. 25891.11).

De oudere jongens die al lidmaat waren van de gereformeerde kerk, vonden dat zij gezag mochten uitoefenen over de jongens die nog geen belijdenis hadden gedaan. Maar de regenten beslisten in 1739 dat over die kinderen alleen de ommegaanders gezag uitoefenden in het huis⁵². In 1849 waren er weer problemen met de lidmaten. Zij gedroegen zich luidruchtig en enkelen onder hen negeerden zelfs de bevelen van de suppoosten. De ommegaanders verantwoordelijk voor de orde en discipline onder de kinderen werden door regenten ter verantwoording geroepen en nogmaals op hun plichten gewezen⁵³.

Jannetje Kruidt, 23 jaar, die in 1799 vaak in de kerk en tijdens de catechisatie zat te slapen, lachte de ommegaandster uit en gromde naar hen, als zij werd berispt⁵⁴. Elisabeth Wallen, 21 jaar, sloeg in 1796 ommegaandster Kaatje Knevel in het gezicht, toen deze haar strafte, omdat zij zich tijdens het bidden misdroeg⁵⁵.

Een kind, als het door (toedoen van) een ommegaander was gestraft, nam wel eens wraak. De binnenvader had in 1801 op verzoek van de ommegaandster

52. HGW inv.nr. 32, 16 februari 1739.

53. HGW inv.nr. 90, 8 januari 1849.

54. HGW inv.nr. 197, 29 juli 1799, art. 4.

55. Ibidem, 23 juni 1796.

Stijntje van der Walle het meisje Mie Rattie, 20 jaar, een blok aan het been gedaan⁵⁶. Dit was gebeurd omdat Mie nog op was, terwijl ze al in bed had moeten liggen en weigerde naar bed te gaan, toen Stijntje haar dat opdroeg, omdat ze eerst nog naar "het huisje" moest. Stijntje had haar vervolgens geslagen. Mie klaagde bij de regentessen over het gedrag van de ommegaandsters. Deze zaten tot laat in de nacht plezier te maken op de breikamer, die sinds 1800 hun 'gewone verzamelplaats' was. De regentessen bepaalden daarop dat de ommegaandsters voortaan om half elf — het tijdstip waarop zij volgens de instructie naar bed moesten — de sleutel van die kamer bij de binnenvader moesten inleveren. Mie kreeg als dank voor de verstrekte inlichtingen verlichting van haar straf. De binnenvader werd opgedragen haar het blok van het been te verwijderen.

Ook in de literatuur vinden we voorbeelden van brutaliteit. Zo beschreef Tillema, die als godsdienstonderwijzer aan het weeshuis was verbonden, in 1868 in *Arme Marie* hoe het meisje Marie door de ommegaandster Jans werd bejegend⁵⁷.

BESLUIT

De ommegaanders pasten in de hiërarchische organisatie van het weeshuis. Zij functioneerden als intermediair tussen het personeel en de kinderen. Wezen die twintig jaar of ouder waren konden naar de post solliciteren. De regenten benoemden alleen die wezen tot ommegaander, die voor het examen waren geslaagd en van onberispelijk zedelijk gedrag waren. Zij stelden ook de instructies op die aan de voor die tijd geldende pedagogische inzichten werden getoetst en aangepast. Hun aantal was zowel afhankelijk van het aantal verpleegden als van de financiële positie van het weeshuis. De ommegaanders hadden tot taak het goede voorbeeld te geven, zowel in het uitoefenen van hun godsdienstige plichten als in hun gedrag. Ook moesten zij erop toezien dat de reglementen werden nageleefd en mochten zij geen misbruik maken van de voorrechten die aan de functie waren verbonden. Dit zou hun gezag over de andere wezen ondermijnen en de orde in het huis verstoren.

Uit de voorbeelden blijkt dat de jongens en de meisjes verschillend op het gezag van de ommegaanders reageerden. De jongens, met name de ouderen,

56. Ibidem, 22 juni 1801, art. 8; inv.nr. 41, 30 juni 1800, Lett. F, art. 7.

57. H. Tillema, *Arme Marie. Een weeshuis novelle* (Kampen 1868) 73-74.

verzetten zich regelmatig tegen het gezag en de voorrechten van de ommegaanders. Hun verzet was vrijwel nooit tegen hen persoonlijk gericht. Bij de meisjes speelden jaloezie en persoonlijke ruzies een veel grotere rol en ook klikten zij over elkaar. De regenten schaften de functie van onnemeaander af aan het einde van de negentiende eeuw en die van ommegaandster in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Waarschijnlijk namen zij deze maatregel om aan de jaloezie van de oudere wezen die niet tot ommegaander waren aangesteld en de daaruit voortvloeiende ruzies een einde te maken. Ook het geringe aantal verpleegden maakte de functie toen overbodig.

Ommegaanders treffen we niet alleen aan in het Leidse weeshuis. Ook in andere weeshuizen werden oudere jongens en meisjes voor soortgelijke werkzaamheden aangesteld. In het Diakonie Weeshuis der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam werden zij *rijlopers* genoemd⁵⁸.

58. *Algemeen reglement van orde, bij de invoering van familieafdelingen in het Diakonie Weeshuis der Nederduitsche*

Hervormde Gemeente te Amsterdam,
1 november 1859.

Het uitgaan van een fabriek, c. 1890 (GAL, Pv.nr. 34445).

Actie of onderzoek?

De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid

Rond 1860 concentreerde de discussie over de arbeid van kinderen in fabrieken zich grotendeels op Leiden. Een belangrijk moment daarin was het adres waarmee in 1863 enkele Leidse fabrikanten zich tot de koning richtten en waarin zij aandrongen op wettelijke maatregelen tegen de arbeid van kinderen in fabrieken. Dit adres kwam vlak nadat J.J. Cremer in Den Haag zijn novelle *Fabrieks-kinderen, een bede doch niet om geld* had voorgedragen, waarin hij de toestanden in de Leidse textielfabrieken aanklaagde. Maar reeds de jaren daarvoor had Leiden op dit gebied de aandacht getrokken. De naam Samuel Le Poole is daar onlosmakelijk mee verbonden. Deze zoon van een Leidse textielfabrikant publiceerde sinds 1859 regelmatig over sociale kwesties en met name kinderarbeid in het toonaangevende tijdschrift *De Economist*. Hij wordt als de drijvende kracht in het Leids in deze beschouwd en daarmee als *auctor intellectualis* van het adres van 1863¹. Naast Le Poole zijn het vooral de activiteiten van het Leidse Departement van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en van de Leidse armbesturen (op initiatief van de Hervormde Diaconie), in 1859 en 1860, die landelijke bekendheid hebben gekregen. Deze drie activiteiten waren alle gericht op bestrijding of beperking van kinderarbeid. De Leidse afdeling van de Vereeniging ter bevordering van de Fabrieks- en Handwerks-nijverheid wordt echter ook naar voren gehaald als voorbeeld van fabrikanten die zich verzetten tegen maatregelen op dit gebied. Zij droeg in 1855 juist een tegengeluid uit. Zij betwijfelde of kinderarbeid wel op grote schaal in fabrieken voorkwam en als het al voorkwam, dan achtte zij het misbruik in de moderne fabrieken minder dan welke men in de kleine ambachten aantrof. Dezelfde afdeling vroeg in 1860 wel om een nader onderzoek.

1. C.W. de Vries, *Economisch Historisch Jaarboek* 8 (1922) 39; I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e*

eeuw, 1813-1870 (Utrecht/Antwerpen 1971) 207.

De betrokkenheid van het Leidse Departement noch het initiatief van de Leidse armbesturen zijn tot op heden onderwerp van nader onderzoek geweest. Zij figureren weliswaar nadrukkelijk in de geschiedschrijving over dit onderwerp, maar zij zijn daarin eerder illustraties voor een ontwikkeling, dan dat zij nader geanalyseerd worden. In dit artikel wil ik proberen dit gebrek goed te maken.

Opvallend is dat in de literatuur over kinderarbeid de activiteiten van Le Poole, het Leidse Departement en de armbesturen naast elkaar worden besproken. Interessante vragen naar de relatie tussen de activiteiten van beide organisaties en de relatie met de activiteiten van Le Poole worden niet gesteld. Alleen A.N. Molenaar zocht in 1938 — vergeefs! — naar de naam Le Poole in de ledenlijsten van het Leidse Departement². De meeste aandacht gaat uit naar de werkzaamheden van het Departement. Dat is begrijpelijk, omdat het initiatief van de armbesturen niet tot enig resultaat heeft geleid. De Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid kwam in 1861 echter naar aanleiding van de rapportage van een uitsluitend uit Leidenaren bestaande commissie tot een duidelijke oproep aan de Rijksoverheid om maatregelen te treffen tegen de arbeid van kinderen in fabrieken. Van het initiatief van de armbesturen werd daarentegen na de aankondiging van een onderzoek in maart 1860 niets meer vernomen. Algemeen wordt aangenomen dat het onderzoek gestaakt werd, omdat de regering zelf een groot onderzoek naar kinderarbeid begon. Tot dat onderzoek werd echter pas in december 1860 besloten en de vragen arriveerden pas begin 1861 bij de gemeentebesturen. Wat is er in de tussentijd gebeurd? Naar mijn mening, en ik hoop die hieronder aannemelijk te maken, bestaat er weinig of geen verband tussen het doodlopen van de actie van de armbesturen en het regeringsonderzoek. Veeleer heeft het te maken met de ontvangst van dit initiatief in het Leidse. De meest interessante vraag is dan ook hoe het initiatief van de Hervormde Diaconie met de andere armbesturen en de activiteiten van het Leidse Departement ontvangen werden binnen Leiden en hoe deze te plaatsen zijn in de politiek-maatschappelijke context. Welk draagvlak hadden beide initiatieven? Lokten ze discussie uit en wie betrokken daarin welke stellingen? Daarbij is met name de rol van de Leidse fabrikanten van belang.

Diverse schrijvers benadrukken mede aan de hand van de activiteiten van het Leidse Departement en van Le Poole dat het 'fabrikanten-element' een belang-

2. A.N. Molenaar, 'Het Leidsche initiatief tot beperking van Kinderarbeid in

Fabrieken', *Leids Jaarboekje* 31 (1939) 119.

Samuel Le Poole (1834-1891), c. 1880.

rijke rol heeft gespeeld in de bestrijding van de arbeid van jeugdige kinderen³. De vraag is hoe dit zich verhield tot de opstelling van bijvoorbeeld de Leidse afdeling van de Vereeniging. Ten slotte is de vraag naar de maatschappelijke context ook een vraag naar de politiek-maatschappelijke plaatsbepaling van deze activiteiten. Bekende schrijvers als Brugmans en vooral Vleggeert⁴ plaatsen alle initiatieven op dit gebied in één ontwikkeling van een groeiend sociaal bewustzijn, een soort sociaal vooruitgangsverhaal. De Leidse socioloog Veld wijst echter ook op de conservatieve betrokkenheid en plaatst een deel van deze beweging in "een lange traditie van weeshuizen, werkkolonies en bedeling"⁵. Valt hierover iets te zeggen aan de hand van een studie naar de Leidse activiteiten op dit front?

Het is zinvol eerst kort in te gaan op de ontwikkeling van kinderarbeid in Leiden, op de algemene visie op kinderarbeid en op enkele zaken die er nauw mee samenhangen, te weten onderwijs en armenzorg.

VOORGESCHIEDENIS

Kinderarbeid, onderwijs en armenzorg

Arbeid van kinderen heeft in Leiden een lange traditie, met name binnen de textielnijverheid. In de oorspronkelijke huisnijverheid en ambachten werden al kinderen ingeschakeld, maar dit werk binnen de kaders van gezin of familie was vanzelfsprekend. Met de stormachtige groei van de wolindustrie in de zeventiende eeuw, waarbij arbeid op grote schaal buiten de eigen privé-sfeer werd verricht, nam ook de inzet van kinderen in de Leidse nijverheid toe. Zo leverde het Heilige Geest-Weeshuis talloze weesjes en soms was er zelfs sprake van import, met name uit Aken en Luik. Hoewel het — ter bestrijding van de bedelarij — te werk stellen van kinderen reeds sedert het eind van de middeleeuwen geaccepteerd was, uitte de stedelijke overheid toch meermalen haar bezorgdheid over de situatie waaronder de kinderen werkten. Het stadsbestuur probeerde mishandeling tegen te gaan en daarnaast het onderwijs aan hen af te dwingen. Het eerste schijnt meer succes te hebben gehad dan het tweede⁶.

Zorg voor onderwijs was iets dat al langer de aandacht had van overheid en armbesturen. In het armenzorgsysteem dat in Leiden bestond, werden vanouds kinderen naar school gezonden of er werd voor gezorgd dat zij een ambacht

3. Het meest nadrukkelijk Molenaar, 'Het Leidsche initiatief', 132-133.

4. Brugmans, *De arbeidende klasse*; J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in Nederland, 1500-1874, van berusting tot beperking* (Assen 1964).

5. Th. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht* (Leiden 1987) 46.

6. Vleggeert, *Kinderarbeid*, 1-10, 12 e.v.

leerden⁷. In Leiden werden, zoals ook elders in Nederland, (stads)armenscholen opgericht. In het onderwijs ging het natuurlijk niet om individuele ontplooiing en ook de "relevantie voor de arbeidsmarkt", zoals wij dat vandaag de dag noemen, was nauwelijks van belang. De relevantie van het onderwijs bestond uit disciplineren (het leren van gehoorzaamheid aan de hogergeplaatsten en het kennen van je plaats in de hiërarchie), het bijbrengen van de juiste godsdienstige ideeën en/of het opvoeden tot eerzame en nijvere burgers⁸. Met de komst van de Verlichting verschoof bij delen van de burgerij de doelstelling nadrukkelijker naar het laatste, waarbij sommigen onderwijs en opvoeding zagen als een geneesmiddel voor alle maatschappelijke kwalen, en in het bijzonder voor de armoede. Deze gedachte werd een onderdeel van de revolutionaire ideologie van de patriotten, waarop later de liberalen voort zouden bouwen. Voor de meer conservatieve en particularistische stroming bleef onderwijs echter in de eerste plaats van groot belang als ideologisch cement voor hun bolwerk, dat tot op zekere hoogte na de Napoleontische tijd hersteld werd. Bedeling en onderwijs waren voor hen, naast zaken van oprechte naastenliefde, vooral instrumenten voor sociale controle, ter handhaving van de sociale en politieke status-quo. Voor de meer liberaal georiënteerden speelden die elementen zeker ook mee, maar zij kenden een extra belang toe aan 'volksopvoeding', terwijl zij tegelijkertijd grote bezwaren hadden tegen de armenzorg. Gebrekkig onderwijs en te makkelijke bedeling zagen zij als rem op de vooruitgang van de natie. Denkbeelden over persoonlijke ontplooiing, wat ten goede zou komen aan de hele maatschappij, in plaats van pure disciplineren en over vakgericht onderwijs zouden uiteindelijk in het kielzog hiervan langzaam veld winnen. In het algemeen zag men echter in het begin van de negentiende eeuw de Stadsarmenscholen nog steeds als "kweekplaatsen van pligt en orde"⁹.

Na 1848 werd het onderwijs nadrukkelijker een terrein voor de strijd tussen liberale, rationalistische volksopvoeders enerzijds en confessionelen en conservatieven anderzijds. Het openbaar onderwijs kwam vanuit christelijke en katholieke stromingen onder vuur, aangezien dit voor hen niet christelijk genoeg was. De Onderwijswet van 1857 bracht geen duidelijke overwinning voor een der partijen, maar vergemakkelijkte wel de oprichting van bijzondere scholen. De kiemen voor de schoolstrijd waren gelegd.

Een vergelijkbaar conflict speelde zich tussen 1848 en 1854 af over de organisatie van de armenzorg. Thorbecke's liberalen zagen hier een taak van de

7. G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 164.

8. A. de Swaan, *Zorg en staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1990); S. Stuurman,

Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat (Nijmegen 1983); Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*.

9. Jeronimo de Vries, voorzitter van de Stadsarmenscholen te Amsterdam op 20 maart 1832, aangehaald in Vleggeert, *Kinderarbeid*, 30.

staat (met daarvan afgeleide doeleinden) en niet van de kerken, die tot dan de armenzorg beheersten. Thorbecke's poging de kerkelijke controle over de armenzorg te breken, mislukte echter. In de Armenwet van 1854 behielden de kerken een centrale positie.

Kinderarbeid was vanouds een erkend middel in de strijd tegen de armoede en dat bleef het in het begin van de negentiende eeuw. In fabrieken en in de Drentse koloniën werden wezen en kinderen van bedeeden te werk gesteld. In Leiden werden in deze traditie naai- en breischolen opgezet¹⁰. Natuurlijk werd daarbij het zieleheil van de kinderen in de gaten gehouden. In de eerste helft van de negentiende eeuw nam de arbeid van kinderen buiten de "veilige sfeer" van het eigen gezin of buiten controle door armbesturen en dergelijke toe. Het is treffend dat de eerste geluiden tegen kinderarbeid in de negentiende eeuw zich niet zo zeer richtten tegen overbelasting of mishandeling, maar vooral tegen de "zedelijke" aspecten. "Zedelijk" had toen een bredere betekenis dan nu. Wij betrekken dit vooral op seksuele zaken, maar de "zedelijkheid" betrof een uitgebreider, heterogeen gebied van morele, sociale en seksuele waarden, dat noch strikt publiek, noch strikt privé was in de traditionele betekenis van die begrippen¹¹. De zedelijkheid werd direct verbonden met de welvaart van het volk, met de status-quo van de sociale verhoudingen en de openbare veiligheid. Het waren de rooms-katholieke geestelijkheid in Noord-Brabant (die de kinderen wilde beschermen tegen de verderfelijke invloed van protestantse werkgevers) en de Overijsselse onderwijswereld die rond 1835 pleitten voor een minimumleeftijd voor kinderen om in fabrieken te gaan werken. Ook de Leidse hoogleraar G. Wttewaal noemde de arbeid van kinderen in fabrieken een ramp voor de zedelijke beschaving¹². In 1840 besloot de regering tot een enquête naar kinderarbeid, vervolgens werd het weer stil.

Dat kinderarbeid van regeringszijde echter niet op principieel verzet stuitte, mag onder andere blijken uit het feit dat minister Schimmelpenninck, die opdracht tot dit onderzoek gaf, rond dezelfde tijd bij het Leidse stadsbestuur aandrang op medewerking aan de plannen van de fabrikanten Van Geer en Wijn Nobel. Dezen wilden in hun zojuist overgenomen fabriek het werk laten uitvoeren door ouderen en kinderen, opdat zij in hun levensonderhoud konden voorzien en niet ten laste van de armenzorg kwamen. Schimmelpenninck wees

10. Pot, *Arm Leiden*, 162.

11. Stuurman, *Verzuiling*, 203.

12. Vleggeert, *Kinderarbeid*, 33-38.

de Leidse stadsbestuurders erop dat dit een betere wijze van armoedebestrijding was dan jaarlijks tonnen goud via de bedeling te verstrekken¹³.

Pas ver na 1850 kreeg het vraagstuk van de kinderarbeid weer dezelfde belangstelling. In 1849 schreef de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid een prijsvraag uit over de wenselijkheid van wetgeving op dit gebied. Tekenend is dat pas in 1857 een inzending werd ontvangen, welke men ook nog van dermate lage kwaliteit achtte, dat deze niet bekroond werd. In 1854 wilde het hoofdbestuur van de Vereniging ter bevordering van Fabrieks- en Handwerknijverheid het vraagstuk in studie nemen. Dit ging niet door, vooral niet na het rapport van de Leidse afdeling, opgesteld door de fabrikanten A.J. Leembruggen, P. van Geer en Jan van Heukelom¹⁴. Loco-secretaris Van Heukelom, waarschijnlijk de ontwerper van het rapport, wees het hoofdbestuur er in een brief op dat publiciteit over deze kwestie niet verstandig was: "het lijdt toch bijna geen twijfel of daaruit zal een dagblad pennenstrijd te wachten zijn die van deze thans sluimerende zaak eene *question brulante* zal dreigen maken die weinig goeds maar wel kwaads kan doen ontstaan"¹⁵. Maar de pennestrijd zou ontbranden en de zaak zou niet lang meer blijven sluimeren, mede door toedoen van Van Heukeloms stadgenoten. Ook anderen, met name mensen uit de onderwijs- en medische wereld, begonnen zich in te zetten voor beperking van kinderarbeid. Meest bekend is G.B. Lalleman, hoofdonderwijzer te Moordrecht, die een andere toon inzette door kinderarbeid "slavernij" te noemen.

Voor het goede begrip moet ik iets opmerken over wat de 'bestrijders' van de arbeid van kinderen in fabrieken voorstonden. Rond 1860 pleitte namelijk geen van hen voor een totaal arbeidverbod voor jonge kinderen. Allemaal, zowel de bekende sociaal-geneeskundige Coronel, als Samuel Le Poole, De Vries Robbé (voorzitter van de door Thorbecke ingestelde Staatscommissie) en de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid, waren ze voorstander van de Engelse wetgeving op dit gebied: kinderen mochten niet langer dan zes uur per dag werken en moesten de andere uren onderwijs volgen. Vleggeert meent dat men vooral voor dit 'part-time stelsel' pleitte om tegenwerking van de zijde van fabrikanten te vermijden: het zou een compromispositie zijn¹⁶. Voor Veld past juist deze benadering in de oude tradities van weeshuizen en bedeling¹⁷.

13. Gemeentearchief Leiden (GAL), *Notulen B&W 1841* dl. 3, bijlage. Het voorbeeld is analoog aan het initiatief van de Amsterdamse industrieel Warnsinck, zie Vleggeert, *Kinderarbeid*, 38 e.v. en Brugmans, *De arbeidende klasse*, 196 e.v.

14. GAL, Archief van [de Leidse Afdeling van] de Vereniging ter bevordering van de Fabrieks- en Handwerknijverheid (VFHN).

Het rapport is vaak aangehaald, echter zonder vermelding van de namen van de rapporteurs. Het concept is te vinden in het familiearchief van Van Heukelom-Siegenbeek (Folio D, map IX), wat wijst op de rol van Jan van Heukelom.

15. VFHN, brief 12 januari 1856.

16. Vleggeert, *Kinderarbeid*, 72.

17. Veld, *Volksonderwijs*, 46.

Jan van Heukelom (GAL, archief Van Heukelom).

Kinderarbeid en schoolbezoek in Leiden

In de tussentijd had de kinderarbeid in Leiden zelf nogal wat ontwikkelingen doorgemaakt. In de loop van de achttiende eeuw schijnt de omvang gestaag teruggelopen te zijn, tegelijk met de neergang van de Leidse textielnijverheid¹⁸. In de eerste helft van de negentiende eeuw nam het aantal echter weer toe. Het regeringsonderzoek van 1840 bracht veel cijfers boven tafel, maar helaas weinig uit Leiden. Slechts van de twee katoenfabrieken in de stad, De Heyder en Ten Sande/Tortike, achterhaalde het stadsbestuur de cijfers: de eerste telde ruim 20%, de tweede bijna 30% kinderen jonger dan dertien jaar onder het personeel, vrijwel allemaal meisjes¹⁹. Daarnaast was er een kwalitatief waarin de Kamer van Koophandel zich weliswaar niet tegen wetgeving keerde, maar wel de situatie relativeerde²⁰. Minder bekend is dat het stadsbestuur aan dit verslag toevoegde dat ze voor wetgeving was, want deze "prijzenswaardige zucht der meeste fabrikanten [naar goede zorg voor bij hen werkende kinderen, CS] [...] kan wel eens verflauwen", zoals zij tegenwoordig "hier en daar minder gunstig opmerkten"²¹.

De Leidse textielfabrikanten mogen dan steeds wijzen naar de ambachten, voor zover cijfers beschikbaar zijn, ben ik van oordeel dat vooral in de snel mechaniserende textielindustrie het aantal werkzame kinderen toenam. Waarschijnlijk was 20 tot 25% van de in deze sector werkzame personen in 1860 jonger dan veertien jaar. De Staatscommissie die in 1863 werd ingesteld door Thorbecke om de kinderarbeid in fabrieken te onderzoeken, kreeg van ruim 80% van de 856 ondervraagde wolarbeid(st)ers, die in de periode 1855-1864 aan het werk waren gegaan, te horen dat zij jonger dan veertien jaar waren toen ze met werken begonnen. Bijna de helft verklaarde zelfs met werken te zijn begonnen toen zij tien jaar of jonger waren! De Staatscommissie meende echter dat voor arbeiders herinnering van tijdsverloop en leeftijd "dikwerf eene te groote inspanning van den geest en van het geheugen is"²², en wenste aan deze uitkomsten geen conclusies te verbinden. Vanuit het door haar verzamelde materiaal valt de conclusie te trekken dat vooral na 1845 het aandeel zeer jonge kinderen (jonger dan tien jaar) onder het nieuwe personeel groeide²³. Na 1860 daalde dat weer,

18. H.D. Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders in de achttiende eeuw', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (ed.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 95, haalt Posthumus aan; het is de vraag of kinderarbeid echt verdween.

19. GAL, Gemeente Leiden (GL), *Missivenboek* LLL 910 nr. 477. 28 september 1841.

20. GAL, *Notulen B & W 1841* dl. 2 (828

GGG), bijlage 97.

21. GL, *Missivenboek* LLL 910 nr. 477.

22. *Rapport van de Staatscommissie betreffende de arbeid van kinderen in fabrieken* (Den Haag 1869) 747-750.

23. Ibidem, 783, bijlage C: "Tabel gevende een overzicht van de jaren waarin en den leeftijd waarop de wolfabriekarbeiders, volgens hunne eigene opgaven, zijn begonnen in de fabriek te werken".

hoewel ook in 1874 nog ruim 7% van het personeel in de textiel fabrieken jonger dan twaalf jaar bleek te zijn²⁴. Naast de textielsector bleken er ook in de sigarenmakerijen redelijk wat jonge kinderen rond te lopen; in die branche waren waarschijnlijk ook via thuiswerk nogal wat kinderen werkzaam. Ook in de drukkerijen, met name de gemechaniseerde, werkten kinderen, al waren deze waarschijnlijk ouder dan twaalf jaar²⁵.

Behalve via de directe inzet in bedrijven moeten ook nog vele kinderen werkzaam zijn geweest in de zogenaamde breischolen. Oorspronkelijk mede opgezet vanuit filantropische optiek, functioneerden deze steeds meer als brei-ateliers, die de kinderen uit het reguliere onderwijs trokken. Aantallen zijn hiervan echter niet bekend en de Staatscommissie constateerde hier wel een probleem — net als de Leidse Schoolcommissie —, maar ging hier niet kwantitatief op in²⁶.

Het idee dat de kinderarbeid tussen 1850 en 1860 toenam, wordt door een indirect gegeven bevestigd. Het aantal schoolgaande kinderen daalde gestaag van 5.079 in 1851 tot 3.617 in 1860²⁷, terwijl de bevolking vrijwel stabiel bleef en het aantal kinderen jonger dan twaalf jaar zelfs steeg van 9.435 in 1849 tot 9.853 in 1859²⁸. Het dalende schoolbezoek was een behoorlijke zorg voor betrokken tijdgenoten. Het *Leidsch Dagblad* weet in 1860 de terugloop aan "de gebrekkige inrigting van het openbaar lager onderwijs", al erkende de krant "dat ook andere oorzaken daartoe hebben bijgedragen"²⁹. Ook de armbesturen komen weer in beeld met dit probleem: schoolgang stelden zij immers als voorwaarde voor bedeling. Reeds in 1843 signaleerden de regenten van het Huiszittenhuis (de voornaamste instelling voor bedeling via de Hervormde Diaconie) en van het Rooms-Katholieke Armbestuur het toenemend verzuim en legden een verband met de economische vraag naar (kinder)arbeid³⁰. Ook later uitten de diakenen van de Hervormde Gemeente regelmatig hun bezorgdheid over het afnemend schoolbezoek onder kinderen van bedeedelen.

De Hervormde Diaconie richtte als antwoord op het problematische schoolbezoek in 1858 een eigen Diaconieschool voor fabriekskinderen op, naast de bestaande (openbare) Stadsarmenschoolen. Daarmee profiteerde de Diaconie van de ruimere mogelijkheden van de Onderwijswet van 1857 om bijzondere scholen op te richten. Dat hier niet alleen zorg om onderwijs van belang was en dat tijd-

24. *Notulen B&W 1874*, bijlage 189: inspectie naar aanleiding van de invoering van het kinderwetje van Van Houten, 12 november 1874.

25. *Jaarverslag gemeente Leiden 1876*.

26. *Rapport van de Staatscommissie*, 781-782; GAL, Archief Plaatselijke Schoolcommissie, notulen 7 maart, 4 april en 19 juni 1865; *Verslag, gedaan door B&W aan*

den gemeente-raad van Leyden (Leiden 1866), verslag Plaatselijke Schoolcommissie (XIX).

27. *Gemeenteverslagen 1851-1860*.

28. Bevolkings- en beroepentellingen van 1849 en 1859.

29. *Leidsch Dagblad*, 2 mei 1860.

30. Pot, *Arm Leiden*, 184.

genoten zich terdege bewust waren van de verschillende belangen bij en visies op het onderwijs, blijkt wel uit de kolommen van het *Leidsch Dagblad*. Deze krant bepleitte uitbreiding van het openbaar onderwijs en betreunde dat Diaconiescholen in het gat op de markt sprongen. In dit kader meende de krant zich ook te moeten keren tegen "eene ziekelijke godsdienstigheid, die in uiterlijke vormen hare grootste betekenis heeft, maar een onbeduidende invloed uitoefent op het wezen der deugd, in het dagelijksche leven zich openbarende"³¹.

DE INITIATIEVEN VAN DE MAATSCHAPPIJ EN VAN DE ARMBESTUREN

Het Leidse Departement

Een Leidse commissie

De Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid was in 1849 de eerste organisatie geweest die het vraagstuk kinderarbeid (en de wetgeving op dit gebied) weer aan de orde stelde, al was het dan enkel via een prijsvraag. Ook vragen rond scholing kwamen regelmatig terug op de agenda van de jaarlijks gehouden Algemeene Vergaderingen van de Maatschappij. Binnen de Maatschappij namen Leidenaren geen onbelangrijke plaats in. De Leidse hoogleraar A.H. van der Boon Mesch, bestuurslid en vanaf 1859 voorzitter van het Leidse Departement, was lange tijd redacteur van het tijdschrift van de Maatschappij, net als H. van Hall, conservator van het Rijksherbarium van de Leidse universiteit en vanaf 1859 bestuurslid van de Leidse afdeling.

Op de Algemeene Vergadering van juli 1859 zou het werken van kinderen in fabrieken geagendeerd worden. Uit de notulen van het Leidse Departement blijkt dat Herman Zaalberg, tot 1858 voorzitter van het Departement, daarvoor een conceptvoorstel maakte³². Hij stelde voor middelen te bedenken om te voorkomen dat kinderen beneden de veertien jaar te vroeg naar "fabrieken, trafieken en ambachten" werden gezonden en ervoor te zorgen dat — als ze werkten — de werktijd niet te lang zou zijn. Het werd "met eenige wijziging" goedgekeurd op de vergadering van 22 januari en vond z'n weg naar de uitnodiging voor de Algemeene Vergadering. Herman Zaalberg zelf, Van Hall en de apotheker annex zeepfabrikant N.J. Sanders werden vervolgens door Leiden naar deze vergadering afgevaardigd. Ter vergadering werd besloten om voor het vraagstuk een commissie in te stellen, die op de Algemeene Vergadering van 1860 met een pre-

31. *Leidsch Dagblad*, 18 mei 1860.

32. GAL, Archief van het Leidse Departement van de Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid (Departement), *Notulenboek*, 22 januari 1859.

advies zou moeten komen. Dezelfde commissie zou overigens ook over een ander punt moeten rapporteren, namelijk over de vraag naar "de kennis, geschiktheid en bekwaamheid der werklieden in Nederland" en vooral hoe deze verbeterd kon worden. Deze commissie werd niet ter vergadering samengesteld, maar zou later door de Directeuren van de Maatschappij benoemd worden. Het werd een volledig Leids gezelschap met A.H. van der Boon Mesch, H. Bourse Wils, B.F. Krantz, M.H.A. Lisman en H. Zaalberg.

Over de werkwijze van de commissie is niets bekend, ook niet of de commissie de twee vragen bijvoorbeeld onder de leden verdeelde. Het onderwerp kwam blijkens de notulen die secretaris Salomon van der Paauw bijhield ook niet meer aan de orde in de bijeenkomsten van het Departement, tot Van der Boon Mesch verslag uitbracht van wat hij in de Algemeene Vergadering van juli 1860 gerapporteerd had³³.

Het rapport dat Van der Boon Mesch over de kinderarbeid uitbracht, bestond uit drie delen³⁴. In het eerste deel ging hij in op het schoolverzuim, dat zich met name vanaf het tiende jaar openbaarde. In het tweede deel ging hij in op de kinderarbeid: de lange werkdagen, de moeilijkheid voor de armbesturen er iets aan te doen, de onmogelijkheid voor de "menschlievende fabrikant" er iets aan te veranderen ("zulks verbiedt hem de concurrentie") en de gevolgen ervan. Ten slotte ging hij in op wetgeving in het buitenland, waar deze reeds op ruime schaal ingevoerd was.

Hij eindigde met het pre-advies van de commissie, waarin hij voorstelde dat de Maatschappij bij de regering aandrang op voorzieningen, waarin:

- a) bij wet leeftijd en arbeidsduur van kinderen in fabrieken wordt vastgelegd;
- b) de werkgever verplicht wordt alleen kinderen in dienst te nemen, die geregeld naar school gaan;
- c) "ouders der werkklassse, die bij armbesturen tijdelijken of doorlopenden onderstand, van welken aard ook, genieten" verplicht worden hun kinderen naar school te zenden.

Een tweede deel van het advies was een voorstel industriëlen op te roepen om zich te onthouden van "langdurigen en te vroegen arbeid der kinderen".

De commissie keerde zich niet tegen kinderarbeid op zich. Uitdrukkelijk stelde Van der Boon Mesch: "Uwe Commissie komt niet zoo zeer op tegen den arbeid op vroegen leeftijd der kinderen, maar wel tegen den langdurigen, te

33. Departement, *Notulenboek*, 21 juli 1860.

34. *Handelingen der Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid 1860* (Haarlem 1860) 31-34. Ten onrechte wordt voortdurend Herman Zaalberg opgevoerd als rapporteur: hij was er niet eens bij.

Antonius Henricus van der Boon Mesch (1804-1874), c. 1870 (GAL, BLO nr. 33584-102).

zwaren en onafgebroken arbeid". Dezelfde stelling uitte een jaar later ook "Z" in de *Leidsche Courant*: "wij keuren den vroegen arbeid der jeugd niet af, wij oordeelen het zelfs wenschelijk dat zij reeds vroeg zich aan arbeid leeren gewennen, maar langer dan 6 uren arbeid daags moet er van kinderen van 8 [sic, CS] tot 12 jaar niet geleverd worden"³⁵. In deze "Z" meen ik Herman Zaalberg te herkennen, een van de drijvende krachten achter dit initiatief van de Maatschappij. We zullen hem ook in het vervolg van dit verhaal tegenkomen.

Het rapport van de Leidse commissie werd gunstig onthaald door de Algemeene Vergadering, maar de verdere behandeling van het advies werd aan de Directeuren van de Maatschappij overgelaten. De voorzitter betwijfelde namelijk, of de regering wel dergelijke dwang zou mogen uitoefenen. Rapporteur Van der Boon Mesch en de vergadering gingen accoord met het procedurevoorstel. Uiteindelijk zou de Maatschappij begin 1861 een adres volgens de door de commissie uitgestippelde lijnen aan de regering richten.

De cijfers in het rapport

In zijn rapport noemde Van der Boon Mesch twee cijfers die omvang en gevolgen van kinderarbeid te Leiden moesten illustreren. Hij verwees naar het grote aantal wegens lengte afgekeurde dienstplichtigen. Dit gegeven werd indertijd vaker toegeschreven aan arbeid op vroege leeftijd: tegenwoordig schrijft men het eerder toe aan de slechte voeding. Kort daarvoor vertelde hij dat men in Leiden bezig was met een onderzoek naar feiten en gevolgen van kinderarbeid, om te vervolgen met de opmerking dat "reeds is gebleken, dat het getal der kinderen beneden de 13 jaren, die op ambachten en fabrieken werken, 8 pCt bedraagt, om niet te gewagen van jeugdige dienst- en kindermisjes, naaisters en breisters"³⁶.

Duidelijk moge zijn dat de commissie zelf géén onderzoek heeft uitgevoerd; zij heeft slechts reeds beschikbare cijfers bekeken. De cijfers over afkeuringen lijken een optelling uit de gemeenteverslagen. Waar de 8% vandaan komt is echter een raadsel. Van der Boon Mesch verwees uitdrukkelijk naar een ander onderzoek dat ondertussen al in Leiden bezig was. Dat kan alleen het onderzoek van de armbesturen zijn. Het cijfer van 8% komt terug in het eerder aangehaalde artikel van "Z[aalberg]" in de *Leidsche Courant*. "Z" noemde hetzelfde getal, afkomstig uit de jongste volkstelling, waarvan de cijfers eind 1859 bekend waren geworden. Hij voegde eraan toe dat dit een onderschatting moet zijn. Dat laatste

35. *Leidsche Courant*, 30 mei 1861.

36. *Handelingen 1860*, 33. Brugmans, *De arbeidende klasse*, 230 begon nog een schimmige discussie of dit 8% van alle kinderen of 8% van de arbeiders moet

zijn. Naar zijn mening het eerste, maar uit N.W. Posthumus, *Economisch-historisch Jaarboek IV* (1918) 30 blijkt overduidelijk het laatste.

ben ik met hem eens, maar hoe deze 8% af te leiden is uit de volkstelling is mij niet duidelijk: deze kwam tot veel lagere percentages³⁷.

De kwestie werd nog duisterder, doordat De Vries Robbé, ingenieur van het stoomwezen, in zijn advies aan minister Van Heemstra van Binnenlandse Zaken van 7 oktober 1860 dit percentage nog verder specificeerde. Onlangs verricht onderzoek in Leiden, schreef hij, bracht aan het licht dat "op een normaal getal van 1828 arbeiders" 26 kinderen jonger dan tien jaar en 124 kinderen van tien tot en met dertien jaar waren aangetroffen³⁸. Gezien het feit dat De Vries Robbé Herman Zaalberg aanpreekt als inspecteur voor de naar zijn mening in te voeren regelingen, lijkt het voor de hand te liggen dat deze hem ook de cijfers — die niet in de *Handelingen* van de Maatschappij, noch elders te vinden zijn — verstrekt heeft. Echter, de cijfers zijn op deze wijze nog minder te herleiden tot de gepubliceerde cijfers van de beroepentelling van 1859!

Armbesturen en onderwijs

Opvallend is dat de Leidse commissie zo de nadruk legde op de armbesturen. In de derde aanbeveling kwam dit reeds naar voren, maar ook elders worden de armbesturen naar voren geschoven. "Zijn vooral de armbesturen niet geroepen om voorziening tegen dat kwaad te bevorderen?", houdt Van der Boon Mesch zijn gehoor voor³⁹. Vage verwijzingen naar wettelijke schoolplicht in het algemeen werden verdrongen ten gunste van wetgeving voor arbeid en verplichtingen voor bedeeiden. De tekst ruikt hier soms naar een compromis, maar voor de *Leidsche Courant*, die uitgebreid over de vergadering en de Leidse inbreng berichtte, was de conclusie duidelijk dat de Maatschappij voor een wet op arbeid en tegen schoolplicht was⁴⁰. De schrijver juichte dit toe.

Gezien het belang van het onderwijs binnen deze discussie, is het interessant te kijken naar de inhoud van het advies over de kennis, geschiktheid en bekwaamheid der werklieden, waar dezelfde commissie zich over gebogen had. Dan valt op dat daarin elke verwijzing naar onderwijs ontbrak. De commissie verklaarde simpel de vastgestelde achteruitgang van de kwaliteit van de "werk-klasse" uit de achteruitgang van de industrie en stelde dat deze vanzelf zou verbeteren wanneer de industrie haar oude positie zou heroveren. Wanneer dat gebeurde, was de taak van "bijzondere Maatschappijen" als de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid louter de industriëlen er op te wijzen dat zij hun

37. Zie ook *Leidsche Courant*, 16 december 1859. De beroepentelling van 1859 lijkt bijzonder ongeschikt om conclusies te trekken over de ontwikkeling van de beroepsbevolking, met name waar het vrouwen- en kinderarbeid betreft.

38. Posthumus, *Economisch-historisch Jaarboek IV* (1918) 30.

39. *Handelingen 1860*, 32.

40. *Leidsche Courant*, 18 juli 1860.

personeel moesten verbeteren en bekwamen. Hier speciale organisaties voor oprichten, was niet nodig⁴¹. Deze benadering lijkt erg liberalistisch, maar kan ook voortkomen uit de oude ambachtelijke benadering van scholing. Dat hier elke verwijzing naar vakscholing ontbrak, is des te opmerkelijker, omdat juist in Leiden de fabrikanten een initiatief hiertoe hadden genomen. In 1855 had namelijk de Leidse afdeling van de Vereniging ter bevordering van de Fabriek- en Handwerknijverheid het bestuur van Mathesis benaderd teneinde "eene gelegenheid te openen tot het geven van zeer elementair onderrigt in de beginse-len der Wis- en Natuurkunde bepaaldelijk aan Fabriek & Handwerkslieden"⁴². Deze opleiding was in 1856 van start gegaan en via hun bazen (zowel fabrikanten als aannemers en anderen) volgden enkele tientallen arbeiders en ambachtslieden jaarlijks de cursussen⁴³. De Leidse commissie negeerde deze moderne ontwikkeling compleet.

Een reactie

In ieder geval had het Leidse Departement zich met haar advies over kinderarbeid duidelijk geprofileerd voor een wettelijke regeling en daarbij en passant de Leidse situatie als afschrikwekkend voorbeeld gepresenteerd. Dat viel niet in goede aarde bij het andere genootschap dat zich de bevordering van de nijverheid ten doel stelde, de Leidse afdeling van de Vereniging ter bevordering van de Fabriek- en Handwerknijverheid. De Vereniging hield kort na de Maatschappij, in augustus 1860, een landelijk congres. Het *Leidsch Dagblad*, dat slechts summier aandacht geschonken had aan de juli-vergadering van de Maatschappij en daarbij met geen woord repte over de Leidse inbreng⁴⁴ (in tegenstelling tot de *Leidsche Courant*), schreef hier uitvoerig over⁴⁵. Men had vernomen, schreef de krant, dat de Maatschappij besluiten had genomen over kinderarbeid en zou proberen een uitspraak van de regering uit te lokken. De Leidse afdeling van de Vereniging, waarvan J.C. Zaalberg, de broer van Herman, voorzitter was, stelde daarop dat eerst een enquête gehouden moest worden. Wanneer de Maatschappij werkelijk stappen zou ondernemen, wilde Leiden dat "het Hoofdbestuur dan met allen ernst en klem zijn stem verheffe om te betoogen, dat er vooraf eene officiële enquête op dat punt moet worden ingesteld, om eerst later en op grond van de uitkomsten daarvan zoo nodig tot eene wettelijke regeling over te gaan". Voorkomen moest worden dat een regeling "zou worden gebouwd op onware of

41. *Handelingen 1860*, 30-31.

42. VFHN, brief 20 november 1855.

43. Stukken, inclusief namen van deelnemers etc. zijn te vinden in VFHN.

44. *Leidsch Dagblad*, 21 juli 1860.

45. Idem, 29 augustus 1860.

onjuist voorgestelde feiten van den toestand der Leidsche industrie". Het voorstel van Leiden werd verworpen, omdat de vergadering bezwaar had tegen een enquête. Men zou wel waakzaam blijven en desnoods handelend optreden, stelde men Leiden gerust. Dit voorstel voor een enquête kwam niet voort uit een sinds 1855 veranderde kijk op dit fenomeen, zoals wel gesuggereerd is⁴⁶. Integendeel.

Drie jaar later: schoolplicht in plaats van arbeidswetgeving

Een paar jaar later zou het Leidse Departement geheel andere standpunten met betrekking tot kinderarbeid innemen. In 1863 kwam het onderwerp weer op de agenda van de Algemeene Vergadering en dit maal werd het uitgebreider besproken. B.F. Krantz, in 1859/1860 al lid van de Leidse commissie, bereidde het punt voor en zijn standpunt was diametraal tegenovergesteld aan het eerdere. Wetgeving met betrekking tot de arbeid had nergens resultaat opgeleverd, stelde hij, en sowieso was wettelijke beperking van kinderarbeid prematuur, zolang er nog geen schoolplicht bestond. Bovendien strookte bemoeienis met de arbeidsduur niet met de bevoegdheden van de wetgever. Dit standpunt, dat meer overeenkomt met de liberale positie waarop Krantz zich steeds sterker zou profileren, werd door de vergadering van 20 juni 1863 met kleine wijzigingen overgenomen. Op deze vergadering waren ook Van der Boon Mesch, Van Hall, Sanders en Lisman aanwezig, maar Herman Zaalberg ontbrak⁴⁷. Verrassend is dat dit standpunt juist op dat moment geformuleerd werd. In maart van dat jaar had immers Cremer zijn beroemde novelle *Fabriekskinderen* gepresenteerd en vervolgens hadden diverse Leidse fabrikanten hun pleidooi vóór wetgeving richting Koning verzonden. Het zal niemand meer verbazen dat Krantz dit adres niet ondertekend heeft. De Algemeene Vergadering steunde overigens ditmaal Leiden niet en besloot toch tot een hernieuwd adres aan de regering.

Ik wil hier de aandacht vestigen op Krantz' indirecte pleidooi voor schoolplicht. Schoolplicht was aan het eind van de jaren vijftig een van de actiepunten van hervormingsgezinde onderwijskrachten geworden. Het idee vond echter op dat moment bij politici van de meeste stromingen weinig aanhang: antirevolutionairen waren er niet principieel op tegen, maar vreesden dat dit binnen het bestaande onderwijsbestel tot bevoordeling van het openbaar onderwijs zou leiden, conservatieven vreesden aantasting van het ouderlijk gezag en de meeste liberalen zagen hier een te vergaande staatsbemoeienis in. Leerplicht zou,

46. Molenaar, *Het Leidsche initiatief*, 115; Brugmans, *De arbeidende klasse*, 231 zag dat beter.

47. Departement, *Notulen*, 20 juni 1863. Bourse Wils bezocht vrijwel nooit een vergadering van het Departement.

volgens Veld, pas rond 1870 nadrukkelijker op de agenda zijn geplaatst, met name door sociaal-liberalen als Kerdijk en Van Houten: de laatste had het oorspronkelijk ook in zijn wetsvoorstel opgenomen⁴⁸. Dat de fabrikant Krantz met schoolplicht op de proppen kwam, toont dat deze discussie eerder buiten de professionele onderwijskringen werd gevoerd dan Veld suggereert. Sterker, Krantz was binnen Leiden niet eens de eerste, die zich voor school-/leerplicht uitsprak en tegelijkertijd tégen wettelijke regeling van kinderarbeid: reeds in december 1859 bracht een zekere "M" hetzelfde standpunt naar voren naar aanleiding van artikelen van Le Poole en berichten over een initiatief van de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid. De verslaggever van de *Leidsche Courant* richtte zich in 1860 dus niet enkel tegen voorstellen van het Nederlands Onderwijzers Genootschap, maar blijkbaar ook tegen in bredere kringen in Leiden groeiende ideeën.

Het initiatief van de Hervormde Diaconie

Herman Zaalberg wil actie

Terwijl de Maatschappij na de Algemene Vergadering van 1859 haar Leidse commissie instelde en deze aan het werk ging, kwam ook de Hervormde Diaconie in actie. De initiatiefnemer was een bekende: Herman Zaalberg, de scriba (secretaris) van de diaconie. Op 24 oktober stelde hij voor "middelen te beramen dat kinderen niet zoo jong op fabrieken of ambachten om loon worden geplaatst". Dat was "nadeelig voor ligchamelijke en zedelijke ontwikkeling"⁴⁹. Zaalberg verwees hierbij niet alleen naar de activiteiten van de Maatschappij, maar ook naar het artikel dat de jonge Samuel Le Poole op 21 oktober in de *Leidsche Courant* gepubliceerd had. Onder de kop 'Iets over Arbeid van Kinderen in Fabrieken' kondigde Le Poole daarin zijn bijdrage in *De Economist* met dezelfde titel aan. In de *Leidsche Courant* ging hij in op het belang van beperking van kinderarbeid, stelde dat ouders door nood of hebzucht hun jonge kinderen lieten werken, dat de fabrikanten de nadelen moesten beseffen en dat zij moesten beseffen dat minder kinderarbeid en meer onderwijs zou leiden tot betere, gehoorzamere en zedelijkere arbeiders. Hij verklaarde zich tegen lichamelijke uitputting en voor zedelijke ontwikkeling. Met dit laatste legde hij een koppeling die ook door anderen werd gelegd en die "Z[aalberg]" ook zou leggen: "Maar als de fysieke krachten zijn vernietigd door allerlei oorzaken, maar die altijd

48. Veld, *Volksonderwijs*, 36-38, 61-69 en 77-79.

49. GAL, Archief van de Hervormde Diaconie (Diaconie), *Notulen*, 24 oktober 1859.

gevolgen zijn van te vroeg en te langdurigen arbeid, en als ook de intellectualiteit daaraan is prijs gegeven, door een van zelf daaruit voortvloeiend verzuim van onderwijs, dan zoekt men te vergeefs naar zedelijkheid en godsdienst"⁵⁰.

Men kan zich voorstellen dat Zaalberg zijn collega-diakenen met dergelijke woorden toesprak. Hij kreeg daarbij de steun van H.C. Hartevelt, wijnkoper en raadslid/wethouder te Leiden, waarna de vergadering hem met algemene stemmen steunde en de opdracht gaf over middelen na te denken⁵¹.

Op de vergadering van 7 november kwam Zaalberg met twee conceptbrieven, gericht aan fabrikanten en aan Van der Boon Mesch. De vergadering van Hervormde diakenen ging accoord met de brieven, maar wilde alvorens tot handelen over te gaan overleg met andere armbesturen. Zaalberg en Rollandet, een makelaar in effecten, zouden dit overleg organiseren, waarbij Hartevelt en Van der Ven, een docent aan het Stedelijk Gymnasium, als *secundi* (plaatsvervangers) zouden optreden⁵².

De Hervormde Diaconie was indertijd slechts een van de vele organisaties die zich met de zorg voor armen bezig hield, maar het was wel de grootste. Via het Huiszittenhuis verzorgde zij ongeveer tweederde van de bedeling in Leiden. Tweede in omvang was de cliëntèle van het Rooms-Katholiek Armbestuur, dat bijna een kwart van de bedeelden hielp. De acht andere armbesturen en diaconieën bedienden de resterende 8,6% van de bedeelden⁵³.

Het Rooms-Katholiek en het Israelitisch Armbestuur en de Christelijk Afgescheiden, Waalse, (Evangelisch) Lutherse, Doopsgezinde en Remonstrantse diaconieën werden aangeschreven. Daarnaast nodigde men de Maatschappij voor Weldadigheid uit, welke zich vooral ten doel stelde mensen te ondersteunen vóór ze tot echte armoede vervielen. De formulering van de doelstelling komt onder-tussen bekend voor: het gaat erom een middel te vinden tegen "de zoo verderfelijke gewoonte om jeugdige kinderen beneden de veertien jaar in fabrieken, trafieken en op ambachten te doen arbeiden, waardoor zij niet alleen van het onderwijs op scholen worden verstoken, maar waardoor hunne stoffelijke en zedelijke welvaart ook geheel wordt verwaarloosd"⁵⁴. De Hervormde Diaconie riep op tot algemene samenwerking. Er werd nog een tweede punt voor overleg opgevoerd, namelijk het betalen van arbeidslonen op zaterdag. Daardoor werd, schreef de Diaconie, "de Zondag tot een dag van uitspatting voor de werkende klasse". De bijeenkomst zou op 26 november gehouden worden.

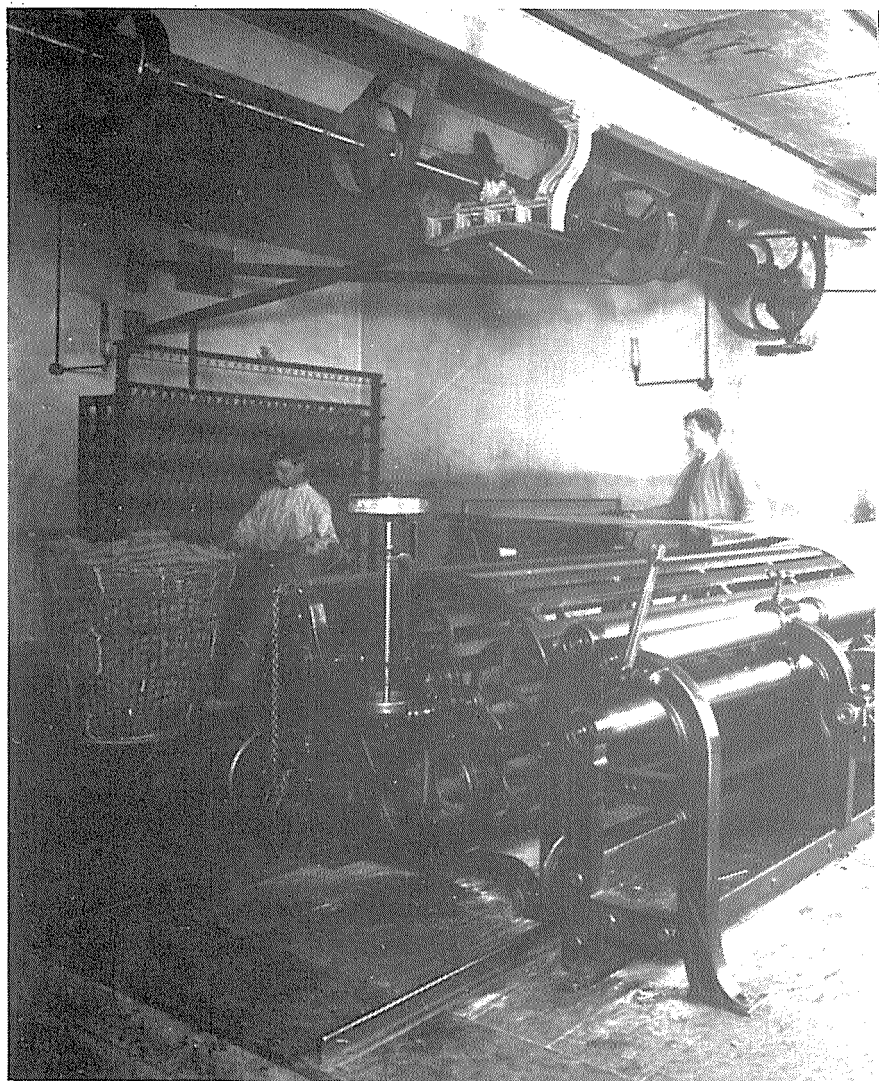
50. *Leidsche Courant*, 30 mei 1861.

51. Diaconie, *Notulen*, 24 oktober 1859.

52. Idem, 7 november 1859.

53. Pot, *Arm Leiden*, 159.

54. Diaconie, *Notulen* 1859, bijlage 1214, brief 15 november 1859 met vermelding aan wie deze gericht was.

Kinderarbeid in de fabriek van de firma Zaalberg (GAL, archief Zaalberg).

De vergadering werd goed bezocht. Alle ambesturen hadden twee afgevaardigden gestuurd, behalve de Lutherse en de Remonstrantse, die er één zonden. Zaalberg was tot voorzitter benoemd en, zo meldde hij, er had veel "belangrijke discussie" plaatsgevonden. Duidelijk werd dat het resolute standpunt van Zaalberg niet door iedereen gedeeld werd. Hij berichtte "dat men in het algemeen de onhoudbaarheid der tegenwoordige positie met betrekking tot dat onderwerp erkende, doch dat het scheen dat het Industrieel belang, en de Kwestie van arbeidsloozen van minvermogene ouders zwaarder woog". Toch was het eindoordeel over de bijeenkomst positief, omdat besloten was drie mensen te benoemen, die de mogelijkheid tot een enquête zouden onderzoeken. Deze drie waren Zaalberg, prof. Goudsmit en mr. Buys; prof. Vissering en mr. Samuel Le Poole zouden voor *adsumtie* (ondersteuning) zorgen⁵⁵.

Liberale in het gezelschap

Met Goudsmit, Buys en Vissering verschenen drie bijzondere figuren op het toneel, die in deze kontekst zelden genoemd worden. Deze drie academici zijn vooral bekend door hun duidelijke, liberale politieke opstelling en optreden. Goudsmit, lid van het Israelitisch Ambestuur, stelde zich meermalen kandidaat voor Leidse liberale kiesverenigingen. Goudsmit was stadsadvocaat en had de gemeente Leiden vertegenwoordigd in de rechtzaken rond het Huiszittenhuis in 1848, waarover verderop meer. Vissering was een der bekendste liberale economen van die dagen en opvolger van Thorbecke aan de Leidse universiteit. Hij zou later minister van Financiën worden. Buys, Waals diaken, was op dat moment rector van de Amsterdamse Hogeschool. Hij zou in 1862 hoogleraar te Leiden worden en wordt door Otterspeer "als filosoof van de nachtwakerstaat [...] liberaler dan Thorbecke zelf" genoemd⁵⁶.

Vissering is de enige van dit drietal, die wel in verband met kinderarbeid wordt genoemd. Brugmans haalt hem aan als voorbeeld, waaruit moet blijken dat de Nederlandse liberale economen de noodzaak van beschermende maatregelen voor de zwakkeren, met name het fabriekskind, al zeer vroeg erkennen⁵⁷. Inderdaad had Vissering oog voor de nadelen van het "grote-fabriekswezen". Al was hij bij uitstek de econoom van de staatsonthouding, toch stelde hij dat het soms ook nuttig kon zijn wanneer de staat via "police-maatregelen" optrad, zolang men zich maar niet met "de betrekking tusschen den ondernemer en zijne

55. Idem, 6 december 1859.

56. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* [Den Haag 1992] 231.

57. Brugmans, *De arbeidende klasse*, 202; ook bij Vleggeert, *Kinderarbeid*, 64.

werklieden" bemoeide of "den gang der nijverheid of de regeling van het loon" probeerde te beïnvloeden. Bij die politie-taak had hij, naast bescherming van leven, gezondheid en eigendom van met name omwonenden, vooral de kinderen op het oog. Dezen waren immers géén vrije agenten, maar machteloze slachtoffers van de "zorgeloosheid en hebzucht hunner ouders"⁵⁸. Daarbij dacht hij expliciet aan bepaling van werkuren en schoolplicht voor kinderen. Deze opvattingen moeten in de tijd dat hij meewerkte aan dit onderzoek op papier zijn gezet.

Laten we echter Visserings sociale standpunten niet overdrijven. Zeker, hij toonde sociale betrokkenheid, maar de passage over kinderarbeid valt in het niet bij de vele honderden andere pagina's van zijn *Handboek*, dat voortdurend pleit voor staatsonthouding. Armoede was volgens hem "grootendeels aan der menschen eigen schuld te wijten"⁵⁹. Vissering was sinds 1850 echter wel genuanceerder geworden en in ieder geval minder doctrinair dan Buys.

Le Poole en Vissering waren oude bekenden van elkaar. Le Poole was aan de universiteit een leerling van Vissering geweest, zowel in praktische als inhoudelijke zin. In 1857 was Le Poole gepromoveerd en negen van zijn 33 stellingen hadden betrekking op de arbeid van kinderen en vrouwen in fabrieken⁶⁰. Toen reeds bepleitte hij beperking van kinderarbeid, maar als een goed leerling van Vissering keerde hij zich tegen bemoeienis van de wetgever met de industrie en dus ook tegen bij wet geregelde beperking van kinderarbeid. Le Poole zou in de loop der tijd op de inhoud van veel van zijn stellingen terugkomen, maar we moeten wel beseffen dat Le Poole in zijn artikelen in 1859 en 1860 nog niet nadrukkelijk pleitte vóór wetgeving. Weliswaar, zo schreef hij, zag hij nu de voortreffelijkheid van de buitenlandse wetten waar hij vroeger tegen was, maar hij doet nog liever een beroep op het "welbegrepen eigenbelang" van de fabrikanten. Nog in 1861 schreef hij hier meer van te verwachten dan van wetgeving, ook al zou hij zich daarmee kunnen verenigen⁶¹. Kortom, Le Poole ging minder ver dan Herman Zaalberg.

Betekende het deelnemen van de liberalen Goudsmit, Vissering en Buys dat ook zij van mening waren dat opgetreden moest worden tegen kinderarbeid? Of wensten zij vooral de dadendrang van Herman Zaalberg te beteugelen? Dat lang niet alle gedelegeerden van de armbesturen bij voorbaat overtuigd waren van het bestaan van misstanden, bleek al eerder. Tekenend is ook dat de Hervormde

58. S. Vissering, *Handboek van praktische staathuiskunde* I (Amsterdam 1860) 110-115.

59. Ibidem, 356.

60. De stellingen zijn opgenomen in W. Bleijie, 'Mr. S. Le Poole, een sociaal voelend fabrikant', doctoraalscriptie (EUR

1974) 43 (aanwezig in GAL).

61. S. Le Poole hierover: 'Iets over het arbeiden van kinderen in de fabrieken', *De Economist* 1859, 152 e.v.; 'Pogingen voor een goede zaak', *De Economist* 1860, 237 e.v.; 'Zorg voor den werkman', *De Economist* 1861, 228 e.v.

Diaconie op 27 december 1859 meldde dat men bezig was met het onderzoek naar het maken van een statistiek "waaruit de *al* dan *niet gegrondheid* der klacht zal kunnen blijken"⁶².

Van actie tot onderzoek

Via de *Leidsche Courant* was het initiatief van de ambesturen ondertussen in de openbaarheid gekomen. In een nieuwe bijdrage, waarin hij inging op de nadelen van kinderarbeid, meldde Le Poole in de krant van 9 december 1859 dat de Diaconie iets tegen arbeid van kinderen in fabrieken wilde doen. Ditmaal reageerde iemand met een ingezonden brief. "M" schreef op 16 december dat fabrieksarbeid niet bijzonder nadelig was en — blijkens de beroepentelling — ook maar weinig voorkwam: arbeid van iets oudere kinderen als dienstmeisjes en leerlingen in de ambachten was, concludeerde "M", wijder verspreid. Toch meende hij dat er behoefte was aan beter ontwikkeld personeel en daarom pleitte hij voor leerplicht. Naar fabrieksarbeid van kinderen moest een onpartijdig onderzoek komen. Blijkbaar stond "M" niet alleen in die mening; deze opinie werkte door in de vorm die het initiatief aannam.

Het zou nog enige maanden duren voor de onderzoeksopzet gereed was. Pas op 21 februari 1860 werd het voorstel uitgebreid besproken op een vergadering van de ambesturen. Dat leverde nog aardig wat discussie op, met name over de vraag of de kinderarbeid thuis zou worden meegenomen. Het antwoord hierop was dat men alleen maatregelen wilde bespreken die de regering kon nemen; onderzoek bij de mensen thuis was uitgesloten. De opzet werd uiteindelijk goedgekeurd, een onderzoekscommissie werd benoemd en zou aan de slag gaan, hopen op de "welwillendheid der nijverheid-ondernemers"⁶³.

Het onderzoek bevatte een groot aantal vragen, verdeeld in twee groepen. De eerste groep trachtte inzicht te krijgen in de feiten en had betrekking op de bedrijven en bedrijfstakken, aantallen, arbeidsduur, soort werk, loon, onderwijs en inrichting van de werkruimten. De tweede groep ging in op de gevolgen van kinderarbeid, gesplitst in vragen naar fysieke, intellectuele en morele ontwikkeling als gevolg van de vastgestelde feiten⁶⁴.

De onderzoekscommissie stond onder voorzitterschap van Herman Zaalberg en Samuel Le Poole fungeerde als secretaris. Voor het overige bestond de commissie uit M.E. Booy, J.H.J. Groothals, mr. P.C. Lezwijn, prof. J.E.

62. Diaconie, *Notulen* 1859, bijlage 1241, brief 27 december 1859.

63. *Leidsche Courant*, 14 maart 1860.

64. Idem, 21 maart 1860.

Vraagpunten voor het onderzoek naar den toestand van Kinderen die in fabrieken, trafieken en op ambachten werken.

[Vastgesteld door de met dit onderzoek belaste commissie uit de verschillende armbesturen en uit dat der Leydsche maatschappij van weldadigheid, zie Leydsche Courant van 14 Maart].

Deze vraagpunten zijn in 2 groepen verdeeld, de eerste van deze heeft betrekking op het *feit*, de tweede op de *gevolgen* die voor fysieke, intellectuele en morele ontwikkeling uit het feit voortvloeijen.

EERSTE GROEP.

1. Welke fabrieken, trafieken en ambachten kunnen worden aangewezen waarop kinderen werken.
2. Hoe groot is het aantal arbeiders, zoowel mannen als vrouwen?
 - a. boven 18 jaren.
 - b. van 14—18 jaren.
 - c. beneden de 14 jaren.
3. Welke zijn de tijd en duur van het arbeiden van kinderen?
 - a. alle dagen der week of vrije tusschendagen.
 - b. hoe vele uren daags.
 - c. welke tusschenpozingen.
 - d. wordt er ook overwerk verrigt.
 - e. wordt er bij buitengewone gevallen 's nachts gearbeid.
 - f. wordt er Zaturdags vroeger opgehouden.
 - g. welke middelen worden aangewend om de kinderen tot geregelde arbeid aan te zetten.
4. Wat is het soort van arbeid?
 - a. welke arbeid in het algemeen.
 - b. zittende of staande.
 - c. heeft er afwisseling plaats.
 - d. wordt er ook extra werk gevorderd.
 - e. werken meisjes en vrouwen afzonderlijk.

(Leidsch Dagblad, 21 maart 1860).

5. Welke zijn de loonen?
 - a. hoeveel is het loon op de verschillende leeftijden.
 - b. aan wie wordt dat loon betaald.
 - c. wordt er van dat loon ook afgehouden, 't zij voor spaarkas, 't zij tot straf.
 - d. op welke wijze wordt het loon berekend.
6. Hoe staat het met het onderwijs?
 - a. hebben er van de kinderen school gegaan.
 - b. gaan er van school.
 - c. welke tijd wordt hun hiervoor gelaten.
 - d. welke gelegenheid is er voor schoolgaan.
 - e. oefenen de fabrikanten eenigen invloed uit op het onderwijs.
7. Welke is de inrigting der werkzalen?
 - a. welke is het getal van arbeiders die in ééne zaal arbeiden.
 - b. hoe is de verhouding tusschen de ruimte en het getal arbeiders.
 - c. is er behoorlijke ventilatie.
 - d. ontwikkelen er zich kwade dampen die schadelijk voor de gezondheid zijn.

TWEED E GROEP.

1. Welke zijn de gevolgen die uit het feit voortvloeijen voor fysieke ontwikkeling?
 - a. hoe is het met de gezondheidstoestand in het algemeen.
 - b. hoe is het met de lichamelijke ontwikkeling.
 - c. hoe is het met den wasdom.
 - d. hoe is het met de vatbaarheid voor bijzondere lichaamsgebreken.
 - e. hoe is het met de sterfte.
 2. Welke zijn de gevolgen voor intellectuele ontwikkeling?
 - a. hoe staat het met de blijken van genoten onderwijs.
 3. Welke zijn de gevolgen voor de morele ontwikkeling?
 - a. hoe is het met de zedelijkheid in het algemeen.
 - b. hoe is het met het gebruik van vrijen tijd.
 - c. hoe is het gebruik van den Zondag.
 - d. hoe staat het met misbruik van sterken drank.
 - e. hoe is het met te vroege ontwikkeling van geslachtsdrift.
-

Goudsmit, S.A. Andreson, dr. C. Leemans en mr. J.Th. Buys. Zaalberg en Le Poole richtten op 29 maart een brief tot Burgemeester en Wethouders, met de vraag hun medewerking te verlenen aan het onderzoek⁶⁵. Dat is dan ook gelijk het laatste directe spoor dat van dit initiatief terug te vinden is.

De volgende dag rondde Le Poole zijn artikel 'Pogingen voor een goede zaak' af, dat in het juni-nummer van *De Economist* geplaatst werd en waardoor het initiatief zijn plaats in de geschiedschrijving zou krijgen. De verwijzing van Van der Boon Mesch in de Algemeene Vergadering van de Maatschappij is een indirecte inlichting en het enige dat we daaruit kunnen afleiden is dat men in juli 1860 blijkbaar nog aan het werk was. Pas in november/december van dat jaar zou de regering besluiten tot een eigen onderzoek en in januari 1861 bereikten de vragen de verschillende gemeenten. Die vragen waren echter veel beknopter en het valt daarom alleen al niet voor te stellen dat men om die reden het eigen onderzoek, waaraan toch al driekwart jaar gewerkt zou zijn, heeft laten vallen.

Laat ik, alvorens in te gaan op het wedervaren van de onderzoekscommissie, een aantal opmerkingen plaatsen over het inhoudelijk verloop van het initiatief van de Hervormde Diaconie. Het is duidelijk dat er een groot verschil is tussen wat Herman Zaalberg in oktober 1859 voor ogen stond en wat er uiteindelijk uitrolde. Zaalberg wilde een duidelijke stellingname, maatregelen tegen "het kwaad" beramen. Dit voornemen werd wel gesteund door zijn eigen Diaconie, maar ondervond sterke weerstand vanuit de andere armbesturen en leidde ten slotte tot een onderzoek, waaruit onder andere zou moeten blijken dat er sprake was van misstanden — voor Herman Zaalberg een uitgemaakte zaak.

Onthullend is een passage in de beruchte brochure van A.H. Eigeman *Philanthropie en nijverheid*, geschreven in maart 1863 als reactie op Cremers *Fabrieks-kinderen*. Eigeman was een Leids fabrikant en mede-eigenaar van een grote, moderne loonspinnerij. Hij moet goed op de hoogte zijn geweest van het wedervaren van het initiatief, niet alleen als aangeschreven fabrikant, maar ook omdat P.C. Lezwijn, lid van de onderzoekscommissie, een familielid was en samen met Eigemans broer en mede-eigenaar van de fabriek het Effectenbureau Lezwijn & Eigeman dreef. Eigemans verhaal verscheen ook in het *Leidsch Dagblad*:

Er hebben zelfs bijeenkomsten van philantropen plaats gehad om te beraadslagen, of men tegen dat kwaad (kinderarbeid) niet kan waken, en welke middelen er kunnen aangewend worden, om 't tegen te gaan. Eenige voortvarenden onder hen wenschten niets liever, dan om in eens zelve

65. *Notulen B & W*, 29 maart 1860, bijlage 211.

de handen aan 't werk te slaan, zonder te onderzoeken, wat de eigenlijke oorzaak van dat zoogenaamde kwaad is, en in hoe verre hunne theorie met de praktijk der industrieëlen is over een te brengen. Meer bezadigden wezen hen op het noodzakelijke, dat er eerst eene enquête moest plaats hebben, en de Nederlanders zoo maar niet in eens konden handelen over een punt, waarover men in Engeland wel zes jaren is bezig geweest⁶⁶.

De beschrijving van Eigeman correspondeert volledig met de indruk die men uit andere bronnen krijgt, maar die strijdig is met hoe het initiatief tot op heden beschreven is. Mensen als Brugmans, Molenaar en Vleggeert menen dat het onderzoek een actie voor beperking van kinderarbeid was. Daarmee volgen zij Le Poole in *De Economist* en de arts Coronel in zijn bekende boek *De Gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid*⁶⁷. Zij gaven echter in hun geschriften als partijdige betrokkenen blijkbaar een positieve draai aan het verhaal. Het onderzoek was geen actie, al hoopten of vertrouwden mensen als Zaalberg en Le Poole dat de uitkomsten wel dat effect zouden hebben. Het opzetten van een onderzoek blijkt echter vooral een manoeuvre om de radicalere actie van Zaalberg voorlopig te neutraliseren.

Dit is geen vreemde taktiek, noch is dit het enige voorbeeld ervan. "M" in de *Leidsche Courant* stelde precies hetzelfde voor en het is duidelijk waar hij stond. Hetzelfde probeerde ook de Leidse afdeling van de Vereniging van Fabrieks- en Handwerknijverheid tijdens het congres van de Vereniging in augustus 1860. Terecht concludeerde Brugmans naar aanleiding daarvan dat men "de beweging [...] liever in kalmer vaarwater"⁶⁸ leidde. Dezelfde conclusie kan men trekken ten aanzien van het initiatief van de Hervormde Diaconie. Dit werpt ook een bijzonder licht op de nadrukkelijke aanwezigheid van de liberale coryfeeën Goudsmit, Vissering en vooral Buys in dit verhaal: waarschijnlijk zijn zij de "meer bezadigden" geweest waar Eigeman over schreef.

Een onderzoek verdwijnt

Wat vonden de Leidse fabrikanten van het uiteindelijke onderzoek? Ook hier gaf Eigeman zijn mening: "Door eenige vragen voor te leggen aan de fabrikanten", vervolgde hij venijnig, "heeft men daarna getracht meer op de hoogte te komen. Of die vragen, in 't oneindige, ja tot in het bespottelijke, men zou haast zeggen tot in het dwaze gedaan, nog niet voldoende waren, dan of men geen kans zag verder te komen, weet men niet! Althans men hoorde niets meer, tot dat na

66. *De Nederlandse Industrieel*, 22 maart 1863; *Leidsch Dagblad*, 28 maart, 1 en 2 april 1863; hier naar overdruk, 27 maart 1870, p. 2 (GAL, Bibliotheek Leiden en omstreken nr. 58137 p).

67. S. Coronel Sr., *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid, een handboek voor industriëlen, genees- en staathuishoudkundigen* (Haarlem 1861) 269.

68. Brugmans, *De arbeidende klasse*, 231.

eenigen tijd de fabrikanten, van hooger bestuur, drie zeer billijke en behoorlijke vragen ter beantwoording ontvingen." Dit laatste is vanzelfsprekend een verwijzing naar het regeringsonderzoek van begin 1861. Kortom: deze fabrikant bevielen de vragen in ieder geval niet.

Opvallend is echter ook dat hij het verdwijnen van het onderzoek van de armbesturen niet verklaarde uit dat onderzoek van hoger hand: hij suggereerde eerder dat de commissie het werk niet aan kon. Hetzelfde deed het *Leidsch Dagblad* op 13 april 1861. De krant schreef dat men in Leiden bezig was met een enquête(!), maar dat deze "misschien te omslagtig en te zwaar" was om op korte termijn tot resultaten te leiden. Kortom, geen der Leidse getuigen brengt naar voren dat de armbesturen door het regeringsonderzoek van hun enquête hebben afgezien — ook Le Poole meldt dat nergens — en het *Leidsch Dagblad* wist in april 1861 niet beter dan dat men nog bezig was. De enige eigentijdse bron met de door iedereen sindsdien herhaalde verklaring, is *De gezondheidsleer* van Coronel, die ook in 1861 verscheen. De tegenstanders suggereerden daarentegen dat men zich gewoon verslikt heeft in de opzet van het onderzoek. Andere mogelijkheden zijn naar mijn mening dat de onderzoekscommissie ten onder gegaan is aan de ingebouwde tegenstellingen, of dat de drijvende kracht Herman Zaalberg in deze constellatie zijn motivatie verloor, te meer daar zijn andere activiteit in de commissie van de Maatschappij wel tot tastbare resultaten leidde. Het blijven echter allemaal veronderstellingen, al lijkt die van Coronel mij toch zeker de minst plausible.

Blijft de vraag of het door de Maatschappij naar voren gebrachte en door De Vries Robbé gespecificeerde percentage gegenereerd is binnen deze onderzoekscommissie. De verbinding tussen beide activiteiten was in ieder geval zeer rechtstreeks, namelijk in de persoon van Herman Zaalberg. Hij speelde in beide initiatieven duidelijk een centrale rol. Inhoudelijk zijn er ook over en weer verwijzingen naar elkaar. Daarbij valt de formulering van Van der Boon Meschs rapport over het gevonden percentage toch niet anders te interpreteren dan als een verwijzing naar de onderzoekscommissie van de armbesturen. De aantallen kinderen en arbeiders vormen echter slechts antwoorden op enkele van de vele vragen die de armbestuurders hadden opgesteld en van andere antwoorden is geen spoor te bekennen. Niet uit te sluiten valt dat de onderzoekscommissie in het begin een soort oriënterend onderzoek heeft uitgevoerd naar de omvang van

69. De *Leidsche Courant* beoordeelde overigens op 3 april 1863 de novelle van Cremer negatief. Men vond deze overdreven, terwijl de inhoud toch zo overgenomen kon zijn uit de artikelen van "Z" in de *Leidsche Courant*!

70. *Leidsch Dagblad*, 18 mei 1860.
71. Idem, 8 april 1861.

fabrieksarbeid van kinderen en daarbij zelf aan het sorteren en rekenen is geslagen met cijfers van de volks- en beroepentelling van 1859. Hiervoor bestaat echter geen enkel duidelijke bron, zodat de herkomst van het veel genoemde percentage in nevelen gehuld blijft.

PLAATS VAN DE INITIATIEVEN IN DE LEIDSE SAMENLEVING

Een pennestrijd

Duidelijk moge zijn dat de activiteiten van het Departement en de Hervormde Diaconie niet op unanieme steun binnen de Leidse burgerij konden rekenen. De ingezonden brief van "M" in de *Leidsche Courant* en de opmerkingen van de Vereniging, de geringschattende opmerkingen van Eigeman en verschillende artikelen in het *Leidsch Dagblad* spreken boekdelen. Er was wel een duidelijk verschil tussen de *Leidsche Courant* en het *Leidsch Dagblad*. In de eerste zijn de vorderingen van het Diaconie-initiatief en de Leidse inbreng in de Algemeene Vergadering van de Maatschappij goed te volgen en wordt het een en ander welwillend beschreven. Samuel Le Poole vond er een platform voor zijn ideeën⁶⁹. Het *Leidsch Dagblad* schreef echter alleen zeer indirect over het Diaconie-initiatief (in een reeks artikelen over het openbaar lager onderwijs). Dat is begrijpelijk omdat het dagblad pas vanaf maart 1860 werd uitgegeven, maar het negeerde nadrukkelijk de Leidse inbreng in de Maatschappij en fungeerde overduidelijk als spreekbuis van de Vereniging. In eerste instantie meende het *Leidsch Dagblad* dat men Le Poole's opmerkingen ter harte moest nemen⁷⁰. Toen Le Poole echter in de *Leidsche Courant* klaagde over het gebrek aan medewerking van de Leidse fabrikanten aan het regeringsonderzoek van 1861, kreeg hij de wind van voren. "Een industrieel" klaagde de "medewerker van de Economist" aan in een ingezonden brief en als reactie beloofde het *Leidsch Dagblad* een hartig woord te spreken tegen de blaam die op de industriëlen geworpen werd⁷¹.

Le Poole's verwijt was niet de enige reden voor deze reactie. Ook een stuk van "Z" in de *Leidsche Courant* van 3 april 1861, waarin deze een inktzwart beeld van de kinderarbeid schetste en opnieuw opriep tot wetgeving, schoot in het verkeerde keelgat. Vanaf 8 april publiceerde het *Leidsch Dagblad* een reeks grote artikelen onder de kop 'Over Arbeid van Kinderen in Fabrieken', waarin

72. Idem. 13 april, 18 en 27 mei, 29 juni en 6 juli 1861.

73. *Leidsche Courant*, 30 mei 1861.

ongemeen fel werd uitgehaald naar de voorstanders van wetgeving op dit gebied en in het bijzonder "Z" en de kerkelijke liefdadigheid⁷². Wetgeving is verderfelijk, stelde de schrijver, het geneesmiddel, overigens voor een bedachte, "denkbeeldige toestand" is erger dan de kwaal. De filantropie probeerde hiermee haar onmacht te bedekken; de oude godsdienstige vormen van verenigingen voor liefdadigheid werkten belemmerend, zeker door de invloed van het religieuze element en omdat daarin "Leidsche mediocriteiten" zitting hebben "die op den bijval van hun geestverwanten altijd rekenen kunnen". Nu is het "de tijd der emancipatie van het individu", riep de krant daartegen uit. In deze serie deed het dagblad weer een oproep voor de verbetering van het onderwijs en keerde zich tegen de "soort voogdij [...] over hen, die in stand, leeftijd of maatschappelijke toestand beneden ons staan". Om zelfstandige mensen te krijgen, moest men in de opvoeding kennis maken met vrijheid en niet met volgzzaamheid: dat veroorzaakte juist de teugelloosheid waarover men klaagde. In het slotartikel wees de krant op de goede initiatieven van diverse industriëlen op sociaal terrein en onderwijsgebied. Men moest deze niet "bezwaren om te vergoeden wat door verzuim der kerkelijke zorg werd verwaarloosd". Als ieder deed wat hij kan, was er ook geen wetgeving nodig, oordeelde het *Leidsch Dagblad*. Afgezien van het zich afzetten tegen de kerkelijke activiteiten en de afwijkende inschatting van de omvang van het probleem ("niet onrustbarend") sloot het *Leidsch Dagblad* hiernee wel weer aan bij gedachten zoals door Le Poole in zijn 'Pogingen' naar voren werden gebracht.

De artikelen dragen geen spoor van een anti-godsdienstig karakter. Integendeel (bijna ondenkbaar), bijtijds werd ook hier alles in een keurig religieuze verpakking gegoten. Het is echter de "overheerschende godsdienstige richting" in Leiden die het te verduren kreeg, de "femelarij of blinkende godsdienstigheid", kortom: de meerderheid van de Hervormde-Kerkbestuurders en diakenen als Herman Zaalberg. "Z"'s pikzwarte schildering in de *Leidsche Courant* werd met een haal naar dezelfde instellingen geridiculiseerd: "Kan het tafereel ook een parodie zijn op onze kerkelijke instellingen".

"Z[aalberg]" reageerde éénmaal met een groot stuk in de *Leidsche Courant*⁷³, waarin hij zei geen woord van het eerder gestelde terug te nemen. Hij herhaalde zijn bezwaren en wees erop dat de Twentse ondernemers hetzelfde voorstonden als hij. Op de overduidelijk liberale inhoud van de kritiek in het *Leidsch Dagblad*

reageerde hij met de volgende woorden: "Wij willen ook voor zeer vrijzinnig gehouden worden en wij laten de maatschappij gaarne aan haar vrije ontwikkeling zonder eenige belemmering over; doch wij teekenen protest aan, wanneer een gedeelte der maatschappij door eene verkeerde toepassing van vrijheid daarbij schade lijdt". Voor het *Leidsch Dagblad* was dit natuurlijk geen reden haar toon te matigen.

Al eerder toonde het *Leidsch Dagblad* zijn afkeer van de persoon Herman Zaalberg, zij het indirect. De aanleiding, de verkiezing door de gemeenteraad van het bestuur van het Stedelijk Werkhuis op 9 juli 1860, toont dat Herman Zaalberg ook overigens omstreden was. Zaalberg was een van de kandidaten, maar ondervond in tegenstelling tot de anderen, D.A. Schretlen en Jan van Heukelom, grote weerstand. Hij kreeg negen stemmen, terwijl een grote minderheid van zes raadsleden voor een tegenkandidaat stemden, P.G.C. Eigeman, de broer van A.H. Een "onpartijdig burger" zond hierover een ingezonden brief aan het *Leidsch Dagblad*, waarin hij zijn verontwaardiging over deze behandeling van Zaalberg uitte. In een begeleidend stukje (een zeldzaamheid) merkte de redactie op dat zij met het plaatsen van deze brief aantoonde dat zij bereid was ook andere meningen dan die van haar zelf te plaatsen...⁷⁴

Kortom, rond dit onderwerp ontstond, met name met het verschijnen van het *Leidsch Dagblad*, een uitgebreide en felle pennestrijd. Daarin bleek het onderwerp kinderarbeid nauw verbonden met visies op onderwijs, godsdienst, de organisatie van de armenzorg en met politieke opvattingen. De Leidse industriëlen voelden zich aangesproken en bedreigd en verzetten zich tegen de beeldvorming, de voorstellen tot wetgeving en gingen via het *Leidsch Dagblad* tot een tegenaanval over. Jan van Heukeloms schrikbeeld uit 1856 was werkelijkheid geworden.

De betrokkenheid van fabrikanten

Het Departement van de Maatschappij

Het is tijd stil te staan bij de betrokkenheid van het 'fabrikanten-element' in het geheel. Molenaar deed immers de nodige moeite dit te benadrukken en Vleggeert schreef zelfs dat de Leidse commissie "bestond uit Leidse fabrikanten"⁷⁵. Het laatste is evidente onzin: alleen Krantz was fabrikant, Van der Boon Mesch was

74. *Leidsch Dagblad*, 19 juli 1860.

75. Vleggeert, *Kinderarbeid*, 69.

hoogleraar, Bourse Wils arts en Zaalberg en Lisman handelden in wol of wollen produkten.

Molenaar diepte uit de ledenlijsten van het Departement een rij namen van Leidse fabrikanten op en suggereerde hiermee minstens dat het Departement wortelde in de Leidse industrie. Lid zijn wil echter niet zeggen dat men een stempel drukt op de standpunten van een dergelijk genootschap. Wanneer men bekijkt wie regelmatig de vergaderingen bezochten en wie de vaste kern vormde van het Departement, verrijst een heel ander beeld⁷⁶.

Het Departement telde in 1859 124 leden en dit aantal steeg langzaam tot 165 in 1863. Jaarlijks kwam men acht tot elf keer bij elkaar, besprak diverse zaken aangaande de Maatschappij, de nijverheid en luisterde naar een lezing, waarbij met name die van Van der Boon Mesch over toepassing van de wetenschap in de industrie bezoekers trok. Doorgaans kwamen er vijftien tot 35 leden. 66 leden woonden in een of meer jaren vier of meer van deze bijeenkomsten bij en een groep van twintig personen vormde in deze periode min of meer de vaste kern⁷⁷. De tabel geeft aan tot welke groepen zij behoorden.

Tabel 1. Kernleden en regelmatige bezoekers naar beroepsgroep

Beroepsgroep	regelmatig bezoek	kern
I Nijverheid	18	3
wv. fabrikanten met bedrijf > 25 personen	(3)	(1)
wv. ambachten en bedrijf < 25 personen	(15)	(2)
II Handel en bankwezen	10	6
III Vrije beroepen, overheid, universiteit	23	9
wv. arts en apothekers ⁷⁸	(14)	(4)
IV Landbouw	3	1
V Geen of onbekend		
(meest renteniers en niet in Leiden woonachtigen)	12	1
Totaal	66	20

Het is duidelijk dat het echte industriële element in het Departement zeer klein van omvang was en de ambachtelijke inbreng wat groter, zeker wanneer de

76. Het volgende gebaseerd op Departement, *Notulenboeken* (met bijlagen) 1858 t/m 1863, *Adresboeken* en verslagen van de Kamer van Koophandel.

77. Namelijk bestuurslid in de periode en/of in vier of meer jaren zeer regelmatig bezoeker.

78. Twee van deze apothekers hadden ook een eigen nijverheid opgezet: N.J. Sanders als zeepzieder en J.A. Wijnstroom als "koffij-siroopfabrikant". Het gaat hier om (toen nog) kleine bedrijven.

apotheker/zeepzieder Sanders daarbij geteld wordt. De inbreng van handelaars, bankiers, artsen, apothekers, overheidsdienaren en de universitaire gemeenschap is echter buitengemeen groot, zeker waar het de harde kern betreft. In de 'kerngroep' vertegenwoordigde alleen lakenfabrikant S.A. Meerburg de industriële nijverheid, terwijl B.F. Krantz en Jan van Heukelom in een aantal jaren tot de regelmatige bezoekers behoorden. Andere fabrikant-leden komen een doodenkele keer, zoals Scheltema. Bij Van Heukelom krijgt men de indruk dat hij uitsluitend komt voor de lezingen van Van der Boon Mesch. Meerburg werd in 1858 in het bestuur gekozen en bleef daarvan lid tot in 1862. Als bestuurslid valt hij vooral op, omdat hij het meerendeel van de vergaderingen afwezig was. Na 1862 kwam hij helemaal niet meer. Het Departement probeerde zeker wel industriëlen bij zijn activiteiten te betrekken. Krantz kwam al eerder ter sprake. Van Heukelom was lid van de commissie die in 1858 een vernietigend oordeel uitsprak over de inzending voor de prijsvraag over kinderarbeid. Daarin zaten ook Meerburg, wolfabrikant W.F. Hartrop, verver Veefkind en arts Frenay, dus het nijverheids- en industriële element was hierin sterk vertegenwoordigd. Dat het Departement wel probeerde industriëlen nauwer bij de werkzaamheden te betrekken, mag ook blijken uit het feit dat Krantz en Van Heukelom in 1857 in het bestuur werden gekozen. Beiden bedankten echter, omdat zij — althans dat schreven zij — geen tijd hadden voor die functie⁷⁹. Opvallend is ten slotte dat ook — buiten de kerngroep — geen der fabrikant-leden aanwezig was bij de bijeenkomsten waarop over kinderarbeid gesproken werd, en slechts een enkele ambachtsman. Kortom, binnen het Leidse Departement spraken vooral buitenstaanders over de vraag hoe de nijverheid bevorderd kon worden, met name academici, overheidsdienaren en handelslieden. De toon werd in grote mate gezet door haar voorzitter, professor Van der Boon Mesch.

De afdeling van de Vereeniging

De Leidse afdeling van de Vereeniging ter bevordering van Fabriek- en Handwerknijverheid was veel kleiner, maar bestond voor het overgrote deel uit fabrikanten en ambachtslieden. Deze landelijke vereniging was in 1851 te Den Haag opgericht, onder andere door twee lieden met Leidse banden: J. W. Schaap, die later Van der Paauw zou opvolgen als stadsarchitect, en M.L. Hermans, ooit compagnon van Schretlen. Bij de oprichting legde Hermans als voorzitter sterk

79. Departement, *Notulen*, 16 januari 1858.
Krantz weigerde in januari 1863 weer een bestuursfunctie.

de nadruk op de vrije concurrentie als bevorderaar van de vooruitgang van de industrie, "terwijl beperking doet stilstaan, ja achteruitgaan"⁸⁰.

Leiden kende vanaf het begin een eigen afdeling, die zich in 1861 afscheidde van de landelijke Vereeniging⁸¹ en daarna tot 1865 als zelfstandige Nijverheidsvereniging in Leiden zou functioneren⁸². De afdeling telde in 1856 slechts 35 leden. Daarvan kan men meer dan de helft als ambachtslieden beschouwen, hoewel men zich moet realiseren dat 'timmerlieden' als J. van Lith en J. Holtz wel iets meer waren dan ambachtsman: Holtz was de architect en hoofdaannemer bij de universiteit⁸³ en ook J. van Lith en J.W. Schaap waren architect. De fabrikanten die we anno 1856 aantreffen onder de leden zijn P. van Geer (wol, houtzagerij, grutterij), A.C. Leembruggen, J.C. Zaalberg en zijn zoon Jonathan, Van Heukelom en diens directeur J. van Toorn (allen wol) en A.W. Sijthoff (drukker en uitgever). De aanwezigheid van de laatste verklaart wel waarom het door hem uitgegeven *Leidsch Dagblad* zo veel aandacht besteedde aan het congres van de Vereeniging. In de volgende jaren zou het ledental groeien en onder de nieuwe leden waren vooral weer veel mensen die direct met de nijverheid te maken hadden. Onder hen was in 1858 ook de jonge mr. S. Le Poole jr. Andere fabrikanten waren onder meer P.J. Zuurdeeg en fabrikant/effectenhandelaar P.G.C. Eigeman. Enige kernleden van het Departement, zoals Van der Paauw en Sanders, waren overigens ook lid van de Vereeniging.

In tegenstelling tot het Departement, speelden in de Vereeniging fabrikanten ook een hoofdrol in de werkzaamheden van de afdeling. Van Geer, Leembruggen, Zaalberg en Van Heukelom bekleedden bestuursfuncties. Vooral Jan van Heukelom — dezelfde die "geen tijd" had voor het Departement — trad tussen 1855 (na zijn terugkeer uit Poederoyen, waar hij van 1849 tot in 1854 een aardappelmeelfabriek leidde) en 1865, het jaar van opheffing van de Nijverheidsvereniging, regelmatig als bestuurslid op. Naast deze fabrikanten traden vooral timmerlieden/architecten/aannemers als J. van Lith, J. Holtz en J.W. Schaap als bestuurder naar voren.

Kortom: de Vereeniging was — in tegenstelling tot de Maatschappij — veel meer een organisatie vanuit de nijverheid, zowel de industriële als ambachtelijke, hoewel slechts een klein deel der fabrikanten lid was of werd. Het geluid dat zij liet horen was echter veel meer een fabrikantengeluid dan wat de Maatschappij

80. vFHN, *Verslag van den oorsprong en de vestiging der Vereeniging ter bevordering van de Fabrik- en Handwerknijverheid*.

81. *Leidsch Dagblad*, 23 november 1861.

82. B & W 1864 II, 155v en bijlage 243, brief 25 december 1864, waarin het archief van de per 1 januari 1865 op te heffen vereniging wordt overgedragen aan het gemeentearchief.

83. Otterspeer, *Wiekslag*, 114 en 129.

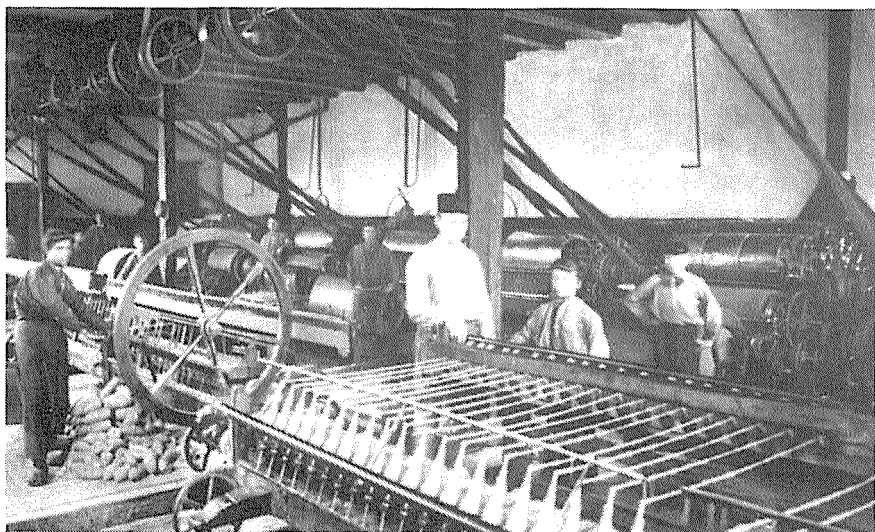
vertolkte. Het is de fabrikant Van Heukelom die zich bij de Vereeniging als toonaangevend figuur opwierp.

De armbesturen

En dan de armbesturen: in hoeverre was daarbinnen het industriële en ambachtelijke element aanwezig in de tijd waarin dit speelde, 1859-1863? Echte fabrikanten treft men aan bij de Waalse diaconie (Jonathan Zaalberg en later C.J. Leembruggen) en de Doopsgezinde diaconie (Jan van Heukelom) terwijl bij Vincentius à Paulo (meer gericht op voorkoming van armoede) leden van de familie Driessen (van de Katoenmaatschappij) en N.J. Sanders aangetroffen worden. Binnen de Hervormde Diaconie treffen we Noothoven van Goor en Wilhelmy Damsté aan, wier beroep officieel boek- respectievelijk tabaksverkoper was, maar welke ook bekend zijn als drukker resp. sigarenfabrikant. De enige andere met directe nijverheidsbanden onder de zestien hervormde diakenen is 'metselaar' M.P. Meerburg. Slechts bij de Evangelisch Lutherse en Christelijk Afscheiden Gemeente nam het ambachtelijk element een belangrijke plaats in, met name bij de laatste. De fabrikanten-inbreng in de armbesturen was dus gering. Dat geldt zeker voor de Hervormde Diaconie, waar de gezichtsbepalende beroepsgroepen sterk overeenkomen met die van het Departement. Het is dan ook niet zo vreemd dat het industrieel belang pas op tafel kwam, toen de andere armbesturen, met name de Waalse en Doopsgezinde, *acte de présence* gaven. Van de onderzoekscommissie die uiteindelijk gevormd werd, hadden weer slechts weinigen enige binding met de nijverheid: Andreson was ooit in het verleden als textielfabrikant actief geweest en de enige met een actuele, directe band was Samuel Le Poole. Het academische element was daarentegen goed vertegenwoordigd met Goudsmit, Leemans en Buys, terwijl Herman Zaalberg, P.C. Lezwijn en Andreson de handel vertegenwoordigden.

Le Poole en Herman Zaalberg

Het is goed hier nog even in te gaan op de maatschappelijke positie van Samuel Le Poole. Via zijn persoon wordt meestal de fabrikanten-inbreng benadrukt. Inderdaad noemde ook de Vereeniging Le Poole jr. fabrikant, maar zijn fabrikant-zijn was in deze periode nog zeer relatief. Zijn vader was de baas van het familiebedrijf en zou dat tot zijn dood in 1866 blijven. De jonge Samuel — hij

Kinderen aan de 'Spinning Jenny' van de firma Zaalberg (GAL, archief Zaalberg).

was geboren in 1834 en dus pas 25 jaar oud toen hij in *De Economist* en de *Leidsche Courant* begon te schrijven — had in 1857 zijn studie afgerond, was vervolgens nog op reis naar Engeland gegaan en de Leidse adresboeken vermelden hem als praktizerend advocaat. Het lijkt mij moeilijk hem als 'fabrikant' te zien: hij zal hoogstens begonnen zijn met mee te draaien in het bedrijf van zijn vader en daar onder de directe controle van de patriarch gewerkt hebben. Het lijkt mij niet geheel correct om hem reeds in 1859/1860 te schilderen als (vooruitstrevend) ondernemer.

Ten slotte is er Herman Zaalberg. Deze had een industrieel verleden. Van 1849, toen hun vader overleed, tot 1854 was hij met zijn broer Jan Cornelis vennoot in de dekenfabriek J.C. Zaalberg. Backer veronderstelt dat Herman wellicht te liberaal, of te sociaal richting arbeiders was geweest en daarom botste met zijn broer, maar dit blijft bij een veronderstelling. In ieder geval werd hij eind 1853 uitgekocht. Vanaf 1854 had Herman geen binding meer met de fabrieksnijverheid⁸⁴.

84. [A.J. Backer], *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en instag van Zaalberg*

dekens onder gaslicht (1850-1915)
(Amsterdam [1952]) 22-27.

Al met al was de inbreng van het 'fabrikanten-element' in de beweging voor wetgeving op het gebied van kinderarbeid zeer beperkt en hoogstens indirect. Voor zover fabrikanten hun stem lieten horen (het was een kleine groep die überhaupt van zich liet horen), was het geluid gericht tegen wetgeving: van Van Heukelom en de Vereeniging, via het *Leidsch Dagblad* als spreekbuis van Sijthoff en de brief van een "Industrieel", tot aan A.H. Eigeman. De positie van Krantz in 1859/1860 lijkt uitzonderlijk, maar is eigenlijk hoogst ondoorzichtig, gelet op zijn schriftelijk advies in 1863, de onduidelijke frases over leerplicht in het rapport van de Leidse commissie en het ontbreken van elke weerslag van de werkwijze ervan. Het adres van 1863 is wel een erg uitzonderlijk moment in de Leidse sociale geschiedenis.

POLITIEK EN RELIGIE

Scherpe tegenstellingen en schuivende posities

In de gevoerde discussie ging het niet alleen om de belangen en betrokkenheid van de nijverheid, maar ook om de maatschappelijke positie van kerkelijke instellingen, en met name van de 'hoofdriching', dat wil zeggen de Nederlands Hervormde Kerk. Het een en ander werd zo geformuleerd, met name door de redactie van het *Leidsch Dagblad*, dat de benadering door deze kerk van maatschappelijke zaken als onderwijs, armenzorg en in het verlengde daarvan de kinderarbeid tegenover liberalistische werd geplaatst. Zoals in het begin van dit artikel werd verhaald, is dit niet zo vreemd. De visies op en macht over onderwijs en armenzorg horen bij de belangrijkste geschilpunten tussen Thorbecke's liberalen enerzijds en de conservatieven anderzijds en de laatsten steunden weer op hun posities binnen de Hervormde Kerk. De conservatieven werkten in de Aprilbeweging van 1853 samen met Groen van Prinsterers nieuwe antirevolutionaire beweging, waar zij echter kerkelijk mee op gespannen voet stonden.

Wat wellicht verrassender is, is enerzijds dat de discussie over kinderarbeid in dit perspectief getrokken werd en anderzijds dat deze politiek-maatschappelijke pennestrijd door het *Leidsch Dagblad* zo scherp werd aangezet. Over het algemeen ligt immers bij de geschiedschrijving van de Leidse gemeentepolitiek de nadruk op de geringe verschillen tussen de kiesverenigingen, zoals met name uit de kandidaatstellingen zou blijken⁸⁵. Maar het mag zo zijn dat verschillende

85. J.P. Duyverman, 'Politieke groeperingen 1850-1900', *Leids Jaarboekje* 54 (1962) 121-134; V. Veldheer en A. Struijk, 'De

politieke samenstelling van de Leidse gemeenteraad 1870-1990', *Leids Jaarboekje* 82 (1990) 129-142.

kiesverenigingen vaak in meerderheid dezelfde kandidaten aanbevelen, interessanter is het naar de verschillen te kijken. Vooral vanaf het verschijnen van het *Leidsch Dagblad* wordt de toon zeer scherp gezet en zijn de verschillen soms groot. Ook in de raad traden deze verschillen aan de dag. Eén van de onderwerpen waarover de gemoederen in het begin van de jaren zestig hoog opliepen, was de hoogte van het schoolgeld. Met name de door de conservatieve en antirevolutionaire kiesverenigingen naar voren geschoven raadsleden Scheltema (wolfabrikant) en Tieleman (zeepzieder en voorman van de Afgescheidenen) zijn anno 1866 vóór verhoging van het schoolgeld, terwijl de liberale leden tegen zijn. De motivatie van Scheltema en Tieleman was dat zij tegen het openbaar onderwijs waren, dat zij goddeloos en modern noemden⁸⁶. Hun standpunt kwam overeen met dat van de in 1860 opgerichte Vereniging voor Christelijk Nationaal SchoolOnderwijs, waarvan Groen de parlementaire woordvoerder was⁸⁷. Hier zien wij een ander facet van dezelfde discussie over onderwijs, vergelijkbaar met die over de schoolplicht. De politieke tegenstellingen waren in 1866 zo hoog opgelopen dat dit voor Van Heukelom een reden was Thorbecke te adviseren een niet-Leidenaar tot burgemeester te benoemen (wat ook gebeurde)⁸⁸.

Dat wil niet zeggen dat de politieke voorkeuren geheel uitgekristalliseerd waren of gedurende deze hele periode voor iedereen vastlagen. Een treffend voorbeeld van het zoeken naar een politieke richting is wel B.F. Krantz. Deze presenteerde in 1866 een nieuwe, liberale kiesvereniging, 'Algemeen Belang'. De *Leidsche Courant* zag daar niets in en herinnerde er en passant aan dat Krantz "een paar jaar eerder in het bestuur van de [conservatieve, CS] kiesvereniging 'Vaderland en Oranje' zitting had en vervolgens naar 'Grondwet en Koning' overging". Typerend voor de relatie tussen religie en politiek is ook dat 'Algemeen Belang' werd gekenschetst als de "kiesvereniging van de kerkeraad en van de zoogenaamde moderne rigting op theologisch gebied"⁸⁹. Daarbij refereerde de krant aan de strijd die — net als in de rest van Nederland — tussen ongeveer 1860 en 1867 woedde binnen de Hervormde Kerk tussen moderne of vrijzinnige en orthodoxe protestanten. Deze strijd had meer politieke consequenties en sloeg uiteindelijk ook de "groot-protestantse" basis weg onder de conservatieven, die veelal tot meer vrijzinnige of moderne opvattingen waren geneigd. De antirevolutionairen profiteerden er het meest van, terwijl de conservatieve 'partij' vervol-

86. *Leidsch Dagblad*, diverse artikelen in 1866.

87. Veld, *Volksonderwijs*, 52.

88. C.B.A. Smit, 'Thorbecke en de opvolging van burgemeester Tieboel Siegenbeek', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 182-189.

89. *Leidsche Courant*, 19 maart 1866.

gens wegwijnde. De eerder genoemde Scheltema vertegenwoordigde in deze strijd het meer orthodoxe standpunt, dat uiteindelijk de overhand zou krijgen⁹⁰.

Het *Leidsch Dagblad*⁹¹ verkondigde in deze jaren weliswaar meestal liberale ideeën en ondersteunde vaker wel dan niet de kandidaten van 'Grondwet', maar zij deed dat niet blindelings. Zo ondersteunde de krant in 1866 wel Van Heukelom tegen de conservatief Kros, maar tegelijk de conservatieve hoogleraar Cock tegen het liberale zwaargewicht Vissering⁹². Dat het *Leidsch Dagblad* zich met name tegen de groot-protestantse conservatieven opstelde, moge — afgezien van eerdere citaten — vooral ook blijken uit een groot stuk in december 1861⁹³. Daarin sprak het blad zich niet alleen uit voor de kandidatuur van J.E. Goudsmit, maar keerde zich ook fel tegen de anti-Joodse propaganda, waarvan zijn conservatieve tegenstanders zich bedienden. En passant hekelde de krant het anti-papisme en de "orthodoxophobie" van de conservatieven. Dit incident illustreert ook treffend dat de politieke tegenstellingen in Leiden rond 1860 scherper lagen dan vaak wordt aangenomen. De tegenstelling tussen met name conservatieven en liberalen lag al jaren scherp en er was sprake van een voorgeschiedenis met 'oud zeer'.

Het Huiszittenhuis en de kiesverenigingen

Als kern van de conservatieve partij in Leiden kunnen we actieve leden van de Hervormde Gemeente aanwijzen en als het 'oud zeer', dat de verhouding met de liberalen altijd getekend heeft, de bekende Huiszittenhuis-kwestie. Deze kwestie, die in 1848 haar hoogtepunt bereikte, oogde op het eerste gezicht als een strijd om de centen en sommigen hebben zich afgevraagd waarom Thorbecke zelf, als Leids raadslid, zich zo in deze strijd geworpen heeft, terwijl hij tegelijkertijd Nederland haar liberale Grondwet moest bezorgen⁹⁴. Maar het betrof natuurlijk de fundamentele vraag naar de verhouding tussen kerk en staat en voor de liberalen was het van groot belang de controle van de kerk over de armenzorg te breken. Deze Leidse strijd had feitelijk een grote politieke voorbeeldfunctie. Het door liberalen gedomineerde Leidse stadsbestuur trad in deze kwestie hard op. Toen op 3 juni 1848 een door de raad aangewezen bestuur voor het Huiszittenhuis de toegang tot het huis werd geweigerd door de hervormde kerkeraad en diakenen, werd de hulp van de politie ingeroepen. Enige diakenen werden zelfs

90. Zie ook J. de Wit, 'Het kerkelijke en geestelijke leven', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 133. Scheltema plaatste in 1863 in de *Leidsche Courant* diverse grote artikelen, waarin hij de positie van de meer orthodoxe gemeente-commissie verdedigde tegen de vrijzinnige kerkeraad.

91. De *Leidsche Courant* stelt zich doorgaans veel neutraler op.

92. *Leidsch Dagblad*, 9 en 17 maart 1866. De *Leidsche Courant* maakte dezelfde keus, 19 maart 1866.

93. *Leidsch Dagblad*, 2 december 1861.

94. C. van Vollenhoven, 'Thorbecke en het Leidsche huiszittenhuis', *Leids Jaarboekje* 25 (1933) 14-25.

met harde hand verwijderd. De zaak werd verder voor het gerecht uitgevochten, waarbij de conservatief Cock de Hervormde Gemeente verdedigde en J.E. Goudsmit als stadsadvocaat voor de stad Leiden optrad. Uiteindelijk zou het recht om diakenen te benoemen in 1853 weer bij de Hervormde Gemeente komen, net zoals dezelfde strijd met de Armenwet van 1854 landelijk door de liberalen verloren werd.

Onder degenen die verwijderd moesten worden, waren de ouderling A.H. van der Boon Mesch en de diakenen P.J. Zuurdeeg en Herman Zaalberg⁹⁵. Van der Boon Mesch en Cock zouden de spil vormen van de Leidse conservatieve kiesvereniging 'Vaderland en Oranje' (V&O)⁹⁶. Deze kiesvereniging presenteerde zich op 6 mei 1853 naar aanleiding van de Aprilbeweging. Haar kandidatenlijst voor de raadsverkiezing, uitgebracht in juli 1853, werd gekritiseerd, omdat zij geen enkele fabrikant, maar wel zeven academici (waaronder Van der Boon Mesch) en één wolhandelaar voordroeg, waarbij de laatste tevens ouderling was. Dat was M.H.A. Lisman, die net als Cock en Van der Boon Mesch twintig jaar later nog in het bestuur van V&O zou zitten.

De liberale kiesvereniging 'Grondwet en Koning', meestal kortweg 'Grondwet' genoemd, werd pas in september van 1853 opgericht. Binnen deze vereniging zien we alle bekende liberalen opereren, zoals Vissering, Goudsmit, N. en W.C.D. Olivier, L.C. Luzac, Buys en ook Jan van Heukelom. Deze behoorde in 1846 al tot de raadsleden die met Thorbecke middels een brief in de *Leidsche Courant* aandrongen op optreden in de Huiszittenhuiskwestie⁹⁷. Na zijn terugkeer in Leiden in 1854 werd hij secretaris van 'Grondwet' en hij zou er bestuurslid van blijven tot deze kiesvereniging rond 1870 van het politieke toneel verdween.

In 1856 werd in Leiden een antirevolutionaire kiesvereniging opgericht, 'Nederland en Oranje' (N&O). De bekendste persoon in de jaren '60 was secretaris A. Tieleman; de bankier Librecht Lezwijn (de vader van P.C. Lezwijn) behoorde tot de kandidaten en ook Samuel Le Poole werd in 1868 als kandidaat naar voren geschoven en gekozen.

De politieke kleur van de bevorderaars der nijverheid

Duidelijk moge zijn dat binnen het Leidse Departement conservatieven een hoofdrol speelden. Van der Boon Mesch en Lisman waren dat overduidelijk, maar ook kernleden als Kros en De Moen werden nadrukkelijk vanuit deze

95. *Stukken, het huiszittenhuis betreffende, uitgegeven op last van den Raad der Stad Leyden door de daartoe benoemde Raadscommissie* (Leiden 1849) 234-235 en 241.

96. Anderen die aanwezig waren ter ondersteuning van de Hervormde Gemeente en die een rol speelden in V&O zijn in ieder geval De Breuk (diaken in 1848, kandidaat in 1853) en ds. Tichler (bestuurslid V&O).

97. *Leidsche Courant*, 19 november 1846.

Het graanmagazijn van het Huiszittenhuis aan de Oude Rijn, begin 1900 (GAL, Pv.nr. 31385.5-1).

politieke hoek aanbevolen. Ook bestuurslid en fabrikant S.A. Meerburg werd in 1861 met steun van V&O in de Leidse raad gekozen. Op het eerste gezicht is het dan vreemd om dezelfde Meerburg in 1866 genoemd te zien in het liberale gezelschap 'Algemeen Belang'⁹⁸, maar ook de voorzitter daarvan, B.F. Krantz, was in de tussenliggende jaren van politiek conservatief tot liberaal bekeerd. Dat het Departement conservatief getint was, klinkt ook door in de notulen. Krantz klaagde tijdens een bijeenkomst dat "de regering zoo weinig belang in de Nijverheid, vooral de fabrieksnijverheid stelt, en haar in haren omvang en hare ontwikkeling en behoeften niet kent". Voorzitter Van der Boon Mesch antwoordde dat dat vóór 1830 wel anders was, dankzij het optreden van Willem I⁹⁹. Dat het onderwerp hiermee afgedaan lijkt, suggereert naast een soort communis opinio binnen het Departement ook een dan nog weinig liberale visie van Krantz. De latere liberale fabrikanten Meerburg en Krantz bevonden zich in 1859-1860 nog op de conservatieve flank van het politieke krachtenveld.

Ook de zich minder politiek profilerende Herman Zaalberg moeten we in deze politieke sfeer lokaliseren. Dat valt te verwachten vanuit zijn positie in de Huiszittenhuis-kwestie en wordt naar mijn mening bevestigd door de discussie rond het bestuurslidmaatschap van het Stedelijk Werkhuis. In de artikelen in het *Leidsch Dagblad* van 1861 wordt "Z" ook duidelijk weggezet als representant van de groot-protestantse conservatieve stroming. De neiging om Herman Zaalberg als "al te liberaal in de ogen van [broer] Jan Cornelis" te kenmerken en zijn opvattingen tegenover arbeiders "geavanceerd" te noemen, zoals Backer doet¹⁰⁰, moeten we dan ook als anachronistisch van de hand wijzen. Politiek was hij niet progressief; de waardering van zijn sociale standpunten vloeit op deze manier voort uit een teleologisch denken: aangezien later sociaal optreden het kenmerk van de politiek progressieve beweging werd, ziet men te snel op het eerste gezicht vergelijkbare standpunten als eerste stappen in die ontwikkeling. Herman Zaalberg was dan wel een sociaal voelend mens, zijn politieke en sociale standpunten vloeiden eerder voort uit oude traditionele en conservatieve opvattingen. Dat hij zich daarbij "vrijzinnig" noemde, wil niet zeggen dat hij politiek liberaal was¹⁰¹.

De wens dat de wetgever zich met deze zaken bemoeit, sluit in deze context eerder aan bij de oude tradities dan dat zij een voorafschaduw van het sociaal-liberale of zelfs socialistische gedachtengoed is. Immers, juist de bemoeienis van

98. Idem. 19 maart 1866.

99. Departement, *Notulen*, 21 januari 1860.

100. Backer, *Leidse wevers*, 27.

101. Niet uit te sluiten valt dat Zaalberg zich in meer liberale of juist antirevolutionaire richting ontwikkelde. Binnen Leiden heeft hij zich politiek niet geprofileerd. In 1866 verliet hij de stad om een burgemeesters-carrière te beginnen.

de stedelijke overheid met de produktie en arbeid via keuren en dergelijke is een kenmerk van het *ancien régime*. Willem I tilde dit vervolgens naar een landelijk niveau. Hoewel nieuwe ideeën over staatsbemoeienis zich via het socialisme reeds aandienden, met name in het buitenland, en mensen als Vissering ook hiertegen waarschuwd, wilden de liberalen vooral met dat verleden afrekenen en de oude belemmeringen afbreken.

Terwijl het Departement in de politiek conservatieve hoek geplaatst kan worden, was binnen de Vereeniging juist het liberale element sterk vertegenwoordigd. Reeds bij de oprichting werd nadrukkelijk gerefereerd aan liberale uitgangspunten. Dat Jan van Heukelom hierbinnen zo op de voorgrond trad, versterkt dit beeld; met J. Holtz en H.C. Visser komen twee van de door het stadsbestuur in 1848 benoemde bestuurders van het Huiszittenhuis in beeld. Ook lid Sijthoff liet in zijn krant meermalen getuigen van zijn liberale visie op vele maatschappelijke vraagstukken. Dat wil zeker niet zeggen dat alle leden of vooraanstaande leden politiek uitgesproken liberalen waren¹⁰². De meeste traden helemaal niet op deze wijze naar voren. Economisch liberalisme zal een krachtiger gezamenlijke noemer zijn geweest dan politiek liberalisme, maar ook hierin onderscheidde deze ondernemersclub zich van het Departement.

De antirevolutionair Le Poole

In dit geheel moeten we nog even stilstaan bij Samuel Le Poole jr. Boven is al opgemerkt dat hij in 1868 aantrad als antirevolutionair. Gezien de verschuivingen van mensen als Krantz en Meerburg is de vraag op zijn plaats of Le Poole anno 1859 reeds in deze stroming te plaatsen was, of dat hij toen aan de liberale kant stond. Zijn proefschrift getuigde immers overduidelijk van liberalisme en ook elders wordt hij in de liberale of progressieve hoek geplaatst. Economisch liberalisme — en dat is toch waarin Le Poole zich als liberaal uitte — is echter zeer goed verenigbaar met een antirevolutionaire opstelling. Sterker, de antirevolutionaire beweging kenmerkt zich door economisch liberale visies, zelfs al is zij niet ongenegen tot bepaalde beschermende en regulerende wetgeving, met name waar het kinder- en vrouwenarbeid betreft¹⁰³. Wanneer men Le Poole's artikelen leest, ziet men helder dat hij voor een belangrijk deel terugvalt op een patriarchale relatie tussen werkgever en werknemers, "een werkzaam en welwillend beschermheerschap"¹⁰⁴ zoals hij het noemde. Ook zijn visie op het onderwijs

102. H.C. Visser treffen we overigens in 1860 in meer orthodox-christelijk en antirevolutionair gezelschap, samen met onder anderen Sam. Le Poole (zie verder).

103. Ook Abraham Kuyper was een voorstander van het Engelse part-time stelsel; Veld, *Volksonderwijs*, 94.

104. Le Poole, 'Iets over het arbeiden van kinderen in de fabrieken', *De Economist* 1859, 153.

ademde vooral de oude ideeën: "Naar school moeten de kinderen. Zij kunnen daar hooren hoe een arbeider de belangen moet behartigen van hem die zijn 'heer en meester' genoemd wordt. Trouw en eerlijkheid, zedelijkheid en goed gedrag — onmisbare vereischten voor een goed werkman, moeten van daar uitgaan en aldaar worden ingescherpt"¹⁰⁵. Dit onderscheidt zich duidelijk van een meer liberale visie op het belang van het onderwijs, zoals het *Leidsch Dagblad* dat formuleerde. Ook verder legde Le Poole sterk de nadruk op godsdienst en zedelijkheid, hoewel hij tegelijkertijd de fabrikanten wees op de bedrijfseconomische voordelen van een socialer aanpak van hun arbeidskrachten. Hij was daarbij zeker geen pleitbezorger van ambachtelijke produktiewijzen, integendeel¹⁰⁶.

Le Poole verkeerde ook in een uitgesproken religieuze omgeving. In tegenstelling tot wat vaak wordt gesteld, was hij niet Doopsgezind, maar behoorde hij tot een klein, sterk evangelisch getint genootschap, de Algemene Apostolische Kerk¹⁰⁷. In het Leidse was hij op kerkelijk gebied actief via de Vereniging voor Christelijke Belangen, welke een zaal op Noordeinde 1 had. In het bestuur ervan zaten behalve Le Poole ook H.C. Visser en de in N&O actieve M.S. Reijst¹⁰⁸. Juist op het Noordeinde kwamen de orthodoxe leden van de Hervormde Kerk bijeen, die zich tegen de vrijzinnige overheersing in de kerkelijke gemeente keerden¹⁰⁹. Kortom: Le Poole bewoog zich reeds rond 1860 in kringen, waarin vooral het orthodoxe, antirevolutionaire gedachtengoed centraal stond. In dat verband is de positieve benadering door het *Leidsch Dagblad* richting Le Poole begrijpelijker. Hij behoorde immers niet tot de heersende conservatieve stroming, waar de krant zich tegen afzette, maar tot de orthodoxe oppositie, waar de "orthodoxophobe" conservatieven ook hun problemen mee hadden, al trokken ze politiek vaak weer gezamenlijk op.

De armbesturen

Dat de Hervormde Diaconie in deze periode politiek een overwegend conservatief gezelschap was, volgt bijna als tautologie uit het bovenstaande. Vanuit andere, kleinere armbesturen kwam nadrukkelijk het liberale geluid naar voren. Juist in deze kleine genootschappen, waarvan de leden pas sinds de Franse tijd een gelijkwaardige politiek-maatschappelijke positie met de leden van de Hervormde Kerk hebben gekregen, vindt men actieve liberalen als Van Heukelom,

105. Le Poole, 'Pogingen', 248.

106. Met name in Sam. Le Poole, 'Gevolgen van wettelijken regeling op het arbeiden in fabrieken', *De Economist* 1861, 113 e.v.

107. Bleijie, 'Mr. S. Le Poole', 7.

108. *Adresboek* 1860.

109. De Wit, 'Het kerkelijke en geestelijke leven', 133.

Het lossen van een schuit voor het graanmagazijn, begin 1900 (GAL, Pv.nr. 31385.5-2).

Vissering (doopsgezind) en Goudsmit. In de Christelijk Afscheiden gemeente treft men juist weer antirevolutionair gezinden, zoals A. Tieleman.

CONCLUSIES

Het is duidelijk dat de activiteiten van het Leidse Department en het initiatief van de Hervormde Diaconie nauw aan elkaar verwant zijn. In beide initiatieven speelde één persoon een sleutelrol: Herman Zaalberg. Wat betreft de waardering van het probleem en de mogelijke oplossing wijzen beide één kant op, zeker in eerste instantie. Het rapport van de commissie van de Maatschappij maakte gebruik van gegevens die afkomstig moeten zijn uit het andere Leidse initiatief, terwijl ze ook de rol van de armbesturen in de oplossing van het probleem van groot belang achtte. Het grote verschil is echter dat de Hervormde Diaconie verbreding van het initiatief zocht en dat daardoor het initiatief zich in een andere

richting ontwikkelde, waarbij de oorspronkelijke inzet van de Hervormde Diaconie afgezwakt werd.

Herman Zaalberg was de grote drijvende kracht achter de beide Leidse initiatieven ter beperking van de kinderarbeid: zowel bij het Departement als bij de armbesturen speelde hij een initiërende rol; ook in de uitwerking had hij een belangrijke functie. De rol van Samuel Le Poole was organisatorisch beperkter: hij was alleen betrokken bij de activiteiten van de armbesturen. Maar ook de inhoudelijke insteek — overheidsmaatregelen — was op dat moment eigenlijk nog een station te ver voor de jonge Le Poole. Le Poole was de man van het appèl op het bewustzijn van de fabrikanten, terwijl Herman Zaalberg van meet af aan naar wetgeving streefde. Le Poole's invloed op de meningvorming was echter in zoverre groter, dat zowel "Z" in de *Leidsche Courant* als de schrijver(s) in het *Leidsch Dagblad* gebruik maakten van zijn in *De Economist* geschreven artikelen. Wanneer het concreet om de kwestie kinderarbeid ging, liepen de meningen weer ver uiteen.

De rol van fabrikanten was bij deze initiatieven uitermate beperkt. De enige fabrikant naast Le Poole, die er verder bij betrokken was, B.F. Krantz, nam al spoedig afstand van de zienswijze van Van der Boon Mesch en Zaalberg. In het algemeen verzetten de meeste fabrikanten zich uitdrukkelijk tegen overheidsbemoeienis met kinderarbeid. De Vereeniging is beter te zien als spreekbuis van de nijverheid dan het Departement. Sociaal gesproken ging het in beide gevallen om initiatieven van welgestelde burgers met functies aan de universiteit, bij de overheid, in de vrije beroepen en in het handels- of bankwezen.

Politiek gesproken zijn beide initiatieven van conservatieve signatuur, met daarbij inbreng vanuit het antirevolutionaire gedachtengoed. Dit geldt zowel voor de politieke kleur van de betrokkenen (voor zover deze te achterhalen valt) als voor de inhoud van de initiatieven. Met name blijkt dit uit de geëtaleerde visies op onderwijs en scholing en de acceptatie en zelfs uitdrukkelijke wenselijkheid van kinderarbeid op zich. Er is nauwelijks sprake van een progressief- of sociaal-liberale inzet: hoogstens is de positie van Vissering dubbelzinnig. De visie van Veld hierop sluit beter aan bij de Leidse werkelijkheid dan de vooruitgangsverhalen van met name Vleggeert en Brugmans. Het blijkt onmogelijk te werken met simpele etiketten als progressief en behoudend, wanneer het gaat om opstellingen in sociale kwesties als deze.

Zoals het uiteindelijk onder de hoede van de ambesturen zou worden uitgevoerd, was het onderzoek een sterke afzwakking van de wens om tot actie over te gaan. De wens tot actie kwam vooral uit de Hervormde Diaconie (Zaalberg), maar stuitte op andere ambesturen, waar het fabriekselement sterker vertegenwoordigd was en waar meer liberalen te vinden waren. De deelname van voor-aanstaande liberalen aan het onderzoek kan men eerder zien als het onder curatele stellen van Herman Zaalberg dan als een constructieve bijdrage aan zijn zaak. Dit is eerder een verklaring voor het feit dat er uiteindelijk niets uit dit onderzoek is gekomen dan het gegeven dat het Rijk eind 1860 met een onderzoek startte. Hetzelfde thema, actie in rustiger vaarwater brengen door onderzoek te bepleiten of in te stellen, kwamen we vaker tegen. Het is ook een voorafschaduwing van de toekomst: toen de stroom protesten tegen kinderarbeid en voor wetgeving in 1863 zo gestegen was dat ze niet meer te negeren viel, benoemde Thorbecke een staatscommissie om de situatie te onderzoeken. Daarin benoemde hij naast Zaalbergs bondgenoot De Vries Robbé en de voorzitter van de Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunde Zeeman drie uitgesproken liberalen: J.C.G. Evers, W.C.D. Olivier en... Jan van Heukelom.

De beide initiatieven riepen binnen Leiden grote tegenstellingen op. De kern van het verzet werd geleverd door fabrikanten en liberalen, die voor een deel ook samenvielen. Het verzet kenmerkte zich door een zekere dubbelheid: aan de ene kant bagatelliseerde men het probleem en probeerde men de kwestie elders te deponeren, namelijk bij de ambachten en de huishoudens. Aan de andere kant zocht men oplossingen, die de wetgever buiten de deur zouden houden: school- of leerplicht. Voor de tegenstanders was het probleem met de fysieke en intellectuele/vakmatige kwaliteit van de arbeid ook groter dan het zedelijke probleem dat de activisten naar voren brachten. Centraal in het verzet stonden echter de angst voor negatieve beeldvorming over de Leidse nijverheid en de weerstand tegen overheidsbemoeienis met de arbeidsverhoudingen. Het *Leidsch Dagblad* was de spreekbuis van deze tegenstanders, de *Leidsche Courant* bood in deze jaren juist de voorstanders van de initiatieven gelegenheid hun opvattingen te ventileren.

De discussie wekt de indruk van een sterk gepolariseerde samenleving. Dat komt echter niet door de kwestie op zichzelf. Het is juist het deels samenvallen van de kijk op kinderarbeid met andere politieke en maatschappelijke stellingnames — waarin de visie op kerk en maatschappij van belang is — dat voor een

belangrijk deel de heftigheid van de discussie in Leiden verklaart. Zowel de discussies over het onderwijs, de armenzorg als die over de rol van kerk en overheid, allemaal centrale items in de politieke actualiteit van dat moment, verscherpten de discussies over het onderwerp. De visie op kinderarbeid blijkt niet los te maken van de andere stellingnames, overigens zonder dat men direct kan zeggen dat hier afgeronde, volledig consistente sociaal-politieke programma's tegenover elkaar staan. Daarvoor zijn de ideeën nog te veel in beweging en dat geldt ook voor de positiebepalingen van de verschillende personen. Voor de felheid van de pennestrijd maakte dat echter niet uit.

Binnen deze discussie valt ook op dat er geen sprake is van één beweging voor beperking van kinderarbeid en voor leerplicht, zoals Veld deze beschrijft. Integendeel, leerplicht wordt in stelling gebracht tegen arbeidwetgeving op dit gebied en voorstanders van wetgeving voor kinderarbeid blijken weinig te moeten hebben van leerplicht op zich¹¹⁰.

Leidse liberalen spraken zich liever uit voor leerplicht dan voor wetgeving met betrekking tot arbeid. Dat zien we bij Krantz, toen hij zich in liberale richting ontwikkelde, tot op zekere hoogte in het *Leidsch Dagblad* en bij "M". Ook Van Heukelom zou langzaam maar zeker dat standpunt gaan innemen¹¹¹.

Hier zit een interessante inhoudelijke kwestie. De Leidse liberale fabrikanten waren tegen wetgeving op het gebied van kinderarbeid, maar de gevolgen van leerplicht zijn minstens even groot, zo niet groter. Alleen — vanuit liberale optiek en de optiek van fabrikanten zeer aantrekkelijk — de wetgever houdt zich dan geheel buiten de verhouding tussen werkgever en arbeiders, blijft buiten de fabriek. Voor de conservatief/antirevolutionaire stroming was deze optie echter juist niet aantrekkelijk, deels omdat men bevoordeling van het openbaar onderwijs kon vrezen, deels ook omdat men eigenlijk niet principieel tegen kinderarbeid was en ten slotte omdat het kon leiden tot aantasting van de eigen confessionele levenssfeer, het ouderlijk gezag. Leerplicht heeft daarbij ook consequenties voor de inzet van kinderarbeid in de echte huisnijverheid, de kleine ambachten, de huiselijke diensten en de veldarbeid. De activiteiten tegen kinderarbeid in deze periode richtten zich echter vrijwel uitsluitend tegen de arbeid van kinderen in fabrieken (en deels in de ambachten). De Leidse tegenstanders van wetgeving wezen dan ook consequent op de kinderarbeid op die terreinen. Voor

110. Ook Coronel, *De Economist* 1873, met name 651 en 654, achtte schoolplicht volstrekt onvoldoende, maar hij vindt het tenminste wel "eene weldaad".

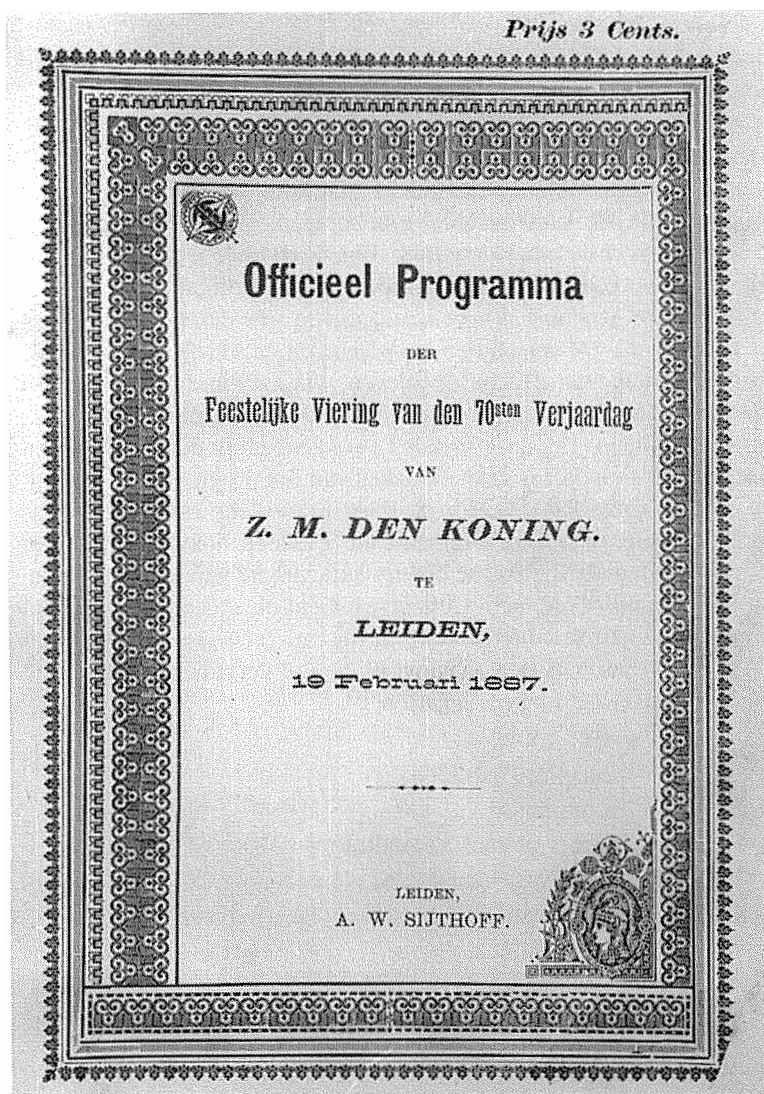
111. De meerderheid van de staatscommissie adviseerde de regering dan ook tot leerplicht over te gaan, niet tot regeling van de arbeid.

een belangrijk deel was dat een afleidingsmanoeuvre, maar deels wezen zij daarbij ook op de blinde vlek van de hervormers.

Latere progressief liberale hervormers als Van Houten en vooral Kerdijk onderscheidden zich dan ook duidelijk van deze Leidse bestrijders (of beter: regulators) van de kinderarbeid. De laatsten grepen terug op oude, al dan niet werkelijk bestaand hebbende, partriarchale verhoudingen. De zedelijke, religieuze en sociale controle over de arbeidersmassa volgens de oude tradities was dan ook belangrijker dan werkelijke aanpassing aan moderne verhoudingen, al geldt dit wellicht minder voor Le Poole. Emancipatie van de arbeidende klasse was al helemaal niet aan de orde. De verschillen in de visie op onderwijs zijn treffend. De sociale betrokkenheid van de conservatieven, onmiskenbaar aanwezig bij personen als Herman Zaalberg, kwam voor een belangrijk deel voort uit oude hiërarchische verhoudingen. Dat deze sociale betrokkenheid in de vorm van een sociaal bewustzijn later ook deel is gaan uitmaken van een progressiever gedachtengoed, doet er niets vanaf dat dit element in eerste instantie vanuit conservatieve en antirevolutionaire ideeën werd ingebracht¹¹². Echter, ook de grenzen aan dit sociale gevoel treden duidelijk aan de oppervlakte: arbeid van jonge kinderen is op zich een goede zaak, stelde men. Gehoorzaamheid bleef een grotere deugd dan kennis en inzicht. Om ten slotte de bekende sociaal-geneeskundige Coronel te citeren: "Zoo zullen wij hen leeren hunne plichten te vervullen in den stand waarin het Gode behaagd heeft hen te plaatsen"¹¹³.

112. Vergelijk ook met de Réveil-beweging, die ook een hogere mate van sociale betrokkenheid etaleerde dan de heersende geesten en de opkomende liberalen.

113. S.J. Coronel Sr., 'Fabriekant en werkmán', *De Economist* 1861, 175.

(GAL, BLO nr. 1292).

De Oranjefuries van 1887 en 1889

Mocht de Leidse Oranjevereniging gedacht hebben dat de viering van de zeventigste verjaardag van de soevereine vorst der Nederlanden, Willem III van Oranje-Nassau, even vlekkeloos zou verlopen als de herdenking van zijn zilveren regeringsjubileum in 1874, dan is zij bedrogen uitgekomen. Waar het laatste als enige wanklank de beroerte kende van een vrouw die naar de militaire parade op de Breestraat stond te kijken¹, in de tien dagen tussen 19 februari — 's Konings verjaardag — en 1 maart heerste er in de stad grote onrust. Omdat de agressie die met deze onrust gepaard ging duidelijk gericht was tegen de Leidse socialisten, werden de rellen van 26 februari in de linkse pers met enige dichterlijke overdrijving unaniem "de Bartholomeusnacht" genoemd².

INDUSTRIE

Profileert de Sleutelstad zich anno 1994 niet geheel ten onrechte met de slagzin 'Leiden Museumstad', in de jaren tachtig van de vorige eeuw zou 'Leiden Industriestad' evenmin ver bezijden de waarheid zijn geweest. Vanaf 1850 is er een forse toename van allerlei bedrijven merkbaar. Opvallend hierbij is dat de textielindustrie niet meer zo'n stempel op de stedelijke nijverheid drukte als zij dit in de zeventiende eeuw had gedaan. Getalsmatig ging deze tak van industrie zelfs achteruit. Waren er in 1802 nog 214 textielbedrijffjes, in 1851 was dit aantal gedaald tot 64. Tussen 1851 en 1889 verdwenen er nog eens veertig, zodat er in de jaren tachtig slechts 24 textielbedrijven bestonden³.

Hiertegenover stond bij de overgebleven fabrieken een duidelijke schaalvergroting en steeds verdere mechanisatie. Vooral het eerste heeft ervoor gezorgd dat het afgenomen aantal bedrijven geen werkloosheid heeft veroorzaakt.

1. *Leidsch Dagblad*, 13 mei 1874.
2. *Recht voor Allen*, 2 maart 1887.

3. [A.J. Backer], *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Amsterdam [1952]) bijlage IX.

Wie in de jaren tachtig toch zonder werk zat, kon vrij snel aan de slag in de nieuwe bedrijven die de industriële positie van de stad waren komen versterken. Hierbij moet met name worden gewezen op de voedings- en genotmiddelen-industrie, de grafische industrie en de steeds groeiende metaalnijverheid. Vooral bij de oudere generaties Leidenaars zijn namen als Tieleman & Dros (opgericht in 1877), Meelfabriek 'De Sleutels' (1877) en de Grofsmederij (1837) nog goed bekend⁴.

ARBEIDERS EN BAZEN

Natuurlijk was er de keerzijde van de industriële medaille: de slechte leefomstandigheden van de arbeiders. De erbarmelijkheid van het proletariërsbestaan is echter al zo vaak in schrille tonen bezongen, dat het wel eens achterwege kan blijven. Bovendien zou het in Leiden door het familisme en de patriarchale instelling van een aantal fabrikanten wel eens minder erg kunnen zijn geweest dan in steden als Tilburg en Maastricht, waar de industrie geenszins de hemel op aarde had gebracht. In 1818 al opende de textielfabrikant J. van Heukelom sr., de ondernemer die in 1816 in Leiden de stoommachine introduceerde, een spaarbankboekje voor 57 van zijn arbeiders⁵. Net na de *take off* van de Leidse industrie, in de jaren vijftig, waren er ondernemers die een open oog hadden voor de noden van hun personeel. Het betrof hier Samuel le Poole en Hermanus Zaalberg⁶, twee telgen uit beroemde textielfamilies. Beiden hielden zich vooral bezig met de beperking van de schrijnende kinderarbeid. Hadden zij hun zin gekregen, dan had de schrijver Jan Jacob Cremer in 1863 nooit zijn sentimentele maar o zo ware aanklacht tegen dit kwaad hoeven schrijven⁷.

Ook aan een ander negentiende-eeuws euvel, de borgwinkels (kopen op krediet), heeft een aantal fabrikanten geprobeerd een einde te maken door zelf tegen normale prijzen artikelen aan hun arbeiders te verkopen in plaats van tegen woekerprijzen die de borgwinkels soms vroegen⁸. Dit initiatief, wederom van Le

-
4. Zie bijvoorbeeld: H.D. Tjalsma, 'Van oude naar moderne nijverheidsstad', in: Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (ed.), *Leiden in gaslicht. Een stad in verandering 1800-1900* (Utrecht 1989) 33-45; Jaap Moes, 'Nijverheid en industrie', in: Karst van Daalen e.a. (ed.), *Leiden zoals het was. De geschiedenis van onze eeuw* (Zwolle 1994) 127-146.
 5. G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedelden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 217; C.B.A. Smit,

'De asem van Beëlzebub. De modernisering van de Leidse textielindustrie 1800-1865', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (ed.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 126.

6. W. Bleijie, *Mr. Samuel le Poole, een sociaal voelend fabrikant* (Leiden 1974) 10; Backer, *Leidse wevers*, 26-27.
7. J.J. Cremer, *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld* (Arnheim 1863).
8. Pot, *Arm Leiden*, 222.

Poole en Zaalberg, had even weinig succes als de pogingen de kinderarbeid te beteugelen⁹.

Ondanks deze tegenslagen lieten sommige werkgevers zich niet ontmoedigen. In de jaren tachtig en negentig werd bij de firma Zaalberg negen en een half uur per dag gewerkt. Niet weinig, maar aanzienlijk minder dan de twaalf uur die de arbeiders bij de dekenfabriek van Scheltema draaiden¹⁰. Ook het bekende 'boekje van Krantz' past goed bij de maatregelen van de sociaal voelende fabrikanten. Bij zijn dood in 1891 liet de textielfabrikant J.A. Krantz al zijn arbeiders een spaarbankboekje met bedragen tussen de f 25 en f 100 na. De firma garandeerde een jaarlijkse rente van tien procent van het eerstgeschonken bedrag indien de arbeiders dit op de bank lieten staan¹¹. Men kan over deze maatregelen denken hoe men wil, ze passen weinig bij het al te karikaturale beeld van de kapitalistische ondernemer als spekbuikige uitbouter met als enige credo de door Karl Marx beschreven accumulatie. Veel fabrikanten voelden zich oprecht verantwoordelijk voor hun arbeiders.

Ondanks deze beschavingsoffensieven moet het leven van de doorsnee fabrieksarbeider bepaald geen pretje zijn geweest. Alleen al het grote aantal kroegen, de wijkplaats bij uitstek der havenlozen, duidt daarop¹². Ook kwam tien jaar na het 'Kinderwetje van Van Houten' (1874), dat kinderarbeid onder de twaalf jaar verbod, deze uitwas van het kapitalisme nog steeds voor. In 1884 werd in het textielfabriekje van de firma Honigh aan het Noordeinde de rechterarm van ene Willempje Otgaar afgerukt¹³. Bij het door de politie ingestelde onderzoek bleek dat het slachtoffer pas elf jaar oud was. De fabrikant kwam er met een boete vanaf en Willempje, door haar omgeving treffend maar weinig kies 'de Stomp' genoemd, zocht enige jaren later haar heil in de illegale prostitutie.

Het is daarom niet verwonderlijk dat ook in Leiden, waar op het dagelijks arbeidersmenu biefstuk, volgens Multatuli de beste remedie tegen socialisme, ontbrak, de voortgang van de industrie gepaard ging met allerlei denkbeelden over een andere verdeling der aardse goederen.

9. Annie Versprille, 'De maatschappelijke zorg', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 175.

10. D.E.H. de Boer e.a. (ed.), *Huspot, haring en wittebrood 6: Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun nijverheid* [Leiden/Zwolle 1981/1982] 142-143.

11. *Ibidem*, 146.

12. Het *Gemeenteverslag over het jaar 1887*, bijlage XVI, vermeldt er 237.

13. *Dagrapport*, 8 april 1874. Evenals de *Dag- en nachtrapporten* en de *Processen-verbaal* bevinden de *Dagrapporten* zich in het Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief van de Gemeentepolitie (Kleine inventarissen nr. 87).

SOCIALISME IN LEIDEN

Hoe aan deze denkbeelden gestalte moest worden gegeven, was de 'gemiddelde' arbeider geenszins duidelijk. Van een hechte organisatie en duidelijke denkbeelden was in de jaren tachtig bepaald geen sprake. Weliswaar bestonden er al vroeg in de tweede helft van de negentiende eeuw diverse werknemersverenigingen, maar die hadden meer het karakter van personeelsverenigingen met als voornaamste doel de zedelijke verheffing der arbeiders¹⁴. Vaak waren de werkgevers er zelf lid van en stortten ze geld in de ziektekas. Bang hoefden de bazen niet te zijn voor deze verenigingen, getuige het liedje dat de leden van de Leidse Meubelmakersverenigingen op een feest in 1886 aanhieven voor hun patroons¹⁵:

U te danken beste vrienden

Gevers van ons daaglijksch werk

Gevers van de hulp in smarte

Voor u slaan deez' tonen sterk.

Zo konden de 'gulle gevers' gerust op een dergelijk samenzijn verschijnen en zich minzaam met het werkvolk onderhouden. Mochten de bazen een bepaalde vereniging niet vertrouwen, zoals de in 1866 opgerichte Leidse afdeling van de Algemene Nederlandse Typografen Bond (ANTB), dan was ontslag of dreiging daarmee meestal genoeg om de werknemers in hun schulp te doen kruipen¹⁶. Een dergelijke slaafse houding bestond ook bij een aantal andere arbeidersverenigingen. De liberale, protestantse en katholieke organisaties waren altijd bereid hun bazen naar de ogen te zien; hun leden haastten zich als de noodzaak aanwezig was te verklaren dat ze vrij waren van socialistische smetten.

De enige echte socialistische organisatie in de stad was de Leidse afdeling van de Sociaal Democratische Bond (SDB), maar ook deze was klein en weinig actief, en stelde daardoor niet veel voor. Over het algemeen kwam de organisatorische ontwikkeling van de Leidse arbeidersvereniging laat op gang vergeleken met de rest van het land¹⁷. Murw gebeukt door de hardheid van het kapitalistische regime was de Leidse arbeider verzonken in een toestand van onverschilligheid en apathie¹⁸.

14. Th.P.F. Wortel Thzn., 'De memoires van Hendrik Neuteboom'. *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 174; H.G. Keuken, 'De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw' (doctoraalscriptie, Leiden 1968) – GAL, Bibliotheek Leiden en omstreken (BLO) nr. 58180.

15. De Boer e.a., *Huspot, haring en witte brood*, 144.

16. Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', 169.

17. Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 25.

18. D.J. Noordam, 'Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980. Achtergronden bij een onderzoeksverslag', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1993, 28.

Desondanks waren zelfs de Leidse fabrieksarbeiders niet bereid alles te slikken. In juni en september 1882 brak er bij de Leidse Katoenmaatschappij (LKM) onder de wevers en de katoendrukkers een staking uit. Hoewel de arbeiders de strijd verloren — directeur Louis Driessen liet in juni de staking onbarmhartig door huzaren en de politie uit elkaar slaan en bleek ook in september zo soepel als een spijker — betekenden de gebeurtenissen wel dat er enig leven in de arbeidersbrouwerij kwam¹⁹.

In oktober van hetzelfde jaar bracht de voorman van de SDB, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, vanuit Oegstgeest een bliksembezoek aan Leiden²⁰. Vermoedelijk wilde Domela Nieuwenhuis de volgende dag een vergadering beleggen, misschien om over de staking bij de LKM te praten. Op de 23e bezochten enkele socialistische Noe, die op de Beestenmarkt, de huidige Steenstraat, een uitspanning bezat en zalen verhuurde. De politie, die de hele gang van zaken rond Domela Nieuwenhuis' bezoek nauwlettend in de gaten hield, stuurde onmiddellijk een inspecteur naar Noe. Deze verzekerde de zaal niet te zullen verhuren. De bekeuring, die Noe een paar jaar eerder had gekregen wegens het laten optreden van een zingende gecostumeerde dame, waarvoor hij geen vergunning had en onregelmatigheden met dronken klanten zullen wel een rol hebben gespeeld in Noe's bereidwillige medewerking. Hoe dan ook, de socialistische vingen bot en vertrokken weer met de trein van 16.00 uur naar Rotterdam²¹.

Ondanks dit echec heeft de verschijning van de charismatische Domela Nieuwenhuis waarschijnlijk nog meer losgemaakt bij de Leidse werkers. Na 1882 verschijnen in de straten groepen arbeiders die in optochten onder begeleiding van accordeonmuziek het socialistische vrijheidslied zingen; vergaderingen worden belegd, pro-socialistische biljetten aangeplakt en wat losse aanhangers van de SDB dringen in kroegen binnen waar ze eenvoudige leuzen aanheffen als "Leve de Sociaal-Democraten en Domela Nieuwenhuis".

De reacties op dit nauwelijks revolutionair te noemen gedrag waren furieus. Een kroegbaas uit de Janvossensteeg, bepaald geen omgeving waar de kleine misdaad ontbrak, kwam zich op het politiebureau vol edele verontwaardiging beklagen over de 'socialen', een slag volk waarmee hij niets te maken wilde hebben. Onderwijzers kwamen op hoge toon verwijdering eisen van aanplakbiljetten die het socialisme propageerden²². De angst voor het waarschijnlijk als goddeloos en anti-orangistisch beschouwde socialisme zat er diep in.

19. Moes, 'Nijverheid en industrie', 132-134.

20. *Dagrapport*, 22 oktober 1882.

21. *Dag- en nachtrapport*, 22/23 juni 1879, 15/16 maart 1879; *Dagrapport*, 23 oktober 1882.

22. *Dag- en nachtrapport*, 15/16 november 1886; *Dagrapport*, 7 november 1886, 25 november 1886.

Deze afkeer werd ongetwijfeld versterkt door het nogal ontactisch optreden van de zich sociaal-democraat noemende timmerman Mattheus Looze, die zich gespecialiseerd had in anti-orangistische eenmansacties, meestal geïnspireerd door overmatig alcoholgebruik. Zo verkondigde hij op 31 augustus 1886, de verjaardag van prinses Wilhelmina, luidkeels dat "de poppenkast van de militaire parade alleen maar gehouden werd wegens de verjaardag van het hoerenkind"²³. In een kleine stad waar toch al een ongemeen fel anti-socialisme heerste²⁴, waren deze snel bij iedereen bekende uitspraken natuurlijk koren op de molen van een ieder die de kleur oranje in het vaandel voerde.

Het hoogtepunt van een wat normaler socialistisch optreden viel op 24 januari 1887. Op die avond organiseerde de SDB een protestbijeenkomst in de Stadsgehoorzaal. Er waren ongeveer vijfthonderd arbeiders aanwezig. De avond stond in het teken van de werkloosheid, die in december en januari sterk was gestegen, en kende als hoogtepunt de aanneming van een motie waarin bij de gemeenteraad met klem werd aangedrongen op maatregelen tegen de werkloosheid, en waarin tevens een achturige werkdag werd geëist²⁵.

In het begin van 1887 moeten in Leiden heel wat onderhuidse spanningen hebben bestaan. Enerzijds was er een steeds groeiende groep zelfbewuste socialistische arbeiders die van de bevoogding der bazen af wilde en duidelijke eisen stelde, anderzijds was er een grote groep anti-socialisten van alle rangen en standen. Kortom: Oranje of Nieuwenhuis²⁶. Een maand later barstte de bom.

DE VERJAARDAG VAN WILLEM III

Naarmate de 19e februari, de verjaardag des Konings, naderde, begon zich van Leiden langzaam maar zeker een oranje koorts meester te maken. Deze uitte zich vooral in steeds retorischer wordende persartikelen. Koploper hierin was ongetwijfeld het Algemeen Nederlands Studenten Weekblad *Minerva*, dat op de 18e met een feestuitgave kwam, voorzien van een portret van de vorst en een gedicht in het Latijn waarin Willem de door iedereen geliefde beschermheer der burgerij en de verdediger van de vrijheid werd genoemd²⁷. Cynici mochten erom gelachen hebben en beweerd hebben dat er drie leugens in drie zinnen werden opgedist, het gedicht moet velen uit het hart gegrepen zijn geweest. In het blad stond een even juichende beschouwing over de loopbaan van de monarch, die eindigde met

23. *Proces-verbaal* nr. 215, 31 augustus 1886.

24. Jaak Slangen, 'Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919)', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1993, 74.

25. Kramers, Slangen en Vroegindewij, *Het*

Leidse Volkshuis, 9.

26. F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam [ca. 1910]) 183.

27. *Officieel programma der feestelijke viering van den 70sten verjaardag van Z.M. den Koning te Leiden, 19 februari 1887* – GAL, BLO nr. 1292.

REGI AUGUSTISSIMO
 GUILIELMO III
 annum LXX^{mmi} adepto.

Salve, Batavorum Rex,
 Nestor venerande,
 Tu protector civitatis,
 Vindicator libertatis,
 Omnibus amande!

Septuagenari Rex,
 Multos manet annos
 Tua cura, salva lex:
 Duce te non pavet grex
 Hostes nec tyrannos.

Vivat ergo noster Rex,
 Vivat et regina:
 Vivat Arausaca,
 Tanti patris filia,
 Nostra Guilielmina!

W—J.

Portret van Willem III; Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad Minerva, 18 februari 1887 (GAL, BLO nr. 1292).

de verbluffende bewering dat de grijze koning in zijn lange regering zijn rol als constitutioneel vorst op schitterende wijze had vervuld. Thorbecke zou zich in zijn graf hebben omgedraaid; de schrijver van het artikel had kennelijk nooit van de April-beweging gehoord.

Dat ook het Leidse Oranje-comité niet had stilgezeten, spreekt voor zich. Al geruime tijd trokken vrijwilligers met intekenlijsten langs de deuren om geld in

te zamelen. Ook stroomde er geld binnen van particulieren, waarbij vooral het forse bedrag van f 147,50 van de firma Sijthoff opviel. Van het opgehaalde geld, in totaal f 2.086,16, werd een feest georganiseerd zoals een oranjecomité dat kan²⁸.

Nadat de geestelijkheid tussen acht en negen uur 's ochtends de zegen van de Allerhoogste had afgesmeekt tot welslagen van de feestelijkheden, beet de schooljeugd de spits af met een bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal. Na een aanheffing van Tollens gedicht 'De Koning leve' volgde de tweedelige dramatische schets 'Koning Willem III in de watersnood van 1861'. Tussen de delen door werden vaderlandse liederen gezongen en versnaperingen uitgedeeld. Dit alles met muzikale omlijsting van de kapel van het vierde regiment infanterie. Het on- en minvermogene gedeelte der schoolkinderen — een duizendtal — kon na afloop van het gebodene terecht op de Beestenmarkt, waar om half elf de draaimolen werd geopend waarvoor zij vrijkaartjes hadden gekregen. Na carillonmuziek, van elf tot twaalf, en een militaire parade om twaalf uur, volgden om twee uur alweer op de Beestenmarkt volksspelen, zoals het ringsteken en mastklimmen. Illuminaties, muziekuivoeringen op de Korenbeursbrug en op het Galgewater en Bengaals vuur besloten vanaf zeven uur 's avonds de feestelijkheden²⁹.

Om acht uur konden de toeschouwers die naar de muziek op het Galgewater stonden te luisteren van een heel ander vuurwerk genieten. Het dagrapport van de politie³⁰ vermeldt het volgende:

Om 20.30 uur rapporteren de agenten Heyman, Van Hofe en Popken dat ter hoogte van de Paardesteeg [Prinsessekade] een aantal socialisten en andere lieden, ongeveer een hondertal, waaronder Milva, Biegstraten, Teegelaar, Knotter en anderen met ontplooid rode vlag al zingend, tierend en oproerige liederen zingend, langs het Rapenburg naar de Ruïne [Van der Werfpark] zijn gegaan. Daar ontstond een stevige vechtpartij, waarbij een hoofdinspecteur en de inspecteur Pronk door enkele socialisten op het hoofd werden geslaagen, waardoor ze hun hoed en stok kwijtraakten.

In de marge van het rapport staat in een nauwelijks leesbaar handschrift een aantal namen van verdere deelnemers aan de optocht vermeld. Gezien het afwijkende handschrift en schrijfmateriaal, een dik blauw potlood, en het voorkomen van doublures, moet het hier gaan om een latere toevoeging, wellicht afkomstig van een informant uit de burgerij. De lijst betreft de volgende perso-

28. GAL, Commissie ter viering van de verjaardag van Willem III (Kleine inventarissen nr. 156), *Kasboek van de penningmeester*.

29. *Officieel programma*.

30. *Dagrapport*, 19 februari 1887.

nen: Smittenaar, Laurens Nieuwenburg (Binnenvestgracht), beiden katoendrukkers, Kantebeen, Van Okeren (?), Dumortier, Oostveen (Langegracht), Arbouw (stadswerker), Ouwerkerk en zoon, Poppelier, Boekwijt, Biegstraten, Abraham Mader (Koenesteeg), Kooreman (metselaar), Teegelaar, Metsier (?) en Milo (?) uit de Paradijssteeg.

Socialistisch vlagvertoon op de verjaardag van de Koning lijkt niet echt handig. Toch is de ontactische zet — provocatie zo men wil — wel begrijpelijk. Enige dagen eerder was de motie die de SDB eind januari aan de gemeenteraad had aangeboden, verworpen; sinds 9 januari zat Domela Nieuwenhuis in de gevangenis wegens de beruchte ‘Gorilla-kwestie’³¹. De optocht kan derhalve verklaard worden als een protest tegen de afwijzing van de motie, als eerbetoon aan de voorman van de SDB en natuurlijk ook om de socialistische afkeer van de Koning kenbaar te maken. Hadden de ‘socialen’ geweten dat hun lichtende voorbeeld zijn gevangenisdagboek op de negentiende was begonnen met het uitschrijven van psalm 46: "Vest op Prinsen geen vertrouwen, daar men nimmer heil bij vindt"³², dan was het waarschijnlijk niet gebleven bij wat verloren gegane hoeden en stokken.

In Leiden bleef het de eerste dagen na de demonstratie betrekkelijk rustig. Dit in tegenstelling tot Amsterdam, waar het trouwens op de negentiende zelf veel heter aan toe was gegaan dan in Leiden. *Recht voor Allen*³³ beschreef in het nummer van 26 februari 1887 de gebeurtenissen aldus:

Vier dagen lang kon in de hoofdstad des Rijks een troep omgekochte woestelingen rondwaren met luide uitgesproken bedoelingen van moord en plundering, gedekt door de kleuren van Oranje en van Nederlands vlag [...]. Deze ‘plechtige’ oranje-feestviering werd zaterdagavond geopend door den oranjevriend ‘Malle Marten’ van het Vliegend Blad, bijgestaan door den in oranje-costuum prijken kleinzoon van Oranjes vriend, broeder Mense uit de Willemstraat, in hunne kwaliteit van aanvoerders van een troep herhaaldelijk langs het huis trokken van Fortuyn tot tien uur 's avonds, toen een ruit werd ingeslagen, en eindelijk een rechercheur kwam vragen of... er soms ook hulp nodig was!

De wraakacties tegen de socialisten duurden in Amsterdam vier dagen en waren zo erg dat zelfs de neutrale pers zich begon af te vragen of de politie wel correct had gehandeld³⁴. Keerde in Amsterdam de rust na vier dagen terug, in Leiden brak voor de socialisten vier dagen later de hel los.

31. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 180.

32. B. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1976²) 431.

33. Ibidem, 431-437.

34. *Leidsch Dagblad*, 2 maart 1887.

DE ORANJEFURIE

Voor de gebeurtenissen in Leiden op 26 en 27 februari is slechts een beperkt aantal bronnen beschikbaar. De anders zo zorgvuldige en minutieuze politierapporten vermelden vrijwel niets. Ook de *Leidsche Courant* zwijgt in alle talen. Alleen het *Leidsch Dagblad* en *Recht voor Allen* maken gewag van de ongeregelde heden³⁵. Omdat de berichtgeving in beide periodieken nogal van karakter verschilt, volgen beide hier integraal.

Het anders altijd zoo kalme Leiden is het tooneel geweest van de grootste wanordeligheden, waarbij de eigendommen niet ontzien werden.

Het drama schijnt aldus te zijn aangevangen. Evenals andere Zaterdag-avonden werd ook nu het Socialistische blad „Recht voor Allen” rondgevent door een persoon, die het ditmaal – in tegenstelling met vroeger, als wanneer men hem met rust liet – kwaad te verantwoorden kreeg, want de personen die het hem reeds op de Haarlemmerstraat lastig maakten, groeiden immer aan. Eindelijk was hij zelfs reeds handig van hoed, vervolgens van jas, daarna van vest ontbloot, en zeker zou hij meer kledingstukken hebben moeten ontberen, indien de politie hem niet in bescherming had genomen, zoodat hij nog met lijfsbehoud zijne woning op de Heerengracht kon bereiken. Met eene zekere vrouw R., die zich daarbij niet aan de door de politicagenten gegeven orders tot handhaving der orde wilde storen, werden korte metten gemaakt, door haar onmiddellijk naar het commissariaat te brengen, waarbij de politie eene zeldzaam kolossale medewerking der burgerij onder-

vond. Het geleek een triumftocht. Het was toen omstreeks halftien.

Intusschen scheen het reeds des middags bekend geweest te zijn dat er des avonds in de tapperij bij Tegelaar, in de Zandstraat, eene vergadering van socialisten zou worden gehouden, welke men thans wilde overvallen. Het ging er dus op los, maar nog voor de aangerukte politie met commissaris en inspecteur het konden verhinderen, waren de onderweg opgeraapte steenen reeds tegen en door de ruiten terecht gekomen, zoodat er weldra geen enkel heel bleef. Van eene vergadering was echter niets te bespeuren.

Daarna trok men van den president naar de tapperij van Slegtenhorst op het Levendaal hoek Kraaijerstraat, veronderstellende dat daar dan misschien de vergadering zou plaats hebben. Ook hier moesten de ruiten het toen geweldig ontgelden.

Een oogenblik van kalmte schijnt er toen te zijn ingetreden, echter om later voor grooter tuchteloosheid plaats te maken.

Onverwachts verspreidde zich om halfelf de mare door de stad, dat de anti-socialisten weder op het huis van Tegelaar waren afge-

35. Ibidem, 1 maart 1887; *Recht voor Allen*, 2 maart 1887.

Het ingooien van de ruiten bij 'Oranjetuig'; Radicaal Weekblad, 14 april 1889
(GAL., Pv.nr. 37910).

trokken. De boel werd er op verschrikkelijke wijze vernield. Groote keisteenen kwamen door de nu ruitenlooze ramen in het huis terecht, niet alleen in de gelagkamer bij de Zandstraat, maar ook in de huishoud- en slaapkamer, zijde Langegracht, waar de benedenverdieping in eene ware ruïne werd herschapen, maar ook de ruiten der bovenkamer niet gespaard werden. De voorhanden nummers van het blad „Recht voor Allen” vlogen aan stukken gescheurd door de lucht, terwijl een ander gedeelte er van lag te drijven in den inhoud van gebroken kruiken en flesschen. Het was een walgelijk tooneel, en om het

bedrijf zelf, waarbij burgers tegen burgers woedden, en om den onaangename geur, welke den dichtstbijstaande te gemoet kwam. De zoogenaamde Oranjeklanten hadden echter nog meer socialisten op hun boekje staan. Voor eene slijterij op de Heerengracht, hoek Kerksteeg, tegenover de katoenfabriek, werden – eveneens met groote witte steenen, waarvan we er, toen de stoet onder het zingen van het „Wien Neerlandsch bloed” weer was weggetrokken, enkelen nog voor het huis zagen liggen – de ruiten ingegooid en een gedeelte van de deur beschadigd. Van hier ging het de Groenesteeg door naar de Middelstegracht,

waar bij een aldaar wonenden socialist insgelijks enkele ruiten werden verbrijzeld, onder het gezang van „De Koning leve”, doch hier bleef men slechts kort, om opnieuw naar het Levendaal te trekken. ten einde de vernieling van Slegtenhorst's woning, welke door de politie werd bewaakt, te voltooien. De bende was toen inmiddels nog belangrijk in uitgebreidheid toegenomen, en ontzaglijk was het aantal toeschouwers welke haar op den weg volgden.

Opmerkelijk was de regelmaat en orde waarmede de stoet onder het aanheffen van een „Piet Hein” kwam aangemarcheerd, nooit iemand langs den weg molesteerende of hinder veroorzakende, als men maar tijdig ruim baan maakte.

Was de vernieling in de Zandstraat groot geweest, hier geleet het een waar bombardement. De aanval was algemeen. We stonden toen bij een boom aan den waterkant, voor het aangrenzende huis. Enkelen beukten er op los met hunne vuisten, zoodat er een paar aan pols en arm door de glasscherven wonden bekwamen. Op eens komen er een paar naar ons toegelopen. Verschrikt wilden we ons verwijderen, maar dadelijk werd ons toegevoegd: „blijf maar staan, mijnheer! Wij zullen u geen kwaad doen”, tegelijkertijd voor onze voeten de keien uit de grond rukkende.

Wel begrepen we waarvoor deze projectielen bestemd waren, maar toch achtten we het geraden veiliger terrein op te zoeken, en zoo liepen we de gracht om, de Nieuwbrug over

naar de overzijde, en steeds klonk het geluid van glaserinkel en een dof gerommel als van rollende steenen, terwijl nu en dan de lucht daverde als ware het van oorlog- of ander krijgsgeschreeuw. We hooren het gebons en gebeuk tegen de deur, zien bij het schijnsel der lantaarn de houten raamroeden achtereenvolgens onder hevig gekraak, maar ook onder eene steeds voortdurende aanhitsing van uit den troep, verdwijnen, totdat we, nadat het pas te voren scheen alsof het geheele huis moest worden afgebroken, op eenmaal het commando hooren klinken: „niet gooien!” kort daarop gevolgd door een donderend hoezee. Men scheen eene overwinning behaald of den eenen of anderen buit veroverd te hebben. En werkelijk, we zagen iets wits uit een raam te voorschijn komen, dat onmiddellijk in victorie werd rondgedragen, waarbij thans de deelnemers waren gewapend met de latten der jaloezieën, welke van de ramen waren gerukt en onder de aanvallers verdeeld. Het was het portret van Domela Nieuwenhuis in groote ronde lijst. „Heb je wel gehoord van de zilvervloot?” klonk het weder en voort ging het naar de woning van de burgemeester op de Hoogewoerd, waar men opnieuw door het aanheffen van enkele volksliederen van zijn vaderlandsliefde en gezindheid voor het Huis van Oranje meende blijk te geven, zonder dat er echter werd opengedaan of zich iemand vertoonde. Deze ovatie zoo zonder resultaat gebleven zijnde, ging het naar het politiebureau en vervolgens naar de studenten-sociëteit

„Minerva”, waar men, hoe men er ook de „schitterende kleuren van Nederlands vlag” verheerlijkte, voor doovemansoren zong. Er werd geklopt, maar niet opengedaan.

Voort ging het toen weer, de Vrouwensteeg in, en met een omweg naar de Janvossensteeg, waar bij een socialist, ook al herbergier, bereids kort tevoren de ruiten waren ingegoooid. Op de nadering andermaal van den troep zagen we een vrouw en een man met schreiende kinderen op den arm het huis ontvluchten, om op de Van-der-Werf-sstraat een onderkomen te vinden. Het glasgerinkel herhaalde zich, doch slechts kort, en reeds was de stoet weer verder gegaan, maar bleven nog vele nieuwsgierigen de vernielingen aanstaren, toen op eenmaal een verdacht rumoer zich binnenshuis deed hooren en weldra zag men een agent zich met een geweer verwijderen, dat men den socialist, die tot het uiterste gedreven scheen, afhandig had gemaakt.

Een kort bezoek werd vervolgens, onder het zingen van: „Hop hop hop, hang de socialisten op”, nog aan de Zandstraat gebracht, om er nogmaals aan den vernielzucht bot te vieren en van waar een klein wit gordijntje als banier werd rondgedragen. Op het portret van Domela Nieuwenhuis was intusschen met de jaloeziënlaten zoo met woede ingestoken, dat er niets van was overgebleven, dan alleen de lijst, welke over de schouders gedragen, nu de buste van een Oranjeklant te zien gaf.

Terug de Korte Langegracht en den Ouden Singel over, de Bakkersteeg [Pelikaanstraat],

door en de Haarlemmerstraat langs, bereikte men al zingende opnieuw de Heerengracht, waar nogmaals eenig gerinkel werd vernomen, doch de politie was thans met den commissaris en twee inspecteurs in talrijker getale komen aangerukt, zoodat aan de wanordelikheden paal en perk kon worden gesteld. Bij de Groenesteeg werd dat gedeelte van den stoet, hetwelk slechts door nieuwsgierigen werd gevormd, van den hoofdtroep gedeeltelijk afgesneden, welke maatregel later nog enkele malen werd herhaald; zoodat het geheel, toen de steeds zingende anti-socialisten ook bij den socialist op het Levendaal des nachts om twee uren voor de derde maal aankwamen, reeds zeer aanmerkelijk geslonken was, de z.g. Oranjeklanten weinig meer konden uitrichten en door de politie werd aangemaand uiteen te gaan. Dit ging zoo heel gauw niet, doch eindelijk dropen er dezen en genen, gewapend met de jaloezielat, als rampzalig overschot van den strijd, af. Ten slotte verwijderden zich ook de overigen door de achterstraten en over de Vest langs het kruithuis, de Doezabrug over en den Witten Singel op, waar men op de bekende melo-dramatische wijze uit de verte de laatste woorden kon horen wegsterven van een niere minder bekend lied: „Een klein slokjen is gezond”.

Den volgenden (Zondag)-middag om halfdrie was men in de Van-der-Werf-sstraat en Bouwenlouwensteeg weder aan het organiseren van den troep Oranje-klanten, die weldra aangroeide en opnieuw naar de Zandstraat

Domela Nieuwenhuis, omstreeks 1890.

trok, doch het huis van Teegelaar onder bewaking der politie ziende, werd dit slechts zingende voorbijgegaan, verder de stad door en eindelijk naar buiten. Men droeg toen nog slechts brokstukken der lijst van het veroverde portret met zich mede.

Tegen den avond kwam de stoet terug (weer meestal opgeschoten knapen met enkele grooteren als aanvoerders) en begon het vernielingswerk opnieuw, nl. in het café Doesburg op de Langebrug, bij den kastelein Zwart op de Haarlemmerstraat, bij den koperslager Kriek en bij eene weduwe Regeer op de Langegracht.

De ruiten werden kort en klein geslagen, alles onder het geroep van „Oranje-boven” en het zingen van vaderlandse liederen.

Een en ander gaf aanleiding dat de openbare macht thans ook werkdadig ging optreden. Het garnizoen trok uit de kazernes en nam voor het stadhuis op de Breestraat plaats, terwijl van daaruit afdeelingen infanterie de stad werden ingezonden, ter voorkoming van nieuwe volsoploopen en ter bescherming van reeds vernielde en van nog door de anti-socialisten daartoe signaleerde huizen.

Detachementen huzaren onder aanvoering van den inspecteur van politie den heer Grefe, doorkruisten de stad bovendien in alle richtin-

gen en waren genoodzaakt, vanwege de groote menschenmassa welke er op de been was, nu en dan charges te maken.

Behalve commissaris van politie, was nu ook de burgemeester met de teekenen zijner waardigheid aan het commissariaat aanwezig, om van daaruit verschillende orders te geven. Plaatselijker en garnizoens-commandanten waren mede te paard aanwezig.

De demonstreerende anti-socialisten-troep was eindelijk echter niet meer te vinden en scheen zich ontbonden te hebben; wel zag men op het laatst nog enkele andere troepjes, ook met kleine vlaggetjes aan het hoofd; doch ook dit hield op, en eindelijk was hedennacht om twaalf uren Leiden tot zijne gewone rust teruggekeerd.

Dat in den loop van den dag de vernielde woningen – ook ten gevolge van het mooie weer – veel bekijks hadden gehad, behoeft ternauwernood herinnerd.

Omtrent plannen voor hedenavond loopen weder allerlei geruchten, doch de openbare macht zal zeker, zoo dit werkelijk mocht noodig blijken, er wel reeds dadelijk in slagen, eene herhaling der ongeregeldheden te voorkomen en de eigendommen der ingezetenen weten te beschermen.

Recht voor Allen geeft een nogal afwijkend verslag:

De moordaanslagen en plundertoneelen, onder de vlag van Nederland en Oranje, zijn op even

beestachtige wijze zaterdag- en zondagavond voortgezet te Leiden, ook hier gedekt door de

oranjekleur en gesteund door de politie. De plundertocht was ook hier vooral georganiseerd; de politie had zaterdag 's morgens vooraf de winkeliers gewaarschuwd om te sluiten, terwijl sommige patrouilles zaterdagmiddag hadden gewaarschuwd om de vrouwen en kinderen 's avonds van de straat te houden, omdat er wat zou gebeuren. En er gebeurde dan ook wat ... toncelen met geen pen te beschrijven. De plunderbende, een troep opgeschoten jongens door enkele ouderen aan gevoerd, en gevolgd door een menigte nieuwsgierigen, trok weer gansch ongehinderd door de stad, besprak in het openbaar zijn plannen en was behoorlijk voorzien van lijstjes, waarop de namen en huisnummers van hen, waarop het gemunt was, vermeld waren. Na in verscheidene huizen de glazen te hebben ingesmeten, werden de woningen van Slegtenhorst en Tegelaar letterlijk verwoest en uitgeplunderd, de lade met geld werd meegenomen; alles is bij hen een volmaakte ruïne en men ontzag zich zelfs niet vrouwen en kinderen deerlijk te mishandelen. Tot drie keer toe werden ze in de gelegenheid gesteld terug te keeren en hun vernielingswerk te voltooien. En de politie weigerde niet alleen pertinent de aangevraagde hulp, maar waar ze aanwezig was zag ze lijdelijk, ja lachende toe, terwijl sommigen dier rustbewaarders meezongen, meehielpen verwoesten en mishandelen. Een korporaal van de wacht verklaarde zelfs dat de hulp drie kwartier van te voren aangevraagd,

eerst werd gezonden nadat de vernieling van het huis van zeker B. twintig minuten had geduurd, en de troep was afgetrokken. Zoover dorst men zelfs te gaan dat de rechercheurs der politie een partijgenoot, die de wacht hield voor het huis van Tegelaar, wegjoegen, daarop den plunderstoet tegemoet gingen en daarmee terugkeerden, om het vernielingswerk te bewonderen. Toen alles in puin lag zei een der aanwezige inspecteurs: „nu jongens, hier is het genoeg, nu naar een ander.” Eindelijk, toen er niets meer te vernielen viel, kwamen 's nachts de huzaren heel kalm door de stad rijden. Ook hier had niet een arrestatie plaats [...]. Op dinsdag 1 maart probeerden de antisocialisten nogmaals hun vaderlandsliefde bot te vieren, maar vonden daarbij een grote politie- en militaire macht tegenover zich. Tot ernstige ongeregeligheden kwam het derhalve niet, al deelde de cavallerie menig rake klap met de sabel uit en moesten enkele huizen van socialisten het nog enige dagen zonder ruiten stellen. Toen het de oranjeklanten duidelijk werd dat zij in de stad niet veel konden uitsrichten, probeerden zij de randgemeenten een bezoek te brengen. In allerijl rukten de burger-vaderen dier gemeenten met hun politie uit om op singels en bruggen te patrouilleren. De burgemeester van Leiderdorp posteerde zich op de toegangsbrug tot zijn gemeenten en slaagde erin de voorhoede van de oranjemannen tege te houden. Met een „Leve de burgemeester van Leiderdorp”, droop de stoet af.

Om een einde te maken aan het groepsgeweld besloot het gemeentebestuur op 1 maart tot een samenscholingsverbod van meer dan vijf personen op de openbare weg. Dit had in zoverre succes dat grote rellen zich niet meer voordeden. Het verbod werd op de vierde maart weer ingetrokken. Op kleine schaal bleef het echter nog drie weken onrustig in de stad. Dronken oranjeaanhangers sleepten vermeende sociaal-democraten meer naar het politiebureau en kwamen als volleerde delatoren geheime vergaderingen van socialisten bij het gezag melden. Tot 23 maart trokken regelmatig groepen jeugd met vlaggen door de stad vaderlandse liederen ten gehore brengend³⁶.

Ook de Leidse middenstand liet zich niet onbetuigd. In de dagen na de furie verschenen er talrijke advertenties in het *Leidsch Dagblad* waarin de ondertekenaar zich met de grootste nadruk niet-socialistisch verklaarde. P.J. van der Zanden, eigenaar van een schoenenwinkel in de Diefsteeg, ging daarbij zover dat hij een beloning uitloofde van f 25 aan een ieder die hem van het tegendeel kon bewijzen³⁷. Sprekend is ook de advertentie van ene W. Zwart, tapper op de Haarlemmerstraat, die verklaarde dat hij geen socialist is, maar een oud lid van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond, een vereniging met Koninklijke goedkeuring³⁸.

Het antwoord van de socialisten was vrij tam. Men recruteerde hulptroepen uit Den Haag om have en goed van bedreigde partijgenoten te beschermen en schold anti-socialisten uit³⁹. De Leidse aanhangers van de SDB hebben duidelijk geen gehoor gegeven aan de oproep van de socialistische volksdichter P.C. de Ruyter die na de furie in Amsterdam in *Recht voor Allen* schreef om "eindelijk eens te haten in plaats van te beminnen"⁴⁰, tenzij de ietwat cryptische mededeling in het politierapport van 4 op 5 maart dat er plannen bestonden om de gasfabriek in brand te steken, op acties van socialisten sloeg.

Begin april werd het weer echt rustig in de stad. Toch bleef de jacht op alles wat in de optie van de negentiende-eeuwse fatsoensrakers socialistisch en dus vies en voos was voortduren, vooral in augustus en september. Begin september werd de sigarenmaker Gerardus Theodorus van der Schok, Morsstraat 35, door zekere Kanbier en Verhoogt zonder enige aanleiding op de Haarlemmerstraat vastgegrepen en op de grond gegooid. Alleen maar omdat hij sociaal-democraat was, een feit waarop hij trots was, zoals hij de politie toevoegde⁴¹. Hoe diep de angst voor en de afkeer van Domela Nieuwenhuis was, bleek uit het curieuze

36. *Dagrapport*, 2, 23 en 27 maart 1887.

37. *Leidsch Dagblad*, 2 maart 1887.

38. *Ibidem*, 4 maart 1887.

39. *Dagrapport*, 1 en 2 maart 1887.

40. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 437-438.

41. *Dagrapport*, 4/5 september 1887.

voorval op 11 september. Op die dag had zich in de stad het gerucht verspreid dat de inmiddels uit gevangenschap ontslagen voorvechter van het socialisme Leiden zou bezoeken. Blijkbaar dachten de orangisten dat na Den Haag en Amsterdam nu de Sleutelstad die eer te beurt zou vallen. De agent Jansen vermeldde in zijn rapport dat om half vijf 's middags een snel groeiende menigte een hem onbekende persoon die net uit de trein was gestapt, nariiep met de opmerking: "Daar heb je Domela Nieuwenhuis". De ongelukkige, een gepensioneerde Oostindische militair, was genoodzaakt zijn toevlucht te nemen in een tapperij aan de Stationsweg om zijn hachje te redden⁴².

Het jaar 1888

Net als elders in het land gebeurde er in Leiden in 1888 betrekkelijk weinig. Er was geen sprake van rellen of andere ernstige verstoringen der openbare orde. Kleinschalige botsingen tussen oranjeklanten en socialisten bleven echter gewoon doorgaan. Op 5 augustus liep het oranjevolk te hoop bij de Watersteegbrug, waar een stoomboot lag bevolkt met sociaal-democraten. Dit werd tenminste beweerd door het volk; uit de boot klonken socialistische liederen op. Aan de ter plekke surveillerende agent werd meegedeeld dat er met stenen gegooid zou gaan worden wanneer de boot niet zou vertrekken. De agent kreeg het voor elkaar het gezelschap socialisten dat uit Den Haag kwam en naar Amsterdam voer, buiten de gemeente te leiden zonder dat er iets onfatsoenlijks voorviel⁴³.

Het jaar 1889

Reeds vroeg in 1889 werd duidelijk dat de socialisten zich in de afgelopen jaren niet hadden laten ontmoedigen. Op 10 januari vond een vergadering plaats van de Leidse afdeling van de Nieuwe Algemene Meubelmakersbond 'Rechten naast Plichten'. De vergadering werd gehouden in de zaal van de tapper A. Pierlot, Langegracht 172, waar de socialisten sinds kort een vast onderkomen hadden. Werd deze bijeenkomst niet verstoord, ruim een maand later was dit wel het geval. Op 24 februari werden bij Pierlot de ruiten ingegooid door jongens die met sneeuwballen wierpen toen een aantal SDB-ers een vergadering belegde. Volgens *Recht voor Allen* duurde het beleg door de oranjeklanten vier uur. De politie kwam pas opdagen toen de hele vergaderruimte in een ruïne was veranderd⁴⁴. Hoe het ook zij, het feit dat de politie uitrukte met drie inspecteurs en een

42. Ibidem, 11 september 1887.

43. Ibidem, 5 augustus 1888.

44. Ibidem, 10 januari en 24 februari 1889; Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 531.

De Stationsweg met koffiehuis Zomerzorg, 1850 (GAL, Pv.nr. 7036.3).

commissaris tekende wel de angst die er bestond bij het gezag voor een herhaling van de onlusten van 1887⁴⁵. Waarom de vergadering van 10 januari ongemoeid werd gelaten terwijl die toch door middel van gedrukte kennisgevingen onder ieders aandacht was gebracht en die van 24 februari niet, valt niet gemakkelijk te verklaren. In het nummer van 18 januari had in *Recht voor Allen* een niet al te vleidend artikel over Willem III gestaan. Een dergelijk artikel stond ook te lezen in het nummer van 18 februari. Bovendien werd daarin druk gespeculeerd over de spoedig te verwachten dood van de zwaar zieke koning⁴⁶. Weliswaar vier dagen na de gebeurtenissen bij Pierlot, maar het is heel wel mogelijk dat er over het artikel, dat de redactie van *Recht voor Allen* op de een of andere manier had weten los te krijgen van het Leidsch Dagblad⁴⁷, allerlei geruchten in de stad de ronde deden die de anti-socialisten op het idee van een reünie hebben gebracht.

Een dag na de acties der oranjeklanten, op de 25e, begon de ellende. Uit Den Haag en Zoeterwoude was een zevental socialisten de gelederen der Leidenaars komen versterken. Tijdens het uitventen van *Recht voor Allen* werden zij gevolgd

45. *Dagrapport*, 24 februari 1889.

46. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 532.

47. Ibidem.

door een grote groep jongens die hen bedreigden maar niet echt aanpakten. Toch kwamen op een gegeven moment drie der Hagenaars, de 31-jarige metselaar Theodorus Cornelis Andreas Blommers, de 23-jarige machinist Willem Haversand en de 22-jarige boekdrukker Gerardus Duivestijn, vergezeld van de de 21-jarige stoker Gijsbertus Klappmuts uit Zoeterwoude, zich uit veiligheids-overwegingen op het politiebureau melden. Zij gaven daar hun wapens af — twee ongeladen revolvers en een schoenmakershamer⁴⁸. Volgens hetzelfde politierapport bleven de socialisten tot 22.00 uur aan de wacht, waarna ze onder begeleiding van twee agenten naar het spoor werden geleid. *Recht voor Allen* vermeldde dat de socialisten aan de wacht op de meest beestachtige manier werden behandeld, uitgevloekt en uitgescholden⁴⁹. Hoewel het niet aannemelijk is dat agenten en socialisten gezamenlijk Tollens gedicht "De Koning leve" of het socialistische vrijheidslied aangeheven hebben, lijkt een beestachtige behandeling even onwaarschijnlijk. Temeer daar de agenten alle mogelijke moeite hebben gedaan om de socialisten op hun tocht naar het station te beschermen tegen de baldadigheden van de jongelui. Toen deze horde, bestaande uit vijftig à zestig jongens, haar zin niet kreeg, droop ze onder gezang van vaderlandse liederen af de stad in. De commissaris in hoogsteigen persoon maande ze om uit elkaar te gaan⁵⁰.

De volgende ongeregeldeheden vonden plaats op 1 maart. Om tien voor half elf 's avonds kwam de vrouw van Pierlot enigszins overstuur assistentie vragen. Enkele kwaadwillenden waren de planken van haar blinden aan het kapot rukken. De zes agenten maakten korte metten met de samenscholing door deze met de blanke sabel uiteen te drijven⁵¹. Waarom men bij Pierlot vernielingen aanrichtte, wordt uit het rapport niet duidelijk. Vermoedelijk was de meute op weg naar de schouwburg om aldaar de fakkeloptocht gade te slaan die was georganiseerd als onderdeel van de feesten van de studentenvereniging Minerva, die in deze dagen haar vijftigjarig bestaan vierde. Misschien hebben de oranjeklanten het nuttige met het aangename willen verenigen.

Twee dagen later was het weer raak. Op zondagmiddag 3 maart liep op de Haarlenmerstraat een grote troep jongeren, aangevoerd door ene Keereweer, woonachtig op de Beestenmarkt, oranjelieder te zingen. Na het avondeten verzamelde deze groep zich in de Van der Werfstraat, alwaar de leden nogal wat moeilijkheden veroorzaakten. Daarna trokken de jongeren massaal naar de als

48. *Dagrapport*, 25 februari 1889.

49. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 532.

50. *Dagrapport*, 26 februari 1889.

51. *Dag- en nachtrapport*, 1 maart 1889.

socialist bekend staande tapper Van Zijp, Herengracht 92, waar een ruit werd ingegooid. Tenslotte trok men, zoals gebruikelijk, naar de Langegracht om bij Pierlot de laatste hand aan de voorstelling te leggen. Door twee charges met de sabel uit te voeren, kon de politie de menigte, een honderdtal jongens, uit elkaar jagen⁵². Drie van de stenengooiers werden opgepakt: Gerrit Lugtigheid (14 jaar, Zijtgracht 42) en de broertjes Johannes en Samuel Kukler (13 en 14 jaar, Langegracht 170), buurjongens van Pierlot dus⁵³. Het *Leidsch Dagblad*, blijkbaar gewend geraakt aan de voortdurende relletjes, deed een en ander af met de opmerking dat er weer een opstootje aan de Langegracht had plaatsgehad dat snel door de politie de kop was ingedrukt⁵⁴.

Na deze inleidende schermutselingen kwamen er een maand lang iedere zaterdagavond flinke ongeregelheden voor, die volgens een vast ritueel verliepen. Uit Den Haag kwam een aantal socialistten dat door hun Leidse kameraden van de trein werd gehaald. Gezamenlijk liepen zij over de Stationsstraat naar de Haarlemmerstraat en Breestraat, waar ze met *Recht voor Allen* ventten. Steevast werden zij achterna gezeten door jongens en volwassenen die een steeds dreigender houding aannamen, opdrongen en de bekende gezangen "Hop, hop, hop hang de socialistten op", "Oranje Boven", "Wien Neerlandse Bloed" en navenante liederen zongen. Zo bijvoorbeeld op 9 maart, toen Pierlot zijn lijfblad aan de man trachtte te brengen. Hij werd zo in het nauw gebracht, dat hij gewillig inging op het voorstel van een agent om voor zijn eigen veiligheid naar het bureau te gaan. Rond het bureau bleef een aantal jongeren liederen zingen, tot zij door de politie uit elkaar werden gedreven. De rest van de meute was de andere socialistten, een aantal Hagenaars en de Leidenaar Johannes Cornelis van der Keur, die de exemplaren van *Recht voor Allen* van Pierlot had overgenomen, achterna gegaan. Zo zaten zo'n tweehonderd straatslijpers — waaronder vijftig à zestig jongens — de socialistten op de hielen en maakten het hen zo lastig dat zij uit lijfsbehoud de tram naar het station namen. Achter de tram liep het volk "Sla ze dood, sla ze dood" te schreeuwen, min of meer in toom gehouden door agenten, die, eenmaal op het station, het volk van het perron verwijderde en de hekken sloten zodat de Hagenaars met de trein van 21.41 uur zonder kleerscheuren naar de residentie terug konden⁵⁵.

De volgende zaterdagen gaven ongeveer hetzelfde beeld te zien. Het enige verschil was dat de socialistten zich zwaarder gingen bewapenen en feller van

52. *Dagrapport*, 3 maart 1889.

53. *Ibidem*, 5 maart 1889.

54. *Leidsch Dagblad*, 5 maart 1889.

55. *Dagrapport*, 9 maart 1889.

zich af gingen bijten. Dit bleek vooral uit de ongeregelde heden van zaterdag 30 maart. Het *Leidsch Dagblad* sprak van ernstige vechtpartijen, messen en droppels bloed⁵⁶. De laatste confrontatie tussen socialisten en oranjeklanten, de 'afscheidsvoorstelling'⁵⁷, vond plaats op 3 april. Volgens *Recht voor Allen* werden de Haagse colporteurs aan het station met een regen van stenen ontvangen en probeerden de oranjemannen een van hen op een brug (vermoedelijk de Blauwpoortsbrug) tegen de leuning te dringen om hen te verdrinken. Ter zelfverdediging kwamen bij de socialisten de wapens tevoorschijn. Er werd geschoten, waarbij een persoon een kogel in een been kreeg. De menigte verplaatste zich al vechtend naar het station⁵⁸. Volgens de politie werd op de Haarlemmerstraat een vijftal socialisten, voornamelijk Hagenaars, door een menigte gevolgd. Door de Morspoort ging men naar buiten. Tijdens de schermutselingen loste Pierlot vijf à zes revolverschoten, waarbij de rechterbroekspijp van een zekere Johannes Meijers, een 45-jarige arbeider van de gasfabriek, werd geraakt. Het been werd niet getroffen⁵⁹. Terwijl de socialisten, waarschijnlijk via de Morssingel, naar het station vluchtten, wisten de oranjeklanten niets beters te doen dan rechtsomkeert richting Langegracht te maken om voor de zoveelste keer bij Pierlot de boel kort en klein te slaan. De politie was paraat en arresteerde ter plekke acht personen. Twee dagen later kwam er nog een negende raddraaier bij. Het ging om de volgende personen: Abraham Pardon (een 17-jarige fabrieksarbeider), Pieter Lens (een 17-jarige fabrieksarbeider), Jacob Kukler (een 17-jarige melkboersknecht), Andries Zaalberg (een 16-jarige knecht bij Palm in de Janvossensteeg), Isaak Disseveld (16 jaar oud), Johan Reineres Smits (een 18-jarige sjouwer), Hendrik Vinkestein (een 27-jarige arbeider), Jacob Neuteboom (een 16-jarige schilder) en Johan Gerardus van den Berg (17 jaar oud)⁶⁰.

Zes raddraaiers werden op 6 april naar Den Haag overgebracht, waar ze twee maanden gevangenisstraf tegen zich hoorden eisen. Het mikpunt van de rellen, Pierlot, kreeg enige tijd later een maand celstraf, omdat hij in *Recht voor Allen* de Leidse burgemeester, L.M. de Laat de Kanter, een liberale wetschennier, een rechtsverkrachter en een zuiplap had genoemd⁶¹.

Dezelfde week nog joegen B. en W. een voorstel door de Raad om het aanbieden van geschreven en gedrukte stukken anders dan handelsberichten of bekendmakingen van verkopeningen of verhuringen te verbieden. Dit voorstel, dat vanzelfsprekend bedoeld was om *Recht voor Allen* van de straatverkoop te weren,

56. *Leidsch Dagblad*, 2 april 1889.

57. *Ibidem*, 5 april 1889.

58. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 532-533.

59. *Dagrapport*, 3 april 1889.

60. *Dag- en nachtrapport*, 4/5 april.

61. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 533.

werd zonder enige moeite aangenomen. Alleen het liberale raadslid Henri van der Hoeven stemde tegen, omdat hij de gang van zaken in strijd met de grondwet en onliberaal vond⁶². Na dit verbod was het afgelopen met de zaterdagse rituelen. Dit wil niet zeggen dat de socialistenvreters tot rust of inkeer waren gekomen. Op 6 april werd er op Pierlot geschoten, volgens eigen zeggen, en ook de verdachtmakingen en scheldpartijen gingen gewoon door⁶³. Er bleef in Leiden een vrij grote groep felle anti-socialisten bestaan. In juni 1894 konden zij weer aan de slag. Dit keer waren de venters met *De Baanbreker*, het Utrechtse blad van de zojuist opgerichte SDAP, het doelwit⁶⁴. Weer dreigde Leiden een hete zomer tegemoet te gaan.

ACHTERGRONDEN

De oranjefuries die in 1887 en 1889 in een aantal Nederlandse steden plaatsvonden, passen in geen enkel schema. Er is geen sprake van economische of religieuze achtergronden. Gezien het anti-socialistische karakter van de rellen, lijkt een politieke achtergrond het meest voor de hand te liggen. Toch is dit maar zeer de vraag. Wie de Oranjefuries uit 1887 en 1889 vergelijkt met de situatie in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, komt al snel tot de gevolgtrekking dat een dergelijke vergelijking mank gaat. De oranjeklanten die tijdens de negentiende-eeuwse furies de straat onveilig maakten, hadden geen enkel politiek benul. Het is althans zeer onwaarschijnlijk dat de in 1889 opgepakte belhamels wisten wat het socialisme wilde, terwijl de Prinsgezinden uit 1787 wel degelijk op de hoogte waren van de wensen van hun Patriottistische tegenstanders. Wat de 'Furisten' wel wisten, was dat de socialisten iets tegen de koning hadden. Hierboven werd al gezegd dat het Orangisme in hoge mate irreëel en half magisch was. De stadhouder/vorst werd beschouwd als een sprookjesfiguur aan wiens volmaaktheid door sommige groepen in de bevolking niet werd getwijfeld. Zelfs voor Willem III, wiens optreden als mens en vorst daartoe nauwelijks aanleiding gaf, ging dit op.

De rellen van eind februari 1887 en die van het voorjaar van 1889 kunnen alleen maar verklaard worden als een antwoord op de socialistische aanvallen op de persoon van de koning. Wat daarbij allemaal een rol gespeeld kan hebben, valt nauwelijks te achterhalen. Misschien vreesden de orangisten dat het konings-

62. Keuken, 'De ontwikkeling van de arbeidersbeweging', 130-131.

63. *Dagrapport*, 6 april en 25 mei 1889.

64. Keuken, 'De ontwikkeling van de arbeidersbeweging', 133-134.

De Socialen voegen mij woorden toe om mij het leven te ontnemen; de Oranjë-mannen uitten reeds in den vroegen morgen woorden tegen mij, die afschuwelijk zijn en die ik maar niet aan zal stippen en dan nog de uitdrukking er bij om de ruiten in komen slaan. Dat begrijp ik niet; maar wel begrijp ik dat de Socialen en de Oranje-mannen, die zoo hun weg bewandelen, ver beneden het standpunt van ontwikkeling staan.

J. MIEREMET,
Brandewijnsteeg No. 1.

(*Leidsch Dagblad*, 5 maart 1887).

huis zou verdwijnen. Wilhelmina was tenslotte nog jong en andere voortzetters van de Oranje-dynastie waren er niet. En wat een land zonder een Oranjetelg allemaal kon overkomen, had de geschiedenis wel duidelijk gemaakt. Het nationalistisch gekleurde onderwijs heeft ongetwijfeld de nodig angst voor stadhouderloze tijdperken en bezettingen door vreemde mogendheden bijgebracht. Ondanks het feit dat Willem III door zijn ontactische optreden tegen het eind van zijn leven zijn populariteit bij grote groepen van de Nederlandse bevolking was kwijtgeraakt, bleef hij voor de Leidse oranjemannen de held van 1861⁶⁵, de onaantastbare goede herder van wie niets kwaads gezegd mocht worden.

Vallen de furies buiten iedere theorie over een opstand, de gang van zaken bij de rellen en plunderingen was, op een punt na, wel precies dezelfde als bij 'echte' opstanden. Het uitvoerend comité bestond voor het grootste gedeelte uit jongens tussen de 13 en 18 jaar. In hoeverre zij werden opgejut door volwassenen en gebruikt om de kastanjes uit het vuur te halen, wordt niet duidelijk. *Recht voor Allen* beweert dat, maar harde bewijzen ontbreken⁶⁶. Ook conform

65. Voor de moedige houding van Willem III tijdens de overstromingen in 1861, zie: E. van Heuven-van Nes, *Koning Willem III en de watersnood van 1861* (Zutphen 1994).

66. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 439.

Wij ondergeteekenden verklaren in geen enkel opzicht tot den Sociaal-Demoeratischen Bond in betrekking te staan en dat er nooit Sociaal-Demoeratische vergaderingen in ons huis hebben plaats gehad.

Wed. C. VAN BEEK.

Haar Zoon,

A. J. VAN BEEK.

Nieuwe Boestenmarkt No. 8.

(*Leidsch Dagblad*, 5 maart 1887).

de regels was het verzamelen van trofeeën. De waarde van de veroverde buit is bij dergelijke plunderingen volstrekt onbelangrijk.

Het enige verschil tussen de furies van 1887 en 1889 en de opstanden uit de achttiende eeuw is het ontbreken van vrouwen. In vrijwel alle opstanden tot de negentiende eeuw hadden vrouwen als stoottroepen een belangrijke rol gespeeld⁶⁷. In de Leidse oranjefuries is geen vrouw meer te bekennen. Of dit komt doordat de maatschappelijke positie van de vrouw in de vorige eeuw over het algemeen achteruit is gegaan, of dat het verschijnsel juist het feit benadrukt dat de furies geen 'echte' achtergrond hadden, maar zuivere relletjes waren, er liep in Leiden geen Kenau van de Oranjevracht rond.

De Oranjemannen

Op grond van een tiental namen conclusies trekken over de achtergrond van de oranjeklanten is een hachelijke zaak. Toch zijn er een paar opvallende dingen. In de eerste plaats woont een aantal van de begin april 1889 opgepakte belhamels

67. D.J. Noordam, 'Het Leidse pachters-oproer van 1748', *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 95.

in dezelfde straat als de socialisten. De gebroeders Kukler waren zelfs burens van Pierlot. Ook in de Van der Werfstraat, in de Korte Paradijssteeg en op de Langebrug woonden de socialisten en furisten vlak bij elkaar. Het is heel wel mogelijk dat ook louter persoonlijke vetes een rol hebben gespeeld in de plunderingen.

Typerend is ook dat een aantal van de genoemde raddraaiers enige jaren later veelvuldig terug te vinden is in de politierapporten wegens frequente openbare dronkenschap, vechtpartijen en misdadige praktijken.

Op grond van een op 28 februari 1889 verspreid pamflet, waarin de SDB de oranjeklanten aanspoorde zich niet te keren tegen de enige partij die het goed met hen meende, werd geconcludeerd dat er heel wat arbeiders onder die oranjeklanten waren⁶⁸. Voor zover te achterhalen, waren het alleen maar arbeiders, zij het de zogenaamde fabrieksarbeiders, de term bij uitstek die door de Leidenaren zelf werd gebruikt om de onderste laag uit de arbeidersstand mee aan te duiden.

De socialisten

Wat voor de Oranjemannen opgaat, geldt ook voor de socialisten: met een paar namen en wat adressen valt niet veel te beginnen. Alleen over het drietal Pierlot, Slegtenhorst en Tegelaar is iets meer bekend.

Op 21 december 1888 ging in Leiden de 25-jarige bierslijter August Hendrikus Jacobus Pierlot in ondertrouw met de 19-jarige Adriana Wilhelmina van Zorge. De vader van de bruidegom, de uit Deventer afkomstige hoefsmid August Eloi Jozef, had zich in 1850 in Leiden gevestigd en was op 5 april van dat jaar in ondertrouw gegaan met Cornelia Juda Jacoba van der Klugt, een naaister van 19 jaar.

A.J. Tegelaar, tapper in de Zandstraat, was kiezer voor de gemeenteraad. Dat wil zeggen dat hij minstens *f* 25 in de directe belastingen betaalde, maar minder dan *f* 50. Vanaf 1888 is er niets meer over hem gevonden.

De derde persoon van de Leidse socialistische trojka, Slegtenhorst, was er sociaal-economisch het beste aan toe. In 1887 was J.J.P. Slegtenhorst winkelier aan het Levendaal. In het bevolkingsregister 1880-1890 staat op bovenvermeld adres genoteerd Jacob Jacobus Slegtenhorst, smid, getrouwd met Elisabeth Favier. Afgezien van die ene voorletter zal hij wel de bewuste socialist zijn. Slegtenhorst moet een redelijk welvarend man zijn geweest. Hij was kies-

68. Kramers, Slangen en Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis*, 29.

gerechtigd voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Provinciale Staten en de gemeenteraad, hetgeen impliceerde dat hij minstens *f* 150 in de directe belastingen betaalde. Het bevolkingsregister vermeldt verder dat het gezin eind jaren tachtig naar Den Haag vertrok, maar het is niet duidelijk of dit voor of na de tweede furie gebeurde. Omdat ook Tegelaar waarschijnlijk uit de stad verdween, werd de organisatie van de socialisten beroofd van twee van haar belangrijkste voormannen. Mocht dit inderdaad tussen de furies door zijn gebeurd, dan hebben de oranjeklanten zeker succes gehad.

Donderdag 29 October:
OPENING
 DER
Familie-Bioscoop,
Haarlemmerstraat 52,

AANVANGENDE 8 UUR.

Pracht-Programma:

- No. 1. Het leven der vogels (wetenschappelijke opname).
 „ 2. Piet Simpel is verliefd (komisch).
 „ 3. Een hart van goud (drama).
 „ 4. Baut de Zang als geheim politieagent (komisch).
 „ 5. Hoofdaanmer:

Wraak van den Leeuwentemmer,
 drama in 3 akten.

- No. 6. Tantine leert dansen (komisch).
 „ 7. De laatste wil van Brancho Bill (drama).
 „ 8. Een dag wilde man (komisch).
 „ 9. Het Bruidsmesje (dramatische schets).
 „ 10. De keuze van Betsie (comédie).
 „ 11. De Spionnen van den oorlog (drama in 2 akten).
 „ 12. Hoe Sandy aan Duiten kwam.

PRIJZEN DER PLAATSEN:

Avondvoorstelling:		Familie- en Kindervoorstelling.	
Loge	f 0.60.	Loge	f 0.40.
Stalles	f 0.40.	Stalles	f 0.30.
1ste Rang	f 0.30.	1ste Rang	f 0.20.
2de Rang	f 0.20.	2de Rang	f 0.10.

PLAATSBESPREKING ook per Telefoon tot 10 CENTS, mits één uur voor de Voorstelling afgehaald. 2117 300

Zaterdag a.s.: Grote Kinder- en Familievoorstelling.

Extra Pracht-Programma.

Aanvangende 2 uur.

N. V. Familie-Bioscoop,

A. v. d. HELM, Directeur.

(Leidsch Dagblad, 28 oktober 1914).

Geschiedenis van de Rex-bioscoop

Een pracht van een stand, een voor het doel uitnemende localiteit, een eerste-klas toestel... nietwaar, voor een ondernemer om van te watertanden!

Iemand met kijk op het publiek en die op de juiste wijze reclame weet te maken, moet die zaak doen floreren.

Gistermiddag, nog voor de laatste spijker geslagen en alles geheel voor de ontvangst gereed was, hebben wij het gebouw op de Haarlemmerstraat bezocht en onze algemeene indruk is dat de N. V. zeer veel mee heeft.

De entree is goed; er is ruimte zonder dat het er ongezellig is. De verlichting is uitnemend en naar de laatste eischen in de bioscoop-wereld ingericht. De zaal wordt in donker gezet, geleidelijk, en ook van donker in licht op voor de oogen aangename wijze. De noodverlichting langs de wanden is warm en smaakvol. De stoelen bieden goede zitplaatsen, een centrale warmwater-verwarming zorgt ervoor, dat het er behaaglijk is en een doelmatige ventilatie moet blijken de zuiverheid der atmosfeer te waarborgen.

Deze woorden wijdde het *Leidsch Dagblad* op vrijdag 30 oktober 1914 aan de opening van de tweede grote bioscoop in Leiden, "De N. V. Familiebioscoop Haarlemmerstraat", tegenwoordig beter bekend onder de naam Rex-bioscoop.

In dit artikel probeer ik om aan de hand van de Nederlandse bioscoop- en filmgeschiedenis een reconstructie te maken van de geschiedenis van deze bioscoop en haar verschillende eigenaren en beheerders. Maar allereerst geef ik een korte schets van de ontdekking van de film en de verspreiding ervan tot en met het ontstaan van de eerste vaste bioscopen in Nederland tussen 1906 en 1914.

INLEIDING

De geschiedenis van het Rex-theater hangt nauw samen met de ontwikkeling van de film en het bioscoopwezen in Nederland. Nadat de gebroeders Auguste en Louis Lumière er op 28 december 1895 in geslaagd waren "een aantal levende beelden op te nemen met zeer korte tussenruimten, van deze negatieven posities te maken en deze te projecteren op een scherm, zodat de beelden elkander nauwkeurig in dezelfde volgorde opvolgen", verspreidde deze nieuwe kunstvorm zich in razend tempo door Europa en de rest van de wereld¹. Nederland was een van de eerste landen waar het nieuwe medium werd geïntroduceerd. Krap drie maanden na de eerste vertoning in Parijs werden vanaf donderdag 12 maart 1896 op het adres Kalverstraat 220 te Amsterdam reeds de eerste Nederlandse voorstellingen gegeven, korte tijd later gevolgd door een aantal voorstellingen in Scheveningen².

De eerste voorstellingen met het nieuwe medium duurden nog geen half uur en bestonden uit een aantal korte films die onderwerpen behandelden uit het dagelijks leven, zoals *Het uitgaan der fabrieken Lumière te Lyon*, *De Kindermaaltijd*, *Het Kaartspel*, *Eene les in de Fotografie*, *De aankomst van het Spoor*, en *Een omvallende muur*³. De organisator van deze eerste filmvoorstellingen was de heer Camille Cerf, een vertegenwoordiger van de 'Société de la Photographie Animée' te Brussel. Cerf werd bijgestaan door Francis Doublier, de assistent-operateur bij de eerste voorstellingen in Parijs⁴.

Veel langer dan twee maanden hebben deze voorstellingen niet geduurd. Eind mei 1896 waren de laatste voorstellingen in Amsterdam. Het nieuwtje was er al snel af en bovendien was de toegangsprijs van f 0,50 te hoog. Hierdoor was de film gedoemd om als rariteit op de kermis te gaan dienen, zoals dat in deze tijd wel meer gebeurde met nieuwe ontdekkingen op het gebied van de techniek.

Al gauw ontstond er een eerste generatie van reizende bioscoopexploitanten, veelal familiebedrijven, waarvan Christiaan Sliker, Albert en Willy Mullens (de Albert Frères), Carmine Riozzi, Herman Fey, Karel Benner en Jean Desmet de belangrijkste waren.

Christiaan Sliker (1861-1945) was de eerste exploitant van een reizende bioscoop in Nederland. Op 15 juli 1896, ongeveer twee maanden na de laatste voorstelling in Amsterdam, verscheen hij al met een 'Kinematograaf' op de kermis in Leeuwarden⁵. Spoedig werd zijn voorbeeld gevolgd door andere

-
1. 'De Kinematograaf', *Lux* 7 (1896) 3, p. 160-163.
 2. F. van der Maden, 'Welte komt'. *De geschiedenis van C. Welte's Cinematograph, Theater van de levende fotografieën* (Arnhem 1989) 7.
 3. W. Oranje en K. Dibbets, *Ekonomische*

-
- geschiedenis van de film* (Nijmegen 1977).
 4. K. Dibbets en F. van der Maden, *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp 1986) 16.
 5. A. Briels, *Komst en plaats van de Levende Photographie op de kermis* (Assen 1973) 25.

exploitanten die ook wel brood zagen in de nieuwe vinding. Bijna al deze bioscoop pioniers waren werkzaam in de variété- of kermiswereld. Slieker had de kermissen afgereisd met een elektrische of magnetische visserij en Jean Desmet was eigenaar van een 'Tobogan', een soort gigantische glijbaan. De Albert Frères kwamen uit de variétéwereld: hun vader was 'Kunstenmaker', hun moeder was theaterdirectrice in Breda geweest. Karel Benner trok langs de kermissen met een stoomdraaimolen en Herman Fey met een luchtschommel⁶. Een vreemde eend in de bijt was de Italiaan Carmine Riozzi. Hij kwam als kamerdienaar van de Italiaanse markies Ch. Albert Maffei di Boglio in Brussel terecht. Toen de markies naar Spanje werd overgeplaatst, besloot Riozzi niet mee te gaan, maar opende hij een handelshuis om zaken te doen met Italië. Doordat de Italianen wegens een epidemie hun grenzen omstreeks 1894/1895 sloten, was hij genoodzaakt om op een andere manier zijn brood te verdienen. In 1895 schafte hij zich een 'fonograaf' aan en trok hiermee eerst langs de restaurants in de grote steden en, later, langs de kermissen. Toen de fonograaf gemeengoed werd in de huiskamers ruilde hij deze in voor een cinematografisch apparaat en startte de 'Electro Emperor Bioscope'⁷.

In deze vroege periode van de film waren er nog maar weinig filmtitels beschikbaar. In de reclame die de exploitanten maakten, lag het accent dan ook niet op de onderwerpen die in de films werden vertoond, maar op het feit dat de beelden bewogen en er "een schilderij met beelden, scherp en duidelijk, een bedrijf vol beweging, niet als, maar werkelijk uit het leven gegrepen" ontstond⁸. In de begintijd was het geringe aantal films geen groot probleem. De exploitanten trokken van plaats tot plaats, zodat het publiek steeds wisselde. Toch waren er twee films die zich in een grote populariteit mochten verheugen, namelijk *De inhuldigingsfeesten te Amsterdam* (1898), over de kroning van koningin Wilhelmina, en *De affaire Dreyfus* (1899), met als onderwerp de ten onrechte van hoogverraad beschuldigde Franse officier Alfred Dreyfus. Het publiek stroomde massaal toe.

Vlak na de eeuwwisseling begon de belangstelling voor de reizende bioscoop af te nemen. Het aantal inschrijvingen van bioscoopexploitanten op kermissen daalde; het publiek kwam minder massaal op de attractie af. Het gevolg was dat enkele exploitanten afhaakten en hun heil in een andere broodwinning zochten. Anderen, zoals Slieker, Riozzi, Desmet, Fey, de Albert Frères en Benner,

6. J.W. Drukker, 'Op de Kermis', *Skrien* 90 (1979) 23 nt. 33; Dibbets en Van der Maden, *Geschiedenis*, 20.

7. Drukker, 'Op de Kermis', 22-23.

8. A. van Hennekeler, 'De Cinematograaf van H.H. Auguste en Louis Lumière', *De Natuur* 16 (1896) 243.

gingen wel door maar moesten met minder hoge inkomsten genoegen nemen. Zij, en een aantal nieuwe reizende bioscoopexploitanten als Welte en Antoon Wegkamp, waren jonge ondernemers die ondanks de recessie toch doorzetten. Enkele jaren later vormden zij de tweede generatie reizende bioscoopexploitanten. Zij waren ervan overtuigd dat de film het medium van de toekomst zou worden. Ze bleken gelijk te hebben: de film brak door bij het grote publiek en er begon een tweede bloeiperiode voor de reizende bioscopen. De nieuwe generatie begreep dat het publiek niet alleen voor de film naar de theaters zou komen. Er diende fors geïnvesteerd te worden. Allereerst moest de tent aantrekkelijker gemaakt worden. Rond 1903 ontstond dan ook een vaste indeling van het front van de tent: een centraal gelegen kassa met aan de ene kant een 'locomobiel' die een dynamo aandreef voor de filmapparatuur en de verlichting van de tent (ook een noviteit trouwens!), aan de andere kant een draaiorgel om de herrie van de locomobiel te overstemmen⁹. De tenten werden van binnen luxueuzer en er kwamen meer zitplaatsen. Daarnaast werd het programma verbeterd. Er kwamen steeds meer films in omloop en het was zaak voor een exploitant steeds een nieuw programma te bieden om ervoor te zorgen dat zijn publiek bleef terugkomen. Ook de inhoud van de films veranderde. Niet langer werden er uitsluitend films met onderwerpen uit het alledaagse leven vertoond, ook de (korte) speelfilm kwam in de mode. Met name films naar de verhalen van Jules Verne waren bijzonder geliefd. De films werden nu ook van commentaar voorzien door een 'explicateur' die de beelden 'aan elkaar praatte' en er werden muzikanten aangetrokken die *live* met de film meespeelden; meestal betrof dat een pianist of een violist¹⁰. Meer en meer werden de kwaliteiten van het theater aangeprezen, en in de aankondiging van de films kwam het accent te liggen op de titel en (later) de inhoud van de film¹¹. Om het programma aantrekkelijker te maken, werden er variété-acts tussen de films door opgevoerd. Carmine Riozzi begon daar al in 1903 mee. Hij liet zijn dochter Martha tussen de films door een serpentinedans ten beste geven¹². Met deze variéténummers werd driftig geadverteerd.

Naast het vertonen van films op kermissen werden ook films gedraaid in (variété)theaters of in zaaltjes die speciaal voor de gelegenheid werden gehuurd. In Leiden werd de Stadsgehoorzaal geregeld afgehuurd. Ook werden er af en toe voorstellingen gegeven in gebouw Prediker in de Janvossensteeg en in het Leidse

9. Dibbets en Van der Maden, *Geschiedenis*, 29.

10. Drukker, 'Op de Kermis', 20.

11. J.W. Drukker, 'Op de Kermis [II]', *Skrien* 91 (1991) 30-31.

12. Ibidem, 20-21.

Volkshuis¹³. Door de lengte van de films was het niet al te moeilijk ze in het programma in te passen. Bovendien kwamen, doordat de film een nieuw verschijnsel was, meer mensen naar de theaters, waardoor ook de variétéwereld van deze nieuwe vinding profiteerde. Alhoewel deze filmvertoningen slechts een aanvulling op het variétéprogramma waren en niet de hoofdmoot vormden, kan toch gesteld worden dat zij de eerste aanzet vormden tot het ontstaan van vaste bioscooptheaters. De vernieuwingen zorgden na 1903 voor een nieuwe, zij het kortstondige, ervaring van de reizende bioscoop.

HET ONTSTAAN VAN VASTE THEATERS

Door de inspanningen van de kermisexploitanten was de film rond 1906 een alomteweerd medium geworden. Langzamerhand ontstond er behoefte aan een vaste vertoningsruimte. Het publiek wilde wel meer dan een- of tweemaal per jaar een filmvoorstelling zien. Bovendien kwamen er steeds meer films in roulatie, waardoor het voor een reizende bioscoopexploitant aantrekkelijk werd zich op een vaste plaats te vestigen, wekelijks zijn programma te wisselen en een vast publiek voor zich te winnen. De films werden langer en meer verhalend en daarmee interessanter voor het publiek.

De eerste vaste bioscooptheaters in Nederland, de voornoemde variététheaters buiten beschouwing gelaten, dateren uit deze tijd. Voorbeelden hiervan zijn het Bijou Biograph Theatre te Amsterdam, de Salo Cinémato-Français te Den Haag en het Nöggeraths Bioscope Theater, eveneens te Amsterdam. Deze eerste, in grote steden gevestigde theaters bleken al gauw een doorslaand succes, wat ertoe leidde dat ook in de kleinere steden ondernemers vaste theaters oprichtten voor het vertonen van films.

Met de opkomst van de vaste bioscopen verdwenen de reizende bioscopen niet geheel van het toneel. Weliswaar kwamen ze niet meer op kermissen in de grotere steden, maar op het platteland kon je ze nog tot ver in de jaren vijftig tegenkomen¹⁴.

DE EERSTE BIOSCOPEN IN LEIDEN

In Leiden werd in 1908 de eerste vaste bioscoop ingericht door Alex Benner, een

13. Zie onder andere *Leidsch Dagblad*, eerste week oktober 1912.

14. Van der Maden, 'Welte komt', 34.

De Haarlemmerstraat vanaf de Blauwpoortbrug, eind 19de eeuw (GAL, Pv.nr.4546.8).

voormalig reizend bioscoopexploitant. Deze bioscoop kennen we nu nog onder de naam Luxor¹⁵. De tweede vaste bioscoop die in Leiden gebouwd werd, was de N.V. Familiebioscoop aan de Haarlemmerstraat, later de Rex genoemd en tegenwoordig bekend als Cultureel Centrum de X.

Met de bouw van het Rex-theater werd in juni 1914 begonnen. Oorspronkelijk stond op deze plek een groot woonhuis met een tuin en bijgebouwen. Het perceel was eigendom van de arts Anthonie Kist, die er niet alleen woonde, maar er ook zijn dokterspraktijk voerde¹⁶. Dit huis kwam op 22 mei 1914 in het bezit van de Naamloze Vennootschap Familiebioscoop¹⁷.

Aanvankelijk was het perceel Haarlemmerstraat 52 groter en besloeg het niet alleen het huidige Rex-theater, maar ook het ernaast gelegen pand, nummer 52A, waar tegenwoordig de meubelzaak van Jencikova gevestigd is. Op 1 maart 1898 werd het perceel in twee delen gesplitst en is de situatie ontstaan zoals we die nu

15. *Leidsch Dagblad*, 7 november 1908, advertentie van Alex Benners Bioscope.

16. *Ibidem*, 30 oktober 1914, eerste blad.

17. Den Haag, Kadaster voor Zuid-Holland (KZH), *Dagregister* 87, nr. 288, 18 december 1914; deelnemers in de vennootschap waren: Johannes Theodorus

Petrus Cornelissen, kleermaker; Leonardus van der Laan, architect; Petrus Gerardus Trimp, particulier; Johannes Petrus Driessen, goudsmid; Henricus Sebastianus Marie Bols, fabrikant; Johannes Bols, fabrikant; Adrianus van der Helm, bioscoopondernemer.

kennen¹⁸. Het pand lag ingeklemd tussen het Stevenshofje en het Sionshofje, die de verbouwing van 1914 hebben overleefd. Het woonhuis van dokter Kist en het ernaast gelegen pand op 52A werden in de eerste helft van 1914 gesloopt om plaats te maken voor de huidige panden. Begin juni 1914 was de grond bouwrijp en werd er een vergunning voor het aanbrengen van een riolering afgegeven¹⁹.

De eerste eigenaren waren dus de aandeelhouders van de N.V. Familiebioscoop. Onder hen was de heer Adrianus van der Helm. Hij dreef al een aantal jaren voor de Eerste Wereldoorlog met zijn zoon een kleine 'huiskamerbioscoop' op de Oranjegracht 40-42. Deze bioscoop werd druk bezocht door mensen uit de buurt, maar ook — en dit vooral tijdens de mobilisatie voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog — door militairen die in Leiden waren gelegerd. Deze militairen maakten er een "vreselijke bende" van: ze knoeiden met meegebrachte etenswaren en smeten propfen pruimtabak tegen het doek als de film hun niet beviel. De eigenaar was niet in staat om het publiek in de hand te houden; de bioscoop werd dan ook steeds smeriger. Van der Helm trad zelf op als explicateur. De films werden begeleid door een pianist, "een magere man, een zenuwelijer"²⁰.

In een advertentie in het *Leidsch Dagblad* van 31 maart 1913 wordt het theater Oranjegracht 40-42 voor het eerst genoemd²¹. Uit deze advertentie blijkt zonneklaar dat de directeur van de Oranjegrachtbioscoop dezelfde is als de aandeelhouder van de N.V. Familiebioscoop. In de advertentie wordt naast de naam van de bioscoop, Bioscope Theater "Americain", en de toegangsprijzen, ook de directeur genoemd: de heer A. van der Helm²². In het *Leidsch Dagblad* van 8 mei 1914 vinden we dit nogmaals bevestigd door een advertentie met de tekst "Directie Adr. van der Helm zal door aankoop van het perceel Haarlemmerstraat No. 52, naast het Hofje, binnenkort gaan verplaatsen... N.B. Het theater zal aan de modernste eischen voldoen... De Directie."

Adrianus van der Helm was op 6 februari 1865 in Stompwijk geboren als zoon van de timmerman Arie Cornelis van der Helm (1827-1907) en diens vrouw de winkelierster Gerarda Sonius (1824-1896)²³. Het gezin Van der Helm verhuisde van Stompwijk naar Leiden en woonde op 1 januari 1890 in de Janvossensteeg 4. In 1890 huwde Adrianus voor de eerste maal, met Helena Zandvliet, en verhuisde hij met zijn vrouw naar de 4e Binnenvestgracht 54. Hij vestigde zich

18. Gemeentearchief Leiden (GAL), *Bevolkingsregister 1890-1920* (Bev.reg.), Haarlemmerstraat 52 en 52A.

19. *Verslag van den toestand der gemeente Leiden 1914* (Leiden 1915) bijlage XLVI, p. 3.

20. Interview met de heer Den Hoedt, 22 november 1993; *Bev.reg. 1890-1920*, Oranjegracht 40-42.

21. Voor informatie over de Oranjegrachtbioscoop ben ik veel dank verschuldigd aan Eugénie Toorenvliet.

22. Prijzen: avond, eerste rang f 0,15; tweede rang f 0,10; matinee, eerste rang f 0,05; tweede rang f 0,03; *Leidsch Dagblad*, 15 maart 1911.

23. *Bev.reg. 1890-1920*, Janvossensteeg 4.

daar als metselaar²⁴. Na een vijftal verhuizingen in de binnenstad van Leiden liet het echtpaar Van der Helm zich per 1 april 1900 inschrijven op het adres Oranjegracht 42²⁵. In februari 1905 overleed Adrianus' vrouw, maar Van der Helm zou niet lang weduwnaar blijven. Reeds in januari 1906 trad hij voor de tweede maal in het huwelijk, met Maria Anna Rozier²⁶. Zij bleven tot 6 november 1914 op de Oranjegracht wonen en verhuisden op die datum naar Haarlemmerstraat 52²⁷. Tussen 25 maart 1915 en 9 maart 1916 verbleef het gezin Van der Helm in Den Haag, om zich vervolgens weer te vestigen op Oranjegracht 42. Op 1 december 1916 was Van der Helms adres Nieuwe Rijn. Hoewel hij op dit adres als bioscoophouder stond ingeschreven, was hij niet meer in het bezit van de bioscoop op de Haarlemmerstraat. Die stond toen op naam van de heren De Regt en De Jong²⁸.

DE ARCHITECT VAN HET GEBOUW

Als architect had Van der Helm medevennoot ingenieur Leo van der Laan aangenomen. Voor de bouw van het pand was de firma Korswagen verantwoordelijk. Van der Laan was wat men tegenwoordig noemt een 'self made man'. Hij was geboren op 20 april 1864 in Den Haag en vestigde zich op 4 juli 1890 als zelfstandig architect in Leiden²⁹. Begin 1893 trad hij in het huwelijk met Anna Maria Louise Stadhouder en het echtpaar vestigde zich op Breestraat 33³⁰. Zijn opleiding had hij onder andere genoten bij het architectenbureau Margry en Snickers in Rotterdam. Van der Laan was gespecialiseerd in het ontwerpen van grote publieke gebouwen. Zo is op zijn tekentafel het Elizabeth Ziekenhuis aan de Hooigracht ontworpen³¹. Later kwamen twee van zijn zoons het bureau versterken en werden er projecten ontworpen en gebouwd als de het V&D-gebouw en een nieuwe toren voor de Hartebrugkerk³². Ook werd het bureau Van der Laan, samen met vier andere architectenbureaus, in 1932 door de gemeente Leiden uitgenodigd voor het leveren van een ontwerp voor het nieuw te bouwen stadhuis, een opdracht die het uiteindelijk niet kreeg³³.

24. Ibidem, 4e Binnenvestgracht.

25. Ibidem, Oranjegracht 42. Voor de verhuizingen van de familie Van der Helm: ibidem, Middelweg 5a; Groenesteeg 76; Groenesteeg 59; Langegracht 161; Oude Singel 214.

26. Ibidem, Oranjegracht 40.

27. Ibidem, Haarlemmerstraat 52.

28. *Adresboek voor Leiden 1920-1921*, 36, 319.

29. *Bev.reg. 1890-1920*, Haarlemmerstraat.

30. Ibidem, Breestraat.

31. P. Fehmers, 'L. van der Laan, 20 april 1864 - 17 maart 1942', *Leids Jaarboekje* 35 (1943) 59-61.

32. M. Groot, 'V&D Leiden', *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 129-153.

33. I.W.L. Moerman, *Niet gebouwd Leiden* (Utrecht 1987) 17.

DE N.V. FAMILIEBIOSCOOP

Op 29 oktober 1914 werd de N.V. Familiebioscoop op de Haarlemmerstraat geopend. Niet lang na de opening werd het theater ook wel het "Americain" genoemd, naar de oude bioscoop op de Oranjestraat. Er was grote belangstelling voor de eerste voorstelling, het zag er "zwart van de mensen"³⁴. Al dagen voor de opening had de directeur de media bestookt met aankondigingen van de opening van de bioscoop³⁵. Het eerste programma bestond uit maar liefst twaalf films, elf korte 'éénakters' van ongeveer vijf tot tien minuten en een hoofdfilm in drie akten. De elf korte films waren komische en dramatische speelfilmpjes met titels als *Piet Simpel is verliefd*, *Bout de Zang als geheim politieagent*, *De laatste wil van Btaucha Bill*, *De keuze van Betsie* en *Hoe Sandy aan duiten kwam*. Ook was er te genieten van een opname genaamd *Het leven der vogels*, aangekondigd als "een wetenschappelijke opname". Het hoofdnummer was een drama met de titel *Wraak van den leeuwentemmer*³⁶. Naast deze avondvoorstellingen werden op zaterdagmiddag ook familie- en avondvoorstellingen gegeven. Alle voorstellingen werden begeleid door een pianist die *live* met de films meespeelde. Een aantal maanden later werd aan de pianist een violist toegevoegd³⁷.

De verhuizing van het huiskamerbioscoopje op de Oranjestraat naar het luxieuze nieuwe onderkomen op de Haarlemmerstraat had natuurlijk ook gevolgen voor de toegangsprijzen. Was het duurste kaartje voor de Oranjestraat-bioscoop f 0,15 (eerste rang avondvoorstelling), het goedkoopste kaartje voor de bioscoop aan de Haarlemmerstraat was f 0,10 (tweede rang matinee)³⁸. De bioscoop aan de Haarlemmerstraat was echter niet te vergelijken met die aan de Oranjestraat. De nieuwe bioscoop kon veel meer publiek bevatten en er liepen zaalwachters en portiers rond die de orde handhaafden; mensen die zich niet gedroegen werden eruit zetten. Ook was er entertainment tussen de films door: zo waren er optredens van een imitatie-Maciste, een krachtpatser die zijn kunsten met halters en gewichten op het podium vertoonde, en van diverse Leidse zangtalenten³⁹.

De oprichting van deze tweede bioscoop in Leiden was een doorslaand succes. Nederland bleef in de Eerste Wereldoorlog neutraal en de industrialisatie zette zich in hoog tempo voort, waardoor de welvaart toenam. Met de toename van de welvaart nam ook de behoefte aan vrijetijdsbesteding toe en trokken de

34. *Leidsch Dagblad*, 30 oktober 1914.

35. "Familiebioscoop, Haarlemmerstraat 52. Opening aanstaande donderdag 29 oktober... Woensdag a.s. van 2 – 4 uur gratis bezichtiging van het gebouw. Beleefd uitnodigend. N.V. Familie-bioscoop. A. van der Helm, Directeur";

Ibidem, 24 oktober 1914.

36. Ibidem, 28 oktober 1914; aankondiging van het eerste programma.

37. Ibidem, 4 januari 1915.

38. Ibidem, 24 oktober 1914; militairen kregen op alle rangen de helft korting.

39. Interview Den Hoedt.

bioscopen in Nederland avond aan avond vele bezoekers⁴⁰. Mede daarom besloot de directie van de N. V. Familiebioscoop tot de invoering van een extra weekend-attractie: de zaterdag- en zondagavondvoorstellingen werden in januari 1915 door een volledig orkest begeleid⁴¹. Muzikanten en explicateurs waren in deze tijd geen overbodige luxe, want over het algemeen waren de films die de bioscopen op het programma hadden — kluchten, cowboyfilms en kleine drama's met een speelduur van tien à vijftien minuten — grauw en gelijksoortig.

De N. V. Familiebioscoop bleef slechts een kleine zes jaar bestaan. Op 21 februari 1920 werd in een buitengewone aandeelhoudersvergadering besloten tot de liquidatie van de N. V. en over te gaan tot de verkoop van het pand en de gehele inboedel⁴². Het pand werd verkocht aan een Haagse bioscoopexploitatie-maatschappij, de H.A.P. Film Compagnij, die onder leiding stond van de gebroeders Loet en Eduard Cohen Barnstijn⁴³.

Deze twee broers waren afkomstig uit Enschede en werkzaam in de meubel-zaak van hun vader. Loet besloot zich rond 1904 in Den Haag te vestigen en bouwde in korte tijd een zaak in textiel op. Eduard bleef in Enschede om de meubelzaak van zijn vader voort te zetten. Rond 1912 besloten Loet en Eduard hun zaken van de hand te doen en samen hun geluk te gaan beproeven in de avontuurlijke wereld van de cinema. Eduard bleef vooralsnog in Enschede wonen en stichtte daar het Alhambra-theater. Loet kocht twee panden in de Haagse Boekhorststraat en bouwde daarin zijn Japansche Bioscoop. Het bleek een goede gok te zijn geweest, want de zaken liepen voorspoedig voor de broers. De Compagnij breidde zich snel uit door de aankoop van diverse bioscopen in Den Haag (onder andere de Cinéma Américain van Herman van der Stap en de Haagsche Bioscoop van de gebroeders Mullens — de Albert Frères) en later in andere steden. In 1916 richtten de broers, samen met een derde vennoot, de heer Rein Huges sr., het filmverhuurkantoor H.A.P. Film Compagnij op. Zij wisten met deze maatschappij in korte tijd vele bioscoopexploitanten als cliënten voor zich te winnen⁴⁴. In de bioscopen die in het bezit waren van de Compagnij zwaaiden ofwel familieleden van Cohen Barnstijn de scepter (twee andere broers van Loet en Eduard traden tot de Compagnij toe) of zij werden gedreven door bevriende bioscoopexploitanten. Zo ook de bioscoop aan de Haarlemmerstraat.

Van 1920 tot 1922 werd de Leidse bioscoop geëxploiteerd door de heren De Regt en De Jong, die het gebouw de naam Rejo-theater gaven⁴⁵. In 1923 werd

40. Dibbets, V.d. Maden, *Geschiedenis*, 231.

41. *Leidsch Dagblad*, januari 1915.

42. KZH, sectie H nr. 3090, *Dagregister* 98 nr. 1648 (akte van liquidatie, 26 februari 1920).

43. *Ibidem*, *Dagregister* 99 nr. 1625, 4 juni 1920.

44. Gedetailleerde informatie over het Cohen Barnstijn-concern: Bram Reijnhoudt, 'Loet C. Barnstijn, de man die Filmstad bouwde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse filmtcoon [II]', *Skoop* 6 (1981) 17-23; [III] 7-8 (1981) 43-49.

45. *Adresboek 1920-1921*, 36.

REJO-THEATER - Haarl.str. 52

Heden en volgende dagen, 2-11 uur

Groote Interessante Tentoonstelling

BARNUM en BAILEY's Wondermenschen

Levend

ongeloof-
baar.

Levend

toch
waar.

MARIANNA, het levende Gorillameisje. Marianna heeft hoofd en handen van een gewoon mensch. Het lichaam van de Gorilla-aap. De directie looft f1000.— (duizend gulden) belooning uit voor diene, die bewijzen kan dat Marianna in een huid of vel gestoken is.
ELSA VAN BRABANT, de dikste en zwaarste dame der wereld, 25 jaar oud, 415 pond zwaar.
BETRIJA VAN BRABANT, 20 jaar oud, 380 p. zwaar.
MARIAN FRIEDRICH, de Deensche reuzin, 19 jaar oud 2 M. 15 cM. lang.

PRINCES FROU-FROU, het kleinste vrouwtje der wereld, zij is 18 jaar, oud 65 cM. groot. De lieveling van het publiek, de kleinste conferencière.

De Directie maakt het geachte publiek bekend dat hier niets is te zien in strijd met zeden of godsdienst, zoodat ieder met vertrouwen kan komen zien.

VOLWASSENEN 30 CENT, KINDEREN 15 CENT.

(Belasting inbegrepen).

6025a

Doorlopende Tentoonstelling van 2-11 uur.

(Leidsch Dagblad, 19 januari 1924).

de H.A.P. Film Compagnij ontbonden en de boedel verdeeld. De bioscoop kwam op naam te staan van Eduard Cohen Barnstijn, die haar tot zijn dood in 1946 in bezit hield⁴⁶. De exploitatie zou hij echter nog geruime tijd aan pachters overlaten: van 1922 tot 1926 aan zijn voormalige vennoot Rein Huges, die tevens directeur was van het Luxor-theater aan de Stationsweg, daarna aan de heer H.W. Lutzke. Deze veranderde de naam van de bioscoop in City-theater⁴⁷, welke naam het theater in ieder geval tot in 1932 droeg, om vervolgens geheel in de obscuriteit te verdwijnen. Vermoedelijk heeft het pand toen tot halverwege 1935 leeg gestaan, vanwege teruglopende bezoekersaantallen door de economische crisis. De adresboeken van Leiden maken geen melding meer van een bioscoop aan de Haarlemmerstraat; ook werden geen advertenties of filmrecensies meer in het *Leidsch Dagblad* afgedrukt. Pas eind augustus 1935 verschenen weer advertenties van de bioscoop in de kranten, nu onder de naam Het Nieuwe Roxy.

Op vrijdag 20 september 1935 werd het Roxy-theater heropend⁴⁸. In de advertentiecampagne in het *Leidsch Dagblad* die aan de heropening vooraf ging werd nog gesproken over een wedstrijd voor het publiek om een nieuwe naam voor de bioscoop te verzinnen. De meest originele naam zou niet alleen de bioscoop sieren, maar zou de inzender ervan bovendien f 100 opleveren. Deze campagne leverde op korte termijn echter niets op. De bioscoop zou pas in 1939 een nieuwe naam krijgen: de Rex-bioscoop⁴⁹. Uit een hinderwet- en bouwvergunning blijkt dat de eigenaar van het pand, Eduard Cohen Barnstijn, de exploitatie van de bioscoop ter hand had genomen⁵⁰. Er werd een aantal verbouwingen in het pand uitgevoerd, waaronder de bouw van een nieuwe projectorruiimte en de aanleg van een compleet nieuwe elektrische installatie. Het afgeven van een vergunning was voor de gemeente Leiden kennelijk geen probleem. De bioscoop was al bijna een half jaar in gebruik toen de hinderwetvergunning werd afgegeven⁵¹. In 1940 blijkt Eduard de bioscoop toch weer verhuurd te hebben, ditmaal aan zijn voormalige werknemer Nathan Ortje⁵².

Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef de bioscoop goed draaien. Na de inval van de Duitse troepen in mei 1940 werden de bioscopen die in handen waren van joodse ondernemers in snel tempo onteigend. Loet en Eduard Cohen Barnstijn zochten een goed heenkomen. Loet vertrok vlak voor de inval van de Duitsers naar Amerika en keerde pas na de oorlog terug⁵³. Hoe Eduard de oorlog is doorgekomen, kon ik niet achterhalen.

46. KZH, *Dagregister* 110 nr. 576, 5 december 1923.

47. *Adresboek 1922-1924*, 215; *Adresboek 1926-1928*, 30.

48. *Leidsch Dagblad*, 19 september 1935, 21 september 1935.

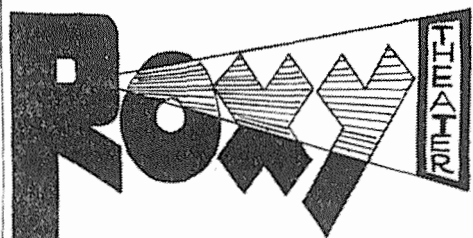
49. *Adresboek 1940-1941*, 332.

50. GAL, *Hinderwet- en bouwvergunningen 1936*, nr. 292.

51. Ibidem; toestemming verleend voor het uitoefenen van een bioscoopbedrijf aan Cohen Barnstijn, 17 maart 1936.

52. *Adresboek 1940-1941*, 516.

53. Reijnhoudt, 'Loet C. Barnstijn', 48.

HAARLEMMERSTRAAT

DE DIRECTIE BERICHT:

Onze Leidsche operateurs moesten de werking van onze ingebouwde machines met het nieuwste buitenlandse product eerst eenmaal meemaken. Nu is iedere voorstelling een genot.

Openingsweek - Feestweek

Ieder is overtuigd

De duidelijkheid van het beeld is éénig

Het geluid is prima.

Het voor- zoowel als het hoofdprogramma zijn goed verzorgd.

1. De Big van het Regiment

met FIETJE DE LA MAR, HENRIETTE DAVIDS
en SYLVAIN POONS.

2. Mein Herz Ruft Nach Dir

met JAN KIEPURA en MARTHA EGGERTH.

DAGELIJKS MATINÉE OM 2½ UUR

Cassa om 2 uur geopend.

Iederen avond om 7 uur Doorl. Voorstelling

Cassa om 6½ uur geopend.

Om 8½ uur is het gehele programma te zien.

ZONDAG 2 UUR: Jeugd- en Familie-voorstelling
daarna doorlopend.

Op Zondag laatste voorstelling 8½ uur.

Denkt allen aan onze prijsvraag van f. 100.—

onder het motto: „Een bioscoop zoekt zijn naam”.

Een bezoek aan ons theater zal U aansporen
tot deelname.

5490a

(Leidsch Dagblad, 21 september 1935).

De bioscoop kwam in 1940 in handen van de Nederlandsche Bioscooptheatermaatschappij (Nebimij), een van de bioscooptakken van het Duitse filmconcern UFA⁵⁴. Als directeur/bedrijfsleider werd de NSB-er Hendriks aangesteld, die overigens ook het beheer kreeg over het Trianon-theater. Al gauw was de Duitse invloed in de Rex-bioscoop merkbaar: er werden in de bezettingstijd uitsluitend Duitse UFA-films vertoond; buitenlandse films en vooral Engelse en Amerikaanse produkties waren uit den boze. Het propagandistische bioscoopjournaal was een verplicht onderdeel van het programma, zelfs zo belangrijk dat laatkomers de zaal niet binnen mochten gaan als het journaal nog bezig was. Om onrust te voorkomen, mochten de mensen die al in de zaal zaten deze niet verlaten. Veel Nederlanders zag je overigens niet bij de journaals. Als ze al naar de bioscoop kwamen, dan kwamen ze slechts om de hoofdfilm te zien⁵⁵. Verplichte films als *De eeuwige Jood* (*Der Ewige Jude*) van *Reichsfilmintendant* Fritz Hippler en dr. Eberhard Tauber en meer van dit 'fraais' werden geregeld vertoond⁵⁶.

Na de oorlog werd UFA-stroman Hendriks door de eigenaren uit Trianon en Rex gezet en de stad uit gejaagd. Eduard Cohen Barnstijn nam het Rex-theater opnieuw in bezit en pakte de draad van voor de oorlog weer op. Toen hij op 26 januari 1948 overleed, verviel de bioscoop testamentair aan zijn directe erfgenamen, zijn vrouw en drie kinderen⁵⁷. De erfgenamen namen de exploitatie van de bioscoop om praktische redenen niet zelf op zich, maar verlengden het pachtcontract met de N. V. Bioscoopexploitatie Maatschappij Luxor van Nathan Ortje en Dievertje Knuit.

NATHAN ORTJE EN DIEVERTJE KNUIT

Nathan Ortje werd geboren op 26 april 1896 in Vlaardingen, Dievertje Knuit op 11 september 1907 in Groningen. Nathan Ortje raakte al spoedig in het filmvak verzeild. In de jaren '20 was hij een van de medewerkers van de in maart 1921 door Loet Cohen Barnstijn opgerichte N. V. Nederlandse Bioscoop-trust⁵⁸. Na een aantal jaren daar werkzaam te zijn geweest, dacht hij genoeg ervaring opgedaan te hebben om voor zichzelf te beginnen. In januari 1933 richtte hij, samen met de uit Scheveningen afkomstige Antonie van Meel (geboren op 12 mei 1879) de N. V. Bioscoopexploitatie Maatschappij Luxor-Vlaardingen op. Zij vestigden zich op de Westhavenkade 13-14 in Vlaardingen. Het doel van deze Maatschappij was

54. Th. Leeftang, *De bioscoop in de oorlog* (Amsterdam 1990) 96.

55. Interview met de heer en mevrouw Boot, 9 februari 1994.

56. Leeftang, *De bioscoop*, 72-91, 288-294.

57. KZH, *Dagregister* 181 nr. 291, 6 januari 1953, testament van Eduard Cohen

Barnstijn, bekrachtigd 21 april 1953. Zijn echtgenote erfde 7/16de, zijn drie dochters 3/16de deel van het Rex-theater.

58. Reijnhoudt, 'Loet C. Barnstijn', 21. Reijnhoudt noemt Ortje, misschien per vergissing, Nico in plaats van Nathan.

"exploitatie van bioscooptheaters, het kopen en verkopen van films enz. in den ruimsten zin"⁵⁹. Het maatschappelijk kapitaal bedroeg f 5.000, verdeeld over twintig aandelen van elk f 250. De directeurs hadden elk twee aandelen betaald, zodat er een gestort kapitaal van f 1.000 was. In december 1936 verhuisde het kantoor van de N.V. van Vlaardingen naar de Breestraat 31 te Leiden. De Maatschappij had inmiddels het door de familie Diks te koop aangeboden Trianon-theater verworven⁶⁰.

De familie Diks had in de jaren '20 met wisselend succes de kleine Casino-bioscoop aan de Hogewoerd geëxploiteerd en achtte in 1926 de tijd rijp om de zaak uit te breiden. Zij verwierf daartoe het grote woonhuis van notaris Coebergh aan de Breestraat en verbouwde het tot het 'Tuchinsky van Leiden'. Na een aantal jaren succesvol te hebben gedraaid, kon ze het vanwege de eind jaren '20 uitgebroken economische crisis niet meer bolwerken. De familie was gedwongen de beide bioscopen van de hand te doen. Zij vertrok uit Leiden en in een dorp in de omgeving begon zij opnieuw met een kleine bioscoop⁶¹.

Ortje en zijn vrouw zagen wel wat in de exploitatie van Trianon. Doordat de economische crisis rond 1935 over haar hoogtepunt heen was, konden zij de zaken van de familie Diks met succes voortzetten. Met de verhuizing wijzigde ook de naam van de Maatschappij. Vanaf die tijd werd de naam N. V. Bioscoop-exploitatie Maatschappij Trianon Theater gevoerd. Antonie van Meel was toen al geen vennoot meer van de Maatschappij, daar zijn naam niet in het dossier van de Kamer van Koophandel te Leiden vermeld wordt. Wel wordt daar een andere partner in de Maatschappij genoemd, namelijk de vrouw van Ortje, Dievertje Knuit⁶². Tot mei 1940 liepen de zaken voorspoedig. Omdat Nathan Ortje van joodse afkomst was, werd ook hij aan het begin van de oorlog door de Duitsers uit zijn bioscoop gezet. Maar hij overleefde de oorlog. Zijn vrouw Dievertje Knuit, zelf niet van joodse komaf, was er in geslaagd om hem tijdens een van de razzia's in Amsterdam de stad uit te smokkelen. Met zijn kraag hoog opgeslagen en zijn hoed diep over zijn gezicht getrokken liep hij met zijn vrouw door de Duitse afzettingen de stad uit. Tot aan de bevrijding heeft hij bij boeren op het platteland ondergedoken gezeten, terwijl zijn vrouw in Amsterdam de zaken in de gaten hield. Na de oorlog keerde hij terug en pakte de draad van zijn vooroorlogse bestaan weer op. Bij zijn terugkomst in Leiden was Hendriks nog steeds bedrijfsleider van Trianon en Rex. De bioscopen draaiden door energie-

59. Den Haag, Rijksarchief in Zuid-Holland, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam, *Handelsregister 1921-1970* nr. 20.4072, akte A; zie ook: *Nederlandsche Staatscourant*, 25 april 1933.

60. GAL, *Bouw- en hinderwetvergunningen* 1936, nr. 736, sectie G nr. 1817.

61. Interview met mevrouw Remundt, 22 november 1993; haar vader en broer gaven vanaf de jaren twintig tot in de jaren vijftig filmvoorstellingen in heel Nederland.

62. Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leiden (KvKL), dossier nr. 10.902.

De Rex-bioscoop, 1972 (GAL, Pv.nr. 30655.22).

gebrek al maanden niet meer. Nadat hij Hendriks er uitgezet had, werd Trianon gevorderd door de Canadese bevrijders om als entertainment voor de troepen te dienen. Zij hadden een generator naast de bioscoop gezet en zo binnen *no time* de energievoorziening weer op gang gebracht⁶³.

Na de oorlog draaiden de zaken voorspoedig. Er werden dagelijks maar liefst drie voorstellingen gegeven, die stuk voor stuk uitverkocht waren. Op zondag waren er zelfs vier voorstellingen. De zaken gingen zo goed dat Ortje zich in 1946 genoodzaakt zag een bedrijfsleider aan te stellen: de heer Gerard Johannes Bakker uit Leiden (geboren op 27 september 1900). Duidelijker voorbeelden dat de zaken voor Nathan en Dievertje goed gingen, zijn de hiervoor al genoemde pacht van de Rex-bioscoop in 1940, die zij na de oorlog moeiteloos konden continueren, de aanschaf van de in de jaren '70 afgebrande Churchill Cinema in Hilversum in april 1949 en vooral de toename van het aandelenpakket in 1959. Er waren toen 700 aandelen van f 1.000, waarvan er 182 volgestort waren. De waarde van de Maatschappij was daarmee maar liefst f 700.000, en nog steeds groeiende⁶⁴. De laatste grote actie die Nathan ondernam was de aankoop van het Rex-theater in 1964. De weduwe van Eduard Cohen Barnstijn, Caroline Cahn, overleed op 17 maart 1963 en de erfgenamen, de drie kinderen van het echtpaar, konden of wilden het pand om praktische redenen niet langer behouden. Zij verkochten het pand en de inboedel aan het echtpaar Ortje-Knuit voor de prijs van f 140.000⁶⁵.

De bioscoop floreerde tot vroeg in de jaren '70, hoewel het toch altijd een bioscoop is geweest waar de wat mindere films gedraaid werden. De grote kassuccessen waren voorbehouden aan Luxor en Trianon. Populaire genres die er gedraaid werden, waren westerns, oorlogsfilms en Chinese-vechtfilms. Ortje kon dat niet deren. Als hij een kaskraker voor Trianon wilde hebben, werd hij meestal door de filmdistributeurs verplicht er een aantal mindere films bij te nemen. Die kon hij dan doorsluizen naar de Rex of naar zijn bioscoop in Hilversum.

Toen door de opkomst van de televisie de bezoekersaantallen terugliepen, probeerde Ortje dit verlies enigszins te compenseren door het draaien van soft-pornofilms in de nachtelijke uren. Na de dood van Nathan Ortje op 27 november 1982 verviel de Maatschappij testamentair aan zijn weduwe. Zij verhuurde de bioscoop en de nieuwe huurder breidde het aantal pornovoortstellingen uit.

63. Interview Boot.

Aankondiging van *ReXpositie II*, 1992 (foto M. van Dam).

Geleidelijk ging hij ook over tot het vertonen van harde porno, totdat ook deze markt door de opkomst van de video instortte en het pand leeg kwam te staan tot december 1991. Toen vatte een groep jongeren het plan op om er Cultureel Centrum de X te stichten. Dat dit een succesvolle actie was, bleek uit het feit dat men er in korte tijd in is geslaagd een regelmatige programmering van een hoog niveau neer te zetten. Maar dit gedeelte van de geschiedenis verdient zijn eigen verhaal.

64. KvKL, dossier nrs. 10.902 en 10.135. Zie ook: *Nederlandsche Staatscourant*, 10 maart 1959.

65. KZH, *Dagregister* 220 nr. 185, 29 augustus 1963; f 100.000 voor het gebouw en de bijbehorende grond en f 40.000 voor de inboedel, de *goodwill* en het gebruik van de naam Rex.

De bouw van het podium in Cultureel Centrum de X, 1993 (foto M. van Dam).

Isaac Baart, 1941 (Coll. C. Laterveer).

"De eerste tik op mijn neus."
Jeugtherinneringen van Isaac Baart

In het najaar van 1992 legde een deelnemer van de cursus 'Leidse geschiedenis' in het Volkshuis enkele documenten op tafel waarin een Leidse socialistische arbeider, Isaac Baart, zijn herinneringen had geboekstaafd. Dergelijke geschriften van arbeiders zijn slechts zelden beschikbaar, reden genoeg om er hier aandacht aan te besteden.

DE SCHRIJVER EN ZIJN FAMILIE

Isaac Baart werd geboren in Leiden op 5 februari 1876. Hij kwam uit een geslacht van echte Leidse textielarbeiders¹. Zijn vader Isaac (1849-1930) trad reeds op achtjarige leeftijd in dienst van de firma De Heijder & Co., later de Leidsche Katoenmaatschappij (LKM), waar hij met een onderbreking van vier jaren tot op de dag voor zijn overlijden heeft gewerkt. Zijn vak was katoendrukker, maar gedurende de laatste jaren kon de directie van de katoenfabriek hem nog slechts gebruiken om toezicht te houden op de toiletten.

Baart senior trouwde in 1870 met Johanna Elisabeth Rebecca Ligtvoet, geboren te Leiden in 1848. Moeder Baart baarde zeven kinderen, vijf jongens en twee meisjes: Wilhelmina (Wim), Jacobus Reinier (Koos), Christina (Chris), Isaac, Hannes, Thijs en Christiaan (Chris). Sommige oudere Leidenaars zullen zich leden van dit gezin nog wel herinneren. Zus Chris dreef een vishandel op de Beestenmarkt. Hannes Baart was vakbondsman voor de Metaalbewerkersbond; rond 1925 vertrok hij naar Den Haag. Thijs werkte als stucadoor in Amsterdam en de jongste telg, Chris Baart, verdiende de kost in de zeepfabriek van Tieleman & Dros. Vooral Koos Baart (1873-1933) was een bekende figuur in Leidse arbeiderskringen. Hij bracht het zelfs tot gemeenteraadslid. Zijn jongere

1. Aan een genealogie van de familie Baart werkt Matthijs Baart, Ridderhoflaan 53, 3451 XC Vleuten. Verder bedanken wij

de heer P.J.M. de Baar voor het leveren van gegevens over de familie Baart.

Johanna Elisabeth Rebecca Ligvoet, de moeder van Isaac Baart (Coll. S. Fuchs).

broer Isaac schrijft in uiterst lovende bewoordingen over hem. Isaac zelf werd uiteindelijk opperman. Hij trad in het huwelijk met Maria Plu (1876-1941) en overleed, hoogbejaard, op 1 februari 1971.

DE MEMOIRES

Isaac Baart begint zijn verhaal in 1885 met het ontslag van zijn vader bij de LKM van de familie Driessen. Na een periode van werkloosheid, waarin zijn moeder in de kost voorzag door bij anderen te wassen en schoon te maken, kwam wat verlichting. Met geleend geld begon Baart senior een eigen zaak. De negenjarige Isaac moest van school om in het kleine bedrijf zijn steentje bij te dragen.

Aanvankelijk liep de zaak voorspoedig en waren er voldoende inkomsten om het gezin van voedsel te voorzien, maar na enige tijd kwam de klad erin. Vader keerde terug naar de fabriek en ook de oudste zoons werden geacht daar het gezinsinkomen wat op te krikken. Het fabriekswerk beviel niet; na korte tijd werden zij werkloos.

Broer Koos besloot zijn geluk in het buitenland te gaan beproeven. Hij vertrok op 17 april 1893 naar Rheine, een paar stations voorbij het grensplaatsje Bentheim; op 21 augustus 1893 volgde Isaac hem. In Duitsland kwamen de gebroeders Baart in contact met de socialistische beweging, toen nog onder de bezielende leiding van Ferdinand August Bebel (1840-1913). Hun betrokkenheid bij een staking van textielarbeiders in Bochum herinnert Isaac Baart zich als "de eerste tik op mijn neus". De broers keerden samen op 4 april 1895 terug in Leiden. Isaac ging in militaire dienst.

Terug in Nederland werden de Baarts opnieuw geconfronteerd met de arbeidersstrijd. Koos verloor in 1901 zijn baan bij de LKM, als gevolg van zijn voorzitterschap van de Leidse afdeling van de algemene Nederlandse bond van textielarbeiders 'De Eendracht'. Uit deze tijd dateren zijn contacten met voorvechters van een betere maatschappij als Antonie Pannekoek (1873-1960) en "profester" E.F. van de Sande Bakhuyzen (1848-1918). Zij waren van mening dat er een coöperatie moest worden opgericht². In dit streven vond Koos Baart een nieuwe werkkring.

Onder leiding van de timmerman Hein Marks (1876-1944), mede-oprichter van de Leidsche Bestuurdersbond in 1900, en A. de Does, later bestuurslid van

2. Zie voor de oprichting van de Coöperatie: *Jubileumnummer 1901-1926. Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Leidsche Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruiksvereniging 'De Vooruit'* (Leiden 1926); *Vijftig jaar historie van de Coöperatie "Vooruit" te*

Leiden (Leiden 1951); Dick Wortel, 'Woelige jaren in Leiden', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1989, 70-73; Jaak Slangen, 'Vooruit in plaats van achteruit. De Leidse coöperatie "Vooruit" sinds 1901', *Ibidem* 1992, 107-113.

de Bestuurdersbond, werd de coöperatieve bakkerij 'Vooruit' opgericht in een pand in de Lange Schoolsteeg. Marks had eerder, in 1898, een vereniging opgezet om langs coöperatieve weg brandstoffen te kopen en had toen reeds pogingen ondernomen om tot een algemene coöperatie te komen. Van 1903 tot 1932 was hij administrateur van 'Vooruit'. De arbeiders besteedden veel van hun spaarzame vrije tijd aan het opknappen van het bouwvallige pand. Omdat de bakkerspatroons in de stad, met voorop de brood- en melkfabriek "De Vereeniging" van de firma Koole, Nicola & Co. en de N.V. Leidsche Broodfabriek, veel verzet boden, werd pas op 20 juli 1903 met het bakken begonnen.

Via een tussenpersoon, Willem Coenraat Hemerik³ (1871-1936), meester-knecht bij de firma Zaalberg, later sigarenwinkelier en vice-voorzitter van de Leidse afdeling van de SDAP, bemachtigde de Coöperatie in het diepste geheim een nieuw bedrijfspand, Broodfabriek 'Het Anker' aan de Haarlemmerstraat 214. Onder het voorzitterschap van F. Kooistra sloot de Coöperatie zich aan bij de Handelskamer, een gebeurtenis waar Baart zich niet in kon vinden en waar hij met verbittering aan terugdenkt.

Baart memoriseert bekende en minder bekende personen uit de periode rond de eeuwwisseling. Hij maakt onder meer gewag van het SDAP-kopstuk Willem Pieter G. Helsdingen (†1921) — een van de Twaalf Apostelen die in 1894 de SDAP stichtten — en de anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), maar ook de antirevolutionair Aritius Sybrandus Talma (1864-1916) was hij niet vergeten. Hij herinnert zich het optreden van locale bekendheden wier namen ons vandaag de dag nog bekend in de oren klinken; anderen, zoals "dr. Corten", "V.d. Kastele" en "Voosgeer", blijven vooralsnog onbekenden.

DE NAUWKEURIGHEID VAN BAARTS RELAAS

Baarts memoires zijn verre van objectief; meer dan een historisch betrouwbaar overzicht van feiten, biedt zijn relaas een blik op de beleavingswereld van een participant in de beschreven gebeurtenissen. Dat de oude Baart daarbij wel eens een steekje liet vallen, zij hem postuum vergeven.

Baarts vader zou bij de LKM zijn ontslagen, omdat hij een fout had gemaakt in zijn werk. Baart is stellig over de gang van zaken rond de dienstbeëindiging van zijn vader. Hij is zelfs van mening dat dit onterechte ontslag naderhand door

3. Zie voor Hemerik naast bovengenoemde literatuur ook: *J.A.N. Knuttel, Levensloop. Met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak*

Slangen (Leiden 1989) 224-226; Th.P.F. Wortel Thzn., 'De memoires van Hendrik Neuteboom', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 188.

de LKM werd vergoelijkt door diens oudste zoon een opleiding als handdrukker te geven. De personeelskartotheek van de fabriek meldt slechts dat Baart senior in 1885 "vertrok", om een herberg en later een water- en vuurnering te beginnen⁴.

Isaac Baart vergiste zich in het leeftijdsverschil met zijn broer, die niet vier maar slechts 2½ jaar ouder dan hijzelf was. In zijn ogen was broer Koos "de grote maker van de Coöperatie", die in contact stond met de grote Antonie Pannekoek. Pannekoek herinnerde zich Koos Baart op zijn eigen manier, als "een lawaaiige fabrikier [...] een tijdje fiks, maar te weinig fond, later ook in de gemeenteraad"⁵.

Wat het optreden van Anton Pannekoek in Leiden betreft, plaatsen wij eveneens een vraagteken bij de memoires, namelijk waar Baart vertelt dat Pannekoek tijdens het directeurschap van E.F. van de Sande Bakhuyzen aan de Leidse Sterrenwacht heeft gewerkt. Pannekoek vertrok voor zover bekend al in 1906 naar Duitsland, terwijl Van de Sande Bakhuyzen directeur van de Sterrenwacht was van 1907 tot 1918.

DE DOCUMENTEN

Isaac Baart heeft verschillende pogingen ondernomen om zijn belevenissen voor het nageslacht te bewaren. Wij beschikken over vier geschreven teksten en een bandopname. Het hier als tekst B uitgegeven losse velletje begint met de mededeling "Toen ik 70 jaar geleden de eerst[e] tik op mijn neus kreeg, van mij Deutse col|leega [...]". Het is bekend dat Baart in Duitsland was van augustus 1893 tot april 1895; de aantekening is derhalve geschreven omstreeks 1963-1965, toen Isaac Baart de leeftijd van negentig jaar naderde. Uit deze periode dateren ook de teksten A en C, die op dezelfde soort papier zijn geschreven, in hetzelfde soms moeilijk leesbare handschrift: dat van Isaac Baart zelf.

Dat ligt anders met tekst D. Deze tekst is geschreven op wat duurder papier, in een beter geschoolde hand. De titel "Het ontstaan van de Verbruikscoöperatie 'Vooruit' en haar Volksverzekering, verteld door I. Baart" maakt duidelijk dat Baart dit verhaal aan iemand heeft gedictéerd. Inhoudelijk komt de geschiedenis grotendeels overeen met tekst C, zij het dat het dictaat nauwkeuriger is en meer feiten biedt. Het stuk is expliciet gedateerd op 17 maart 1964. Het ligt voor de

4. De personeelskaart van Isaac Baart senior is afgebeeld in J.K.S. Moes, 'Stof uit het Leidse verleden. Sociale en economische facetten uit de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid ±1275-±1975', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (ed.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen*

textielnijverheid (Utrecht 1991) 25.
5. Anton Pannekoek, *Herinneringen. Herinneringen uit de arbeidsbeweging. Sterrenkundige herinneringen* (Amsterdam 1982) 112.

hand te veronderstellen dat de gedicteerde tekst later is vervaardigd dan de door Baart eigenhandig opgeschreven verhalen. We stellen daarom de datering van de autografen van Baart bij, en plaatsen deze in 1963-1964. De volgende documenten zijn overgeleverd:

- A: 6 ff., de laatste aan twee zijden beschreven. Autograaf, 1963-1964
 - B: 1 f., enkelzijdig beschreven. Autograaf, 1963-1964
 - C: 3 ff., de eerste aan twee zijden beschreven. Autograaf, 1963-1964
 - D: 5 ff., enkelzijdig beschreven; komt vrijwel overeen met tekst C. Dictaat, 17 maart 1964
 - E: monoloog, ca. tien minuten, gehouden in een verpleeghuis. Bandopname, midden jaren zestig
- De oude Baart lag een duidelijk doel voor ogen. Hij wilde optekenen wat hij in zijn leven had meegemaakt. Hij laat daarover geen twijfel bestaan: "Als ik de geschieden[i]s moet gaan beschrijven, vanaf mijn jeugd tot aan bijkans het eind van mijn leven! — dus dan moet [ik] vanaf mijn schooltijd beginnen", zo begint hij zijn memoires. Dat Baart zijn voornemen serieus nam, blijkt uit de notitie "Dat moet ik ook nog even nazien" op de achterzijde van een van zijn kladjes. Naderhand heeft hij enkele correcties in zijn tekst aangebracht.

Baart is tot op hoge leeftijd betrokken gebleven bij de strijd voor het socialisme. "Ik leef nog mee in al[le]s wat er gebeurd", schrijft hij. Aan de andere kant realiseert hij zich dat hij in die strijd geen enkele rol van belang meer zou spelen: "Maar alles is voor mij voorbijgegaan. Het is bit[t]er om dit te schrijven. Voor u is het een let[t]er, maar voor mij een droefhe[i]d. Ik zal het hier maar bij laten."

VERANTWOORDING VAN DE UITGAVE

Isaac Baart schreef zoals hij sprak. Na lang beraad hebben wij er de voorkeur aan gegeven om Baarts spelling te handhaven en de oorspronkelijkheid van zijn Leids zoveel mogelijk te bewaren. Wel is het gebruik van hoofdletters aangepast aan moderne conventies en zijn de woordscheidingen 'genormaliseerd'. Ook zijn de tekstbezorgers verantwoordelijk voor de interpunctie. Er is van afgezien de teksten te voorzien van verklarende noten.

Hier en daar zou deze keuze tot problemen kunnen leiden. Baart erkent zelf dat hij niet veel onderwijs had genoten; het mag dan direct duidelijk zijn wat Baart bedoelde met "sosiejjallisme", met "arnegisnume" (anarchisme), "planfeten"

Bouwwerkers, omstreeks 1900; in het midden zit Isaac Baart (Coll. S. Fuchs).

(pamfletten) of "gefunseneert" (gefunctioneerd) ligt dat al wat moeilijker, en de betekenis van "satisme" (sadisme) was ook voor ons enige tijd een raadsel. Zijn gebrekkige taalvaardigheid wordt evenwel ruimschoots gecompenseerd door de directheid en de emotionele kracht van zijn uitingen. We raden de lezer aan de transcripties desnoods hardop te lezen.

TEKST A

Als ik de geschiedenis moet gaan beschrijven, vanaf mijn jeugdt tot aan bijkans het eind van mijn leven! — dus dan moet vanaf mijn schooltijd beginnen.

Ik was ongeveer 9 jaar oud, toen ik de school moest verlaten. Mijn vader was een tecktsielarbeider bij de ferma Driessen en Co., en was handdreuker van zijn vak. Dus hij was een fabrieksarbeider. Deze menschen konden toen niet anders als fabriekswerk verrichten. Mijn vader was een behoorlijk vakman in hetgeen hij verrichte!!

Maar elk mens kan een fout maken, al ben je beste vakman; het spreekwoord zeg altijd nog dit: "Niet werk kan geen fouten maken!" Het was geen fout van oneeljkheid. Een fout aan zijn dreukwerk, dat was de oorzaak van zijn ontslag! Toen was voor mijn moeder een hardde slag: geen inkomste meer. En moeder moest tog zorgen voor haar kinderen. Die kon zij niet zonder eeten naar bet sturen!

Als dat mijn vader meer als een jaar werkloos liep, het kon van zelfs niet zoo door gaan! Toen op een zeker dag kwaam een vrouw aan huis: of haar man thuis was!? Zij wensch even met hem te spreken. Zij had met haar man over de werkeloosheid van mijn vader besproken. Haar man was een baggeraar, die had een man nodeg om hem het werk te verlichten.

Aangezien dat hij dat werk nooit had verricht om snacs op het water te zwerven om wat bagger op te vissen, was voor hem een ondankbaar werk. En hij kon daar geen levensbestaan uit halen. Het werd zoo slecht betaald, als dat mijn moerde besloot dat hij niet meer snacs op het water zouw gaan voor dat hongerloon.

Toen ik nog jong was, waren mijn ouders op Zonde Mensche. En mijn moeder besloot dat zij wasschen aan huis zouw zien te bekomen en een paar werkhuizen, om zoo doende ons allen tog te kunnen voldoen. Zoodat zij in kontak kwam met een zaaknman; vroeg aan haar: of zij tweemaal in de week zij huis wou schoonmaken. Toen intusse kreeg mijn vader ook weer wat werk, en wilde dat mijn moeder daar mee uit zouw schijden!!! Zij von dit niet goed. Ze sprak met hem over de achterstand die haar de jaren van werkeloosheid heef gebracht!

Toen op een zeker dag kwaam die meheer waar zij al die tijd werkzaam was: of mijn vader en moeder zijn zaak wilde overnemen. Mijn moeder schrok daarvan en zei: "Meheer, weet u wel wat u doet?" Hij had met zijn vrouw oneenigheid gehad omdat zijn vrouw hem er op wees dat hij te veel dronk. Toen was zij van hem weggegaan, naar buiteland. Maar mijn moeder wilde daar niet aan, en daarbij: "heb ik geen geld voor!"

Maar mijn ouders kwamen met een kennis in gesprek. En zij vertelde van hetgeen wat haar aangeboden werd. "Maar aangezien ik geen geld heef, moet ik deze voorbij laten gaan. En daarbij komt dat die meheer heeft de zaak een beetje laten verlopen, dus het zal even zwaar zijn. Maar daar zit brood in." Toen sprak die kennes met haar man daarover en zij tegen vader en moeder: "Dat zullen wij je helpen, en dat geld wat wij aan u geven dat kun je op zeker voorwaarden betalen, en de renten."

Zoodat de koop door ging en wij allen mee moeste werken. Dus waar ik nog jong was en zuste en broer. Des smogens om 4 uur uit ons bed, om ook mee te hellepen in onze zaak. Dus van school kwam vanzelfs niet veel terecht. Als ik op school zat dan kon ik mijn oogen niet meer bedwingen van de slaap. Dus van dat half cent onderwijs kwaam vanzelfs niet veel terecht!

Alleen wij kregen een betere levensposisie. Wij kregen behoorlijke voeding. Daar hield mijn moeder van, alles was voor haar kinderen! Toen wij ouder waren geworden, ging alles goed. Maar toen kwam voor mijn moeder een moeilijke omstandegheid met een zus van mij. Deze was verliefd geraak met een man die ons nooit gezind is geweest! Zij troude met die man; dat heef ons heel wat zorg bezorgd.

Als wat eerst voorspoedeg ging, nu weer afwaars. Totdat wij ook naar de fabriek mosten om wat bij te vullen. Zoo kwam mijn broer, en ik, al fabrieksarbeider, in het arbeidsproduct terecht als teckstilarbeider. Ik had voor deze arbeid een geen voldoening. Het zinde mij niet, ook mijn broer niet.

Toen kwamen wij bijden zonder werk — mijn broer was een jaar of 4 ouder dan ik. Was het gevolg dat het niet zoo door kon gaan, met twee van die knaapen aan tafel!! Zoodat hij besloot naar het buuterland te gaan. En ik was door een coleega zoo opgedreven dat ik vroeg aan mijn vader of hij tekene wouw voor. Mog niet. Mijn ouders sprong een huis hoog toen ik het vroeg, maar hij zouw daar nog wel eerst over nadenkken. Toen het mij te

lang duurde, vroeg ik hem: hoe hij daar over dacht? "Vanavond doen ik wel een uitspraak", zij hij tegen mij. Ik vroeg de volgend avond: "Hoe denk u er over?" Hij ging naar een kast en daar stond een hakbijl. Ik had al genoeg toen ik dat ding zag!! Hij zij niet veel, maar weez naar dat stuk gereedschap. Ik beeed als een jufrouushondje. En hij dee dat zoo rustig: "Ik ben geen moordenaar! Maar als jij dat wil worden, dan hak ik eerst jouw kop eraf, heb je dat begrepen. En spreek nouw maar met jouw vrintje dat hij maar alleen gaat. En je hoeft nooit meer met dergelijkter smoesje aankomen. Wil jij je leven geven als een moordenaar!!"

Maar intussen was mijn broer al verliefd geworden op een meisje. Maar dat heef niet lang geduurd. Hij ging van haar, of zij van hem, ik heb nooit te weten kunnen komen op welk grond hij van af is gegaan! Zoodat hij in Deuschland was gaan werkken en toen schreef hij aan mijn ouders: zij moesten mij ook maar daar heen sturen, dan zouw hij wel zorgen dat alles in orde kwam! Dus daar werd binneskamers over gesproken, zoodat mijn moeder op mijn schouders tikte: "Jij gaat overmorgen met de trein van 6 uur van Leiden naar Amsterdam".

Het was of ik geen gevoel meer had. Ik was nog nooit verder geweest als naar Katwijk met het Katwijkese bootje. En nu moest ik een rijs maken zonder gelijder naar het buiteland. Als werd voor klaar gemaakt. Het zweet brak mij van aller kanten uit van angst. Maar ik liet niets blijken.

Het was of ik een weertrijzeg was gewordden toen ik eenmaal in Amsterdam was aangekomen. Toen vroeg ik aan de sjef hoe lang deze rijs zouw deuren. Die man keek mij aan of hij wouw zeggen: "Sta jij mij in het zonneje te zetten?" Hij sprak enkele woorden en die ik niet verstaan kon!

En zoo ging ik mijn eerste levenservareng opdoen. Ik kwam daar aan en mende dat mij broer daar wel zouw staan, maar heelaas zag ik ge mens. Als opeens kwam een man mij tegemoet die zij: "U boer moest zijn werk inleveren, zodoende heb ik de zaak van hem overgenomen." Ik had die man wel eens gezien, maar deze was zoo oud gewordde dat ik hem niet kende!

En vroeg hij: "Wij gaan eerst een snapsie kopen." Ik was geen alcohol gewend te drinken. En dat fiese goed. Maar ik dorst het niet aan om nee te zeggen!!! Ik stapte met hem die Weerschaft binnen, en vroeg die kastelijn: "Wat zie hebben?" Ik keek met een paar tranen in de oogen aan en toen zij

mij vertolkker dat ik moest "een snapsie haben". Het is goed dat ik geen geweer bij mij had, ander had ik mijn broer doodgeschooten.

Maar intussen was hij uitgescheden om 6 uur. Toen moest ik de vuurproef nog meemaken, wand ik kwam bij deusch mensche in de kost. Maar wij zijn daar niet lang geweest, wand die vrouw was zwanger en moest toen meer ruimte hebben. Maar die weken dat ik daar geweest ben, heef mij de wereld anders doen zien. Zij fijn Cotoliek, maar waren bang van onweer. En op een zeker avond vroeg zij aan mij of ik bang was en — zooveel als ik verstaan kon — om het raam boven even dicht te doen. Ik heb dat ook gedaan.

En die avond kwam mijn broer tuis met de deededeeeling, als dat wij naar een ander kosthuis zoude gaan. Wij kwam toen bij Hollanshe mensche terecht. Zij spraken wel niet zoo als wij, om dezer mensche al jaren daar hun leven hebben doorgebracht hebben. Omdat ik er nog zoo jong uitzag, beschoude zij mij als een kind! Ik mog niet savonds alleen weg. Wel mijn broer, die wie al van wanten wist!

En zoo kwam hij met menschen in verband van de vakbewegeng en poletiek patij. Die zeg onder zwaren controllen stond in Deuschland: als daar een vergadering plaas had, dan stond de Polsij al klaar. En zoo kreegen wij de eerst stoot.

Er was een stakking uitgebroken die onder scherpe controle werd uitgevoerd! Het was het eerst van mijn leven dat deze man mij vroeg om steun voor de arbeiders die in stakking waren. En zodoende kreeg ik de eerste tik op mijn neus. Ik had in mijn leven wel eens gehoord van het arnegisme en over Recht voor Allen, maar als je nog jong ben dan drink dat niet tot je door. Maar daar deze man zou een beetje toelichten, wat de vakbewegging en de arbeidespartij zouw kunne brengen. Deze man had al een behoorlijk leeftijd. Hij was voorzitter van de vakbeweeging. En toen wij eenmaal kennis hadden gemaakt met hem en ons zoo een beetje leerd kennen, toen vroeg hij aan mijn broer om eens met hun te spreken. En dat had plaas onder 3 dikke boomen. Deze hadden de naam van 'Vader, Zoon en Heilige Geest'. Onder deze bomen wou het sosiejallisme verkondigen.

Maar dat was toen nog het ouwe stellesel van het arnegismme, in die dagen. Later is dat ook veranderd. Toen waren wij in Holland. Ik moest toe voor de keuring voor mijn dienstplig. Dus beiden kwamen wij weer voor het

groote vraagstuk voor werk te zoeken te staan. Mijn broer werd dreuker. Daar had mij vader weer voor gezorgd, omdat mijn een goed vakman was. En omstandigheden die toen plaas heef gehad! Dat mij vader onslagen was geweest, werd nu vergoed om mijn broer daar op te leiden als dreuker.

TEKST B

Toen ik 70 jaar geleden de eerst tik op mijn neus kreeg, van mij Deutse coleega, toen wist ik nog niet wat de strijd was van de arbeidersbewegging. Maar hij gaf mij de stoot! Voel je? Hoe zwaar of het voor mij is, waar ik nog geestige goed ben, en nu ik eenzaam zit. Waar ik nog van zouden genieten. Ik leef nog mee in als wat er gebeurd.

Maar alles is voor mij voorbijgegaan. Het is bitter om dit te schrijven. Voor u is het een leter, maar voor mij een droefhed. Ik zal het hier maar bij laten. Ik zouu dieper op deze in kunne gaan.

TEKST C

In het jaar van 1901, toen mijn broer voorziter was van De Eendracht. En in het bedrijf waar werk was, brak daar een conflikt uit voor beter arbeidsvoorwaarde. Hij werd toen het slagtoffer van zijn voorzitterschap. Waar toen nog geen strijdmidelen waren om hem en zijn gezin te steunen, kwam hij in kontak met dokter Pannekoek. Deze man was werkzaam aan de Sterrenwacht onder leiding van profester Van Zanten Backhuisen. Maar hij was een volbloet mens voor een beeter maatschappij en kwaam zodoende met mij broer in kontak.

Daar moest een cooporasie opgericht worden, om met de winst die deze instelling zouw maaken een deel aan de verbreukers uit te keeren. En een deel aan verschillend organiesaties, ook aan de partij kreeg een deel van de winst. Zoo werd dan beslooten als dat mijn broer met planfeten en op huisbezoek zouw gaan, waar hij een groote bekendhijd hat wegens zijn slagtofferschap. Waar rees al een klijnne zelfstandege bestond onder verschillend timmerlied voor koolen een zeker spaarfonst, gingen zij over een bakkerrij op te richten, onder leiding van Marks en Does. Werd een bakerijj in de Schoolsteeg. Dat

werd verboud door verschillende bouwvakarbeiders avonds als zij van hun werk kwamen, meselaars en timerlieden in hun vrije tijd. Het moest zoo goedkoop klaar gemaakt worden, zij hadden maar heel wijneg geld. Zoo werd dan deze gesticht, waar mijn broer savonds op huis ging om zodoede afnemers te vinden voor dat mooie doel coöperatieverbreukers te maken. En dat is hem gelukt. Zoodat deze klaar was, hij met zijn broodwagen op stap moest.

Maar het was een harde strijd, wandt al die klijnne bakkers kwamen in geweer, ook de grooten: fabriek van Coole en Niekola en het oude broodfabriek, zoodat het hard tegen hard ging. Dat na eenige jaren deze had gefunseneert een groote moest komen.

Er was toen een zaak op de Haarlemstraat. Dat bedrijf stond te koop. Maar geen mens mog weten dat de coöperatie daar scherp naar stond! Zoo dat er een tussenpersoon geraadpleeg moest worden. Dat was toen de heer Hemerik. Die koopt deze zaak voor de coöporasie. Maardaar moest heel wat veranderd worden.

Maar toen dat bedrijf zijn voldoende levenskracht had, toen werd mijn broer van het bestuur voor het fijt geplaast om nu geen bakker meer, maar fondsboden te worden van een zieken- en een begravningsfonds en een overleidingfonst op te richten. Deze werd met meedewerk van dr. Corten, wat later ons huisdokter werd. Zijn zitting had plaas op de Van de Werfstraat.

Dat mijn alles omver moest werken van verschillend verzeekerings. Hij kreeg van allen kanten de wind tegen, maar hij was er tegen bestand. Hij had een zekers invloed bij de arbeiders verwekt doordat hij een gladde tong had. Hij wis hoe de arbeider leefde, hij wist dat elke cent die uitgegeven moest worden 2 maal omgedraajt moest worden. En zoo bracht hij met zijn sjef deze zaak tot de groost bedrijf in Leiden.

Ik zouw op deze zaak dieper in kunnen gaan. Zoo hebben wij allen onze plicht gedaan aan de arbeidsbewegging. Zoo kon ook de Partij haar wieken uitslaan. En de arbeiders kreegen voor hun geld goed waar. Ik heb nog kord een briefje gevonden hoe veel diefeden wij deelde. Dat was 17 p/c, dus daar werd toen winst gemaakt.

Toen onder leiding van Kooijstra ging mijn een andere kant uit. Zij werden toen lid van die groote conseren de HK. Dat was het wiel achter de wagen. Toen moesten zij de artikelen van de HK in hun zaak nemen. Deze artikel

Het bestuur van de Bouwvakkersbond, 1925; Baart leunend op voorzitter J. Poeloe (Coll. S. Fuchs).

sloeg een slecht vierguur voor de verbruiker. De meeste menschen wilde deze niet, dus het ging afwaars. Zij die de grooste verbruikers waren, ginnen naa een ander toe. En zoo ging zij bergafwaars. Waar eerst de verbreukers een diefedend kreegen, moesten toen tevreede gesteld worden met een klijnne winst. Ook de arbeiders en de Bestuurderbond kreeg de zak!!

En daar ik mij wel eens aan verergt! Dat met hardden strijd opgebouwd is later door ondoordachtzaamhij, ons zweet en bloet heef gekost, dat wij wacht stonden, dat van verschillend partijjen het satismen werd gebruk wij snachs op wag gingen staan met het geweer aan de voet. Toen heb ik wel eens gedacht: "Wat baat het ons als aan de eene kant opboud en aan de andere kant weer afbreekt."

Maar onze bezilling heef ons kracht gegeven om niet te wijken. Daar zijn wij allen door het sosiejaallisme bezilt. Ik zouw op deze voormelee uitspraak dieper in kunnen gaan, maar ik zal het hier maar bij laten.

TEKST D

Het ontstaan van de Verbruikscoöperatie 'Vooruit' en haar Volksverzekering, verteld door I. Baart.

Het begon in het jaar 1901, toen mijn broer, Jacobus Reinier Baart, voorzitter was van de Vereniging van Textielarbeiders 'De Eendracht' te Leiden. In het bedrijf waar hij werkzaam was, de Leidse Katoen Mij., brak een conflict uit om het verkrijgen van betere arbeidsvoorwaarden. Mijn broer werd toen het slachtoffer, ofwel op straat gezet, doordat hij voorzitter was van 'De Eendracht'.

Gezien in dien tijd nog geen strijdkas bestond, in de zin van het woord, en geen voldoende financiële hulp kon worden gegeven voor het gezin van mijn broer, moest hij proberen om andere middelen van bestaan te zoeken.

Hierdoor kwam hij in contact met drs. Pannekoek. Deze drs. was werkzaam aan de Sterrenwacht te Leiden, onder leiding van prof. Van de Sande Bakhuyzen. Drs. Pannekoek beijverde zich evenwel om de maatschappijvorm, zooals die in deze dagen was, te helpen verbeteren. Er moest een coöperatie gesticht worden. Uit de eventuele winst welke deze coöperatie zou maken, zou een deel aan de verbruikers uitgekeerd worden, en een deel aan de vakorganisaties, en een deel aan de toenmalige SDAP. Er werd besloten dat mijn broer Jacobus met strooibiljetten zou verspreiden en op huisbezoek zou gaan. Hij toch genoot reeds een grote bekendheid onder de arbeiders, vanwege zijn actie bij de Leidse Katoen Mij.

Aangezien reeds een kleine gemeenschap bestond, voor een spaarfonds brandstoffen, gingen de gedachten uit tot het instellen van een broodbakkerij. Onder leiding van H. Marks en V.d. Does werd in de toenmalige Schoolsteeg werd deze bakkerij gesticht, nadat eerst de nodige verbouwingen en voorzieningen waren getroffen. Al deze werkzaamheden hebben zoowel de timmerlieden als metselaars in hun vrije tijd gedaan. Dit wilde in deze tijd heel wat zeggen, toen er van een 8-uurige werkdag nog geheel geen sprake was. Evenwel koste deze verbouwing weinig geld, wat gelukkig was, want er was niet te veel.

Toen deze bakkerij bedrijfsklaar was, ging mijn broer Jacobus op huisbezoek om afnemers te werven. Gezien deze bakkerij op coöperatieve grondslag was ingesteld, gelukte dit ook. Zoo kwam het moment dat mijn broer met

de broodwagen er op uit trok, de klanten te bedienen. Dat het een heel harde strijd was, is begrijpelijk, want alle kleine en grote zelfstandige bakkers kwamen in actie, deze broodbakkerij zoo spoedig als het hun mogelijk was, onmogelijk te maken. Het was toen een strijd van hard tegen hard. De strijd werd door de coöperatieve broodbakkerij gewonnen. Er moest een uitbreiding komen.

Er was toen een pand te koop aan de Haarlemmerstraat. Maar het moest geheim gehouden worden dat de arbeiderscoöperatie dit pand graag wilde hebben. Dit had zij nooit gekregen indien er geen goede tussenpersoon was geweest. De heer Hemerik, werkzaam bij de dekenfabriek van de Fa. Zaalberg te Leiden, reeds in die jaren een zeer vooruitstrevend man, kocht toen het pand aan de Haarlemmerstraat, voor de Coöperatie. Ook deze mens is later door zijn beginsel geslachtofferd. Ook in dit pand moest nog het een en ander veranderd en verbeterd worden. Ook dat is gelukt.

Toen ook dit bedrijf tevens voldoende levenskracht te bezitten, kreeg mijn broer van het Coöperatiebestuur de broodwagen te verwisselen en zich toe te leggen op het gebied van het verzekeren van een begrafenisfonds. Later werd dit fonds uitgebreid, voor het verkrijgen van geneeskundige hulp en geneesmiddelen. Alhoewel in deze campagne, en de coöperatie en mijn broer, door concurrentientijd veel tegenwerking ondervond, mocht het de tegenstanders toch niet baten. De verzekering voor de hierboven gemelde instellingen kwam er, dankzij de grote bekendheid die mijn broer onder de arbeiders van Leiden had. De verzekering van geneeskundige hulp en geneesmiddelen werd zoo groot, dat zelfs een aparte spreekkamer met toebehoren een plaats kreeg in het pand van de Coöperatie aan de V.d. Werfstraat. Namen als dr. Gorter, dr. V.d. Kastele zijn niet onbekend in de annalen van de Coöperatie. Zoodat, samengevat — de arbeiders goede waar kregen voor hun geld en ook goede geneeskundige hulp. Ik heb nog kort geleden een briefje gevonden, van de winsten welke de Coöperatie maakte, waarbij de de verbruikers een winstuitkering kregen van 17% van hun bestede bedrag gedurende één jaar. Doordat ook de SDAP van de winsten genoot, kon ook deze partij de propaganda intensiever aanpakken, en meer geschriften onder de arbeiders verspreiden. Zooals het meer gaat, kreeg men overal in het land coöperaties, welke

zich landelijk verenigden, om zodoende, zoowel zakelijk als moreel sterk te staan tegen de grote concurrentie van burgerlijke bedrijven.

Onder leiding van Kooistra ging het mijn inzien niet de goede kant op. Er was een concern, z.g. op coöperatieve grondslag opgericht, die zich ten doel stelde alles in het groot te doen. Wij kennen allen de Handelskamer. Kooistra voerde het door ons daar bij aan te sluiten. Het gevolg hiervan was dat wij werden verplicht verpakte artikelen van de HK te nemen, wat bij de verbruikers — toen — niet in goede aarde viel. Maar eerst de verbruikers een behoorlijk percentage winst deelden, liep dit nuterug naar het minimale. Ook de SDAP en de Leidse Bestuurdersbond kregen hoe langer hoe minder subsidie.

Ik heb mij daar dikwijls aan geërgerd. Daar waar vroeger en harde strijd voor is gestreden, vele opofferingen voor zijn gegeven, het zweet en bloed heeft gekost om te bereiken wat er toen was, is toen door onbedachtzaamheid in korte tijd teniet gedaan. Ik heb toen wel eens gedacht: "Wat baat het? Wat wij aan de eene kant opbouwen, wordt door anderen aan de andere kant weer afgebroken." O ja, de Coöperatie bestaat nog, maar dat is niet de Coöperatie dien wij in de jaren 1901-1903 hebben gesticht en groot gemaakt. Toen was het een arbeiderscoöperatie! Alleen in de overtuiging van de uiteindelijke overwinning van het sosialisme heeft mij gesterkt om al deze verwatering in en buiten de Coöperatie, als een voorbijgaand iets te beschouwen, als een stap naar een nog betere tijd voor de arbeiders.

I. BAART,

Leiden 17 maart 1964.

TEKST E

En dat is gegaan, natuurlijk, door harde strijd. [...] Het is 64 jaar geleden toen de eerste slag op het aambeeld werd gegeven voor de ouden van dagen. Dat was onder andere Willem Piet Helsdingen, Voosgeer en Talma. Dat waren drie personen die voor een deel van de arbeidersbevolking aan de strijd voerden. Toen bleekt dat er nog misverstand bestond: het was nog niet nodig, de arbeiders hadden het nog te goed. Er waren mensen die door hun leeftijd, door hun werkeloosheid en door hun omstandigheden niet meer vooruit

konden. Die moesten toen — in die dagen waren ze 45 of 50 jaar — naar de diaconie of een dergelijke instellingen om hun leven te verzachten. Dat heeft allemaal plaats gehad.

Ik heb toen meegemaakt dat mensen die naast me hadden gewoond op een leeftijd van 45 jaar, dat ze dan aangewezen werden voor het Minnehuis [...]. Dus je zag dan de toestand. En als je dan nog een jonge kerel bent met een klein beetje verstand. Ik zal niet zeggen dat ik de volle honderd procent verstand van het maatschappelijk leven heb, dat durf ik niet te bekennen, maar ik heb toch getracht hetgeen te maken van mijn leven wat er van te maken was. Niet alleen, ook mijn hele famielje, kan ik wel zeggen.

Na 1918, toen het algemeen kiesrecht plaats had genomen om alle mensen op te nemen voor het kiesrecht, toen hadden we een grote meerderheid in de raad en toen is de strijd ontbrand. Ik heb een schoonzuster in de raad gehad; ik heb een broer in de raad gehad; ik ben zelf bestuurder geweest van een organisatie; al mijn broers hebben eraan meegewerkt om de grote massa's op de been te krijgen voor de vakbeweging en de politieke partij. Ik kan u de verzekering geven, juffrouw Niessen, dat de propaganda die wij gevoerd hebben onderling (mijn broer, de grote maker van de Coöperatie) heb begonnen met dokter Pannekoek. Een man die de belangen van de arbeiders zag en de Coöperatie heeft gesticht.

Mijn broer was voorzitter van de textielarbeiders in die dagen. Hij werd ontslagen omdat hij om loonsverhoging vroeg. En toen is-ie daarvan aan het werk gegaan. Hij kwam in contact met dokter Pannekoek. En doctor Pannekoek heeft hem zo ver geleid dat hij een beetje propagandistisch werk. Als je langs de weg timmert, dan heb je heel veel meer voldoening dan als dat je aan de tafel blijft zitten. Het is zover gegaan dat de grote Coöperatie gesticht is. Dat is een deel van ons leven geweest. We hebben natuurlijk onze broer gevolgd, dat was een voorrecht voor ons.

Ik heb gelukkig een moeder gehad [...] waarvan ik eigenlijk iets van haar heb geleerd. In de dagen van Domela Nieuwenhuizen had je Recht voor Allen: drie centen. Mijn moeder zei: "Jongen, ga jij dat krantje eens halen." Mijn moeder was van christelijke afkomst, hoor. Ze zei: "Nou, daar zit een deel van waarheid in." En zo ben ik sucsievelijk een beetje ontwikkeld.

Ik was zestien jaar toen ik naar Duitsland ging. Ik hier op de trein. Ik had nog nooit Den Haag gezien. Mijn moeder nam mijn bagage mee en zet me op de trein. Ze zegt: "Mijn broer zou verder wel voor me zorgen", want die zat er al. Maar ja, hoe gaat dat in het leven. Hij was nog een jonge man, hij had een meissie. Ik kwam daar aan in Bentheim, ik was uitgestegen in de stad. Ik zei tegen een man die stond: "Ben ik nou al in Westfalen?" "Nee man, dan moet je nog een endje reizen!" Ja, ik was nog maar jong. Ik was zó dik... Ik kom aan in Rijnland-Westfalen; ik zie daar mijn broertje niet staan, wel een man. Ik stond te huilen, van binnen hilde ik echt. Ik denk: "Laat hij mij staan?" Ik ken geen taal, weet niks. Die man zegt — een beetje in Duits gesproken (ik kon het toch nog niet verstaan): "Bent u uit Holland?" Ik zeg: "Ja. Bent u bekend met een broer van me?" Toen zegt-ie: "Ja, maar ik kom in de plaats van je broer, want je broer kan niet weg." Ik zeg: "O."

Afijn, ik ga met die man mee. Hij liep maar te praten, maar ik verstond hem toch niet. Toen zegt-ie: "Einen Snapsken!" Een Snapsken? Ik had toen nog nooit een liter gedronken. Maar ja, ik wou me ook groot houden. Je bent jong, je weet wel, je wil een kerel wezen. "Einen Snapsken..." Nou is dat in Duitsland allemaal aarpelenvoedsel. Het is de slechtste jenever dat er is. Ik nam een mondje, ik tastte toe. Ik dacht: "O, daar gaan ik hoor. Zal dat nou mijn toekomst wezen?" Toen kwam ik mijn broer tegen en ik zee: "Jij bent toch ook een smeerlap. Jij laat mij hier in Duitsland staan!" Toen zei-ie: "Trek je er maar niets van aan! We zijn zo in Dortmund." Hij heeft me zover gebracht.

Ik heb daar twee jaar doorgebracht, toen moest ik in dienst, dus moest ik wel daar vandaan. Ik wil maar zeggen: toen heb ik daar de eerste klap op mijn neus gekregen. Dat was een Duitse Grühmann. Daar was dan de strijd ontbrand van de textielarbeiders in Bochum. Ik heb dat nooit vergeten. Toen is mijn broer in contact gekomen met verschillende mensen uit de socialistische partij. Dat was nog onder Bebel, die leefde toen nog. Ik had er toen nog geen benul van hoor, ik had er nog geen kijk op.

Maar toen kwam ik hier en toen was ik getrouwd. Toen zag ik de armoe ankomen. Door de armoe ga je anders denken, zoek je naar een middel tot een beter toekomst. Ik heb gewerkt, hard, heel hard gewerkt! Ik heb gevochten voor mijn gezin. Ik heb aan de partij gedaan wat ik doen moest, wat ik

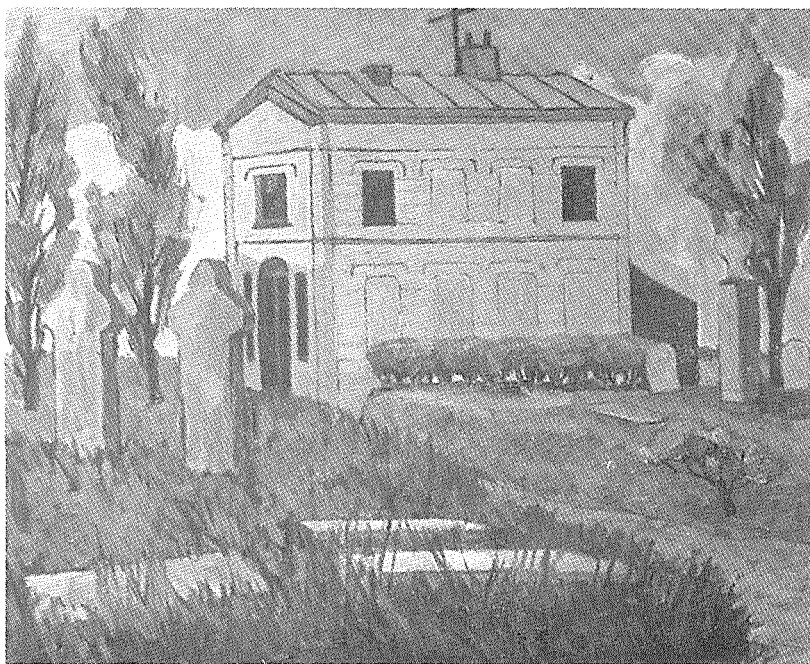

Isaac Baart en zijn vrouw Maria Plu, 1935 (Coll. C. Laterveer).

als soldaat verplicht was te doen. Ik heb wel niet op de hoge berg gestaan, de Sionberg, maar ik heb altijd me handen uit de mouwen gestoken. Ik heb getracht met de collega's te krijgen wat we nu op het ogenblik hebben.

Ze hebben wel eens gezegd: "Op de puinhopen van het kapitalisme zal een nieuwe wereld gebouwd worden." Juffrouw Niessen, we bennen nog in het beginstadium van de politiek; we zijn nog niet aan het eind van de politiek; we zijn pas aan het begin van het leven van de politiek. Er zullen nog jaren overheen moeten gaan en het zal een harde strijd nog zijn voor de toekomst om onze beweging staande te houden. Dat zien ik er van komen. Want elke verandering, elke maatschappelijke verandering brengt ook elke verandering in de politiek. Ik weet wel, ik ben op een leeftijd dat ik de dingen net anders ziet dan een jongmens. Dat is mogelijk, ik zal het niet bestrijden. [...] Maar zo zien ik de werkelijkheid.

Daarom, ik ben hier in dit huis gekomen, ik ben dankbaar daarvoor. U hebt gedaan met uw collega's, met de hoofdzuster, en dokters en alles. Ik heb er kritieke dagen van mijn leven door moeten maken en die heb ik gelukkig door weten te worstelen. En ik heb alle dankbaar van de mensen die hier tegenwoordig zijn, die mij te hulp komen. Want ik ben alleen niet in staat om percies alles te doen. Ik red me nog met alle middelen, ik tracht me te redden met alle middelen, maar toch heb ik wel eens dingen dat ik iemand nodig heb om me te hulp te komen. Dus daar ben ik dankbaar voor. Ik had nooit in mijn leven... Ze zeggen wel eens het spreekwoord: "Dat had ik nooit gedacht." Ja, dat ik hier nou zit.

De begraafplaats aan de Groenesteeg, midden 20ste eeuw (W.H. Tweehuysen, particuliere collectie).

Boekbesprekingen

Eric Jan Weterings (ed.), *Het ambacht. Leidse vaklieden aan het woord*. Leiden 1993. 95 p. ISBN 90-9006673-x

Van maart 1992 tot augustus 1993 verschenen in het *Leidsch Dagblad* stukjes over mensen die in Leiden een ambacht uitoefenen. Vaklieden op uiteenlopende gebieden vertelden hierin wat hun vak inhoudt, waarom ze ervoor gekozen hebben en welk plezier ze eraan beleven. Ook de veranderingen binnen het vak in de loop van de tijd kwamen aan de orde. Deze stukjes, 43 in totaal, zijn nu gebundeld in het boekje *Het Ambacht. Leidse vaklieden aan het woord*, een uitgave van de Stichting Levend Ambacht Leiden (STAL).

Bij het al eeuwen oude woord 'ambacht' denken de meeste mensen in deze tijd van automatisering en massaproductie nog slechts aan de boekdrukker met zijn handpers, de timmerman of de banketbakker op de hoek. *Het Ambacht* laat echter zien dat het begrip meer omvat dan velen in eerste instantie zullen denken. Uit de verhalen van de 43 vaklieden blijkt steeds dat er behoefte is — al is het in kleine kring — aan het werk dat zij doen. Zo kan een bejaarde vrouw weer zelfstandig functioneren dankzij de schoenen die de orthopedische schoenmaker voor haar heeft gemaakt, is de medische wereld erg gebaat bij het werk van de anatomisch preparateur en zijn dankzij de restauratiemetselaar de muren en ramen van de Pieterskerk niet ingestort. Maar ook burgemeester Goekoop, de "stevige man" die het voorwoord van de bundel verzorgde, doet wel eens een beroep op de stoelenmatter wanneer hij door zijn stoel is gezakt.

Aan de orde komen bekende en minder bekende ambachten: de schoenmaker, de bakker, de smid en de kok komen aan het woord, maar ook de papierrestaurator, pruikenmaker en gipsverbandmeester vertellen interessante dingen over hun

vak. Een aantal mythes wordt ontmaskerd: de fotograaf is echt niet altijd de snelle knul omringd met mooie vrouwen en de glazenwasser krijgt niet zo vaak koffie aangeboden als hij wel zou willen.

Opvallend is dat ze allemaal plezier hebben in hun werk. "Een beetje vakidio-terie heb je wel nodig", zegt de tandprotheticus. Het meest enthousiaste verhaal is van de rijwielhersteller ("fietsenmaker komt een beetje goedkoop over"): het uit elkaar halen van oude dynamo's is een van zijn hobbies. Alleen de slachter is wat minder te spreken over zijn vak: "Ik zou het nu niemand meer aanraden dit werk te gaan doen".

Het Ambacht bevat geen grootse verhalen. Het zijn verhalen van mensen die met veel plezier in hun ambachtelijke vak bezig zijn en dat is voldoende om het boekje interessant te maken. Wel is het vreemd dat geen enkele vrouw aan het woord komt. Zijn er geen vakvrouwen te vinden in Leiden of is dit manco te wijten aan het feit dat de redactie De Dikke van Dale uit 1914 heeft gebruikt voor de definiëring van het woord 'ambacht'?

MARIJE GROOS

Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700*. Hilversum 1994 (Zeven Provinciën Reeks: 8). 109 p. ISBN 90-6550-127-4

De Leidse politieke elite mag zich verheugen in een enorme belangstelling van historici. De vroegste periode werd behandeld in F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*. Hilversum 1988 (Studies over Holland in de Middeleeuwen: 2); A.J. Brand bereidt een dissertatie voor over de daaropvolgende periode tot 1520; voor de zestiende en achttiende eeuw beschikken we over S.A. Lamet, *Men in government: the patriciate of Leiden 1550-1600*. Massachusetts 1979 en M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780*. Z.p. 1985 (Hollandse Historische Reeks: 6). Hoewel van relatief geringe omvang, vult Noordams meest recente publikatie een leemte op in het onderzoek naar het wel en wee van de Leidse bestuurders in het verleden.

Centraal in *Geringde buffels* staan de vragen naar continuïteit en 'aristocratisering' van de Leidse veertigraad, het belangrijkste politieke orgaan in de stad. Daartoe heeft de auteur langs prosopografische weg de lotgevallen bestudeerd van 317 regenten die deel hebben uitgemaakt van de veertigraad. Zonder dat daar een reden voor wordt gegeven, is aan deze toch al omvangrijke groep nog één persoon toegevoegd. Regelmatige vergelijkingen met de Hollandse adel, het patriciaat van Zierikzee en de Engelse *gentry* plaatsen de bevindingen in een breder verband.

Het boek is helder opgebouwd. Na een algemeen hoofdstuk over de veertigraad en de benoemingscriteria volgt een behandeling van afzonderlijke individuen en families. In het derde hoofdstuk leeft de auteur zijn voorliefde uit voor de demografische geschiedenis. Hij doet dat bij wijlen ingenieus. Schrijven over leven en dood, liefde en huwelijksgedrag aan de hand van droog cijfermateriaal kan gemakkelijk leiden tot een tekst die wrang op de argeloze lezer overkomt; Noordam verliest echter zelden uit het oog dat hij over mensen schrijft. Dat geldt evenzeer voor het laatste hoofdstuk, waarin de beroepen, de welstand en de levensstijl van de Leidse patriciërs worden geanalyseerd.

Continuïteit ziet Noordam niet zozeer op het niveau van de regentenfamilies als wel op het individuele vlak. De term aristocratisering is op de Leidse veertigraden uit deze periode niet van toepassing. Een adellijke levenswijze werd door hen niet nagestreefd.

Hier en daar lijkt de publikatie wat te hebben geleden onder haastwerk. Toch heeft de auteur een aanzienlijke hoeveelheid gegevens ordelijk gepresenteerd. Het boek bevat tal van wetenswaardigheden, zonder dat de 'grote lijn' verlaten wordt. Vooral de vondsten uit de notariële archieven en de boedelbeschrijvingen zijn belangwekkend. De vele afbeeldingen van portretten laten de regenten van weleer bijkans opnieuw tot leven komen. Een index op persoonsnamen wordt wel node gemist; ook was een lijst van minstens de namen van de veertigraden wenselijk geweest. Het overzicht van bronnen en literatuur is indrukwekkend, maar niet helemaal volledig: zo ontbreekt een verwijzing naar het — wel geraadpleegde — werk *De regheringhe van Leyden* van Hendrik Brouwer (1624-1683), waarvan bovendien de autograaf onlangs is teruggevonden (Koninklijke Bibliotheek 71 J 42). Deze kleine puntjes van kritiek laten onverlet dat de auteur ons een boeiend sociaal-historisch werk heeft geschonken.

Geringde buffels is opgenomen in de Zeven Provinciën Reeks, waarin korte monografieën verschijnen over Nederlandse geschiedenis en cultuur ten tijde van de Republiek. Al eerder was hierin aandacht besteed aan het Leidse verleden in de publikatie van *Daer compt de Lotery met trommels en trompetten! Loterijen in de Nederlanden tot 1726* van Anneke Huisman en Johan Koppenol uit 1991. Uitgeverij Verloren komt dank toe voor het verzorgen van de fraaie, handzame en schappelijk geprijsde publikaties in deze serie.

ED VAN DER VLIST

G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854*. Hilversum 1994 (Hollandse Studiën: 31). 366 p. ISBN 90-70403-33-1

Arm Leiden is een rijk boek. Het geeft antwoorden op vragen die wel eerder gesteld, maar niet eerder beantwoord zijn wegens het vele werk dat de beantwoording vergt.

De eerste vraag die gesteld wordt, luidt: "Hoe ontwikkelde de levensstandaard zich in de periode 1750-1854?" De grootste kostenpost voor arbeiders in deze tijd was voedsel. Grofweg kan gesteld worden dat arbeiders overstapten van het dure graan, met name rogge, naar de goedkopere aardappel; dat de consumptie van bier afnam; en het gebruik van thee en koffie toenam. De tweede kostenpost was de huur van woningen. In de tweede helft van de achttiende eeuw zijn er slechts geringe schommelingen in de huurprijs waar te nemen, maar na 1800 stijgt de huur doordat de groei van de bevolking toenam. Deze en andere indicatoren brengt Pot in verband met looncijfers. Hij komt tot de conclusie dat het reële arbeidsloon van een ambachtsman van 1750 tot aan het begin van de negentiende eeuw betrekkelijk stabiel bleef en een dieptepunt vertoonde in de Franse periode. Daarna steeg de koopkracht tot omstreeks 1830; na dit jaar is weer een dalende ontwikkeling te zien.

De tweede vraag luidt: "Konden de mensen die werden ondersteund door de instellingen van sociale zorg van deze bedeling leven?" Het antwoord op deze vraag is: nee. Wanneer mensen in aanmerking kwamen voor hulp, bestond deze hulp voornamelijk uit goederen of bonnen waarvoor produkten konden worden

verkregen. Contant geld werd slechts zelden gegeven, hooguit een klein bedrag om de huur te kunnen betalen. Tevens was het niet gemakkelijk om voor hulp in aanmerking te komen. Er werd onderscheid gemaakt op grond van het geloof en tussen stadsgenoten en niet-stadsgenoten. Saillant is het dat mensen die deel uitmaakten van hogere sociale standen in het geheim bedeling kregen en dat armen bereid moesten zijn tot 'gedragsbeïnvloeding' om hun ondersteuning te krijgen en te houden. Bedeelden werden geacht om naast de ondersteuning die zij kregen ook zelf voor verdiensten zorg te dragen.

Hiermee komen we op de laatste vraag: "Wat was de positie van de bedeelden binnen de Leidse samenleving: behoorden zij tot de arbeidersklasse of vormden zij een aparte groep, door sommige historici als 'lumpenproletariaat' bestempeld?" Pot stelt dat er in Leiden geen sprake was van een lumpenproletariaat. Juist doordat van de bedeelden gevraagd werd om met loonarbeid hun inkomen tot een bestaansminimum aan te vullen, kregen zij niet de kans te verpauperen. Verder verbood het Huiszittenhuis, de grootste instelling van sociale zorg, inkomsten uit prostitutie, bedelarij en diefstal. Maakte men toch van deze alternatieve inkomensverwerving gebruik, dan liep men de kans dat de bedeling stopgezet werd. Een andere reden waarom de bedeelden eerder deel uit maakten van de arbeidersklasse dan van een 'lumpenproletariaat' ligt in het feit dat in Leiden weliswaar sprake was van armen en rijken, maar dat deze groepen niet strikt gescheiden leefden — hoewel in de onderzochte periode een toename van sociale segregatie wel valt waar te nemen.

In deze korte bespreking van *Arm Leiden* kunnen maar een paar opmerkingen gemaakt worden over hoe de schrijver tot zijn conclusies is gekomen. Wie het boek ter hand neemt, vindt voor de drie vragen vele variabelen die aan de antwoorden bijdragen. Pot verdient alle lof voor het vele werk dat hij in zijn dissertatie gestopt heeft. Er zijn talloze archieven gebruikt, waarbij monnikenwerk niet geschuwd is. Dit blijkt direct uit de 102 opgenomen tabellen en grafieken. Het zou echter mooier geweest zijn als de vele kwantitatieve gegevens meer kwalitatief verwerkt waren; temeer daar de schrijver de kunst van het schrijven verstaat.

In *Arm Leiden* wordt het leven van de armen in Leiden tussen 1750 en 1854 in detail beschreven. Het boek is mooi vormgegeven en de tekst is gelaardeerd

met vele illustraties. Kortom, *Arm Leiden* is een aanwinst voor een ieder die geïnteresseerd is in de sociale geschiedenis van Leiden.

IJME WOENSDREGT

B.V. Voskuil, *Joden in Leiden*. [Leiden] 1994. 15 p. ISBN 90-9007552-6

In kort bestek geeft dit informatieve werkje een op zakelijke toon geschreven overzicht van de veelbewogen geschiedenis van de Joden te Leiden. Na een beknopte inleiding waarin aandacht wordt geschonken aan de Joden in West-Europa, gaat de auteur iets nader in op hun geschiedenis in Nederland. Vervolgens komt Leiden aan bod. Hun kleding, hun leefgewoonten en hun eigen taal, de besloten gemeenschap waarin zij leefden met door anderen onbegrepen gebruiken, verschaften de Joden ongewild het aanzien van vreemdelingen. Hoewel er toch veel belangstelling is voor nieuwkomers uit het Leidse verleden, is er tot dusver maar weinig gepubliceerd over de geschiedenis van Joden in Leiden.

De eerste Jood die als burger in Leiden werd opgenomen, was Philip Arons in 1714. Daarna groeide het aantal Leidse Joden vrij snel, maar talrijk zijn zij nooit geworden. Het waren vooral Askenazische of Hoogduitse Joden die zich in de Sleutelstad vestigden. Sefardische Joden, afkomstig uit Spanje en Portugal, streken niet in Leiden neer, maar wel elders in ons land. De Leidse synagoge is dan ook van de Hoogduitse gemeente. De huissynagoge die kort na de vestiging der Joden in gebruik was, werd uiteindelijk in 1762 vervangen door het bedehuis aan het Levendaal, dat door de ontploffing van het kruitschip in 1807 zwaar werd gehavend. Aangenomen wordt dat door deze ramp ook de archieven verloren gingen. Nadat de synagoge in de negentiende eeuw grondig werd verbouwd, kwam de volgende restauratie in 1978 gereed.

Omstreeks het midden van de achttiende eeuw werd de Joodse begraafplaats op het 'Blauwe Bolwerk' herhaaldelijk geschonden, waarna men in 1758 uitweek naar Katwijk. Daar is aan de Rijnstraat momenteel nog steeds de Joodse begraafplaats te vinden. Tussen 1869 en 1961 bezat de joodse gemeente echter ook een laatste rustplaats op het Bolwerk nabij molen De Valk.

Pas in 1798 werden Joden niet langer beschouwd als behorende tot één natie, en dus als vreemdelingen, maar als volwaardige Nederlanders. Daarmee kregen zij ook toegang tot openbare ambten, en wegens de afschaffing van de gilden werden toen alle beroepen voor hen opengesteld. Professor J.E. Goudsmit was de eerste Joodse hoogleraar in Nederland en onder andere lid van de gemeenteraad. Hij zou gevolgd worden door andere hooggewaardeerde stadgenoten, zoals bijvoorbeeld de welbekende hoogleraar H.L. Drucker, onder meer mede-oprichter van het Leidse Volkshuis.

Toen in 1811 alle Nederlanders een familienaam moesten aannemen, bleek dat er zestig Joodse huishoudens in Leiden waren. In 1815 ging het om slechts 270 inwoners en in 1835 ongeveer 550, meer zijn het er nooit geweest. In 1940 telde Leiden 375 Joden. Van hen overleefden ongeveer honderd de Tweede Wereldoorlog. De deportatie van de kinderen uit het Joodse Weeshuis aan de Roodenburgerstraat op 17 maart 1943 naar het concentratiekamp Sobibor vormt de meest dramatische gebeurtenis uit de geschiedenis van Joden te Leiden.

Het verhaal is kort, maar indringend. Het nodigt daarom uit tot verder onderzoek. De geschiedenis van de Joden in Leiden vertelt niet alleen hun verhaal, maar werpt tegelijkertijd ook licht op dat van hun stadgenoten. Ik hoop dat er spoedig een grotere studie kan verschijnen. Daartoe is met deze publikatie een goede aanzet gegeven.

JAAP MOES

Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (ed.), *Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats*. Utrecht 1994 (Leidse Historische Reeks: 10). 108 p. ISBN 90-5345-051-3

Begraafplaatsen zijn niet alleen laatste rustplaatsen, maar vormen ook belangrijke cultuurhistorische monumenten en soms zelfs natuurparken. De Leidse begraafplaats Groenesteeg vormt daarvoor het tastbare bewijs. Toen de begraafplaats in 1975 werd gesloten, was zij al geruisloos in verval geraakt. In 1992 onstond op particulier initiatief een stichting om de Groenesteeg voor ondergang te behoeden. Recentelijk nam de gemeente de restauratiewerkzaamheden ter hand en ter

gelegenheid daarvan werd een werkgroep van vrijwilligers opgericht, die zich tot taak stelde de grafboeken toegankelijk te maken. Uiteindelijk ontstond het idee om een bundel te maken over zoveel mogelijk verschillende aspecten van de Groenesteeg.

In het interessante, inleidende hoofdstuk over begraven in Leiden wordt ook aandacht geschonken aan de algemene gebruiken en de ontwikkelingen in de lokatie van begraafplaatsen. In Leiden waren de begraafplaatsen in de middeleeuwen te vinden rondom de belangrijkste kerken, vandaar de term kerkhof. Maar ook 'ziekenhuizen' zoals de gasthuizen en de kloosters beschikten over eigen voorzieningen. Nadat de stad was gegroeid, werden in de zeventiende eeuw begraafplaatsen voor armen en kleine neringdoenden ingericht op enkele bolwerken van de stad. De oude kerkhoven veranderden in pleintjes. De welgestelden vonden gewoonlijk een laatste rustplaats in de kerken, met alle vervelende praktische consequenties van dien voor de kerkgangers, zoals de penetrante lijkucht. Pas in 1827 kwam daar voorgoed een einde aan. Inmiddels was op initiatief van de Hervormde Kerk in 1813 een begraafplaats voor de meer welgestelde Leidenaren ingericht op het bolwerk aan de Groenesteeg en in 1828 volgde de rooms-katholieke begraafplaats aan de Zijlpoort.

In het tweede hoofdstuk wordt nader ingegaan op de historie van de begraafplaats aan de Groenesteeg. Vrij uitvoerig wordt eerst de voorgeschiedenis uit de doeken gedaan, maar voor een goed begrip is dat zinvol. De bloeitijd van de Groenesteeg — als men dat zo kan noemen — lag in de negentiende eeuw. In het begin van de twintigste eeuw nam het aantal teraardebestellingen snel af, vooral wegens de ingebruikneming van Rhijnhof in 1909. De Groenesteeg liep sindsdien geleidelijk meer achterstallig onderhoud op. Nadat in 1975 de laatste begrafenis plaatsvond, werd de begraafplaats uiteindelijk in 1981 aan de gemeente verkocht; in 1993 werd begonnen met de restauratiewerkzaamheden.

Daarna volgt in het derde hoofdstuk een opsomming van markante begraaven op de begraafplaats aan de Groenesteeg. Het is uiteraard slechts een selectie van een aantal korte biografieën, die vooral als naslagwerk waarde hebben. Maar voor de lezer is het ook aardig om de lijst vluchtig door te nemen. Er ontstaat een indruk van voornamen stadgenoten die op de begraafplaats rusten.

In hoofdstuk 4 worden de drie Nederlands Hervormde begraafplaatsen — Groenesteeg, Marepoort en Herenpoort — in de periode 1839-1909 bespro-

ken. De bedoeling is om daarmee een beeld te schetsen van de verschillen in rang en stand, die ook na de dood bleven bestaan. Herenpoort was een dodenakker voor de armen, Marepoort was bestemd voor de middenklassen en Groenesteeg was een begraafplaats voor de elite. De liefhebber van kwantitatieve geschiedschrijving kan zijn hart ophalen, want naast enkele tabellen van de aantallen begravenen zijn prachtige diagrammen opgenomen, die in één oogopslag een helder beeld van de ontwikkelingen geven. Dit hoofdstuk is vooral ook interessant, omdat nader wordt ingegaan op enkele belangrijke demografische factoren. Opvallend is de hoge kindersterfte, met name onder zuigelingen en dan vooral de sterfte onder arbeiderskinderen. Een reeds bestaand beeld wordt daarmee bevestigd. Verder blijkt de kraamvrouwensterfte wel mee te vallen. Voor de merkwaardig hoge sterfte onder mannen tussen de twintig en dertig jaar wordt geen afdoende verklaring aangereikt. Vermoedelijk kan een deel van deze sterfte worden toegeschreven aan tuberculose, waarvoor deze groep zeer vatbaar moet zijn geweest. Vervolgens worden de mortaliteitseffecten besproken van de gevreesde cholera, die vooral onder de armere bevolkingslagen huishield in 1832, in 1859 en in 1866. Pas met de aanleg van een deugdelijk waterleidingstelsel kon de ziekte afdoende worden bestreden.

De kunsthistorische wetenswaardigheden van de ornamenten en de symbolen der elitegraven passeren in het vijfde hoofdstuk de revue. Van de grafzerken worden achtereenvolgens de inscripties, de vormen, het materiaal en de symbolen besproken. Hoofdstuk 6 gaat over de flora en fauna, want de elitebegraafplaats vormt een klein natuurpark, dat indertijd door Salomon van der Paauw werd aangelegd. De restauratiewerkzaamheden staan centraal in hoofdstuk 7.

Ten slotte is als hoofdstuk 8 een volledige lijst van alle begravenen (zo'n 5.000!) opgenomen, met verwijzingen naar plattegronden waarop de graven kunnen worden gelokaliseerd. Dit hoofdstuk is beter als een bijlage te beschouwen. Het maken ervan moet een heidens karwei zijn geweest, waar misschien nog wel wat foutjes in zitten. Maar een kniesoor die daar over valt, want het is zonder meer een mooie lijst, die ook voor ander historisch onderzoek nog nuttige diensten zal bewijzen. Aan het einde is een beknopte literatuurlijst opgenomen, alsmede een kleine notenlijst.

Dat het verleden niet dood en begraven is, wordt met dit fraaie boekwerk bewezen. Wie het geheel overziet, moet wel tot een jubelende conclusie komen.

Inhoudelijk gezien worden verrassend veel facetten op een vlot geschreven wijze voor het voetlicht gebracht. Er wordt ook handig gebruik gemaakt van enkele kaderteksten om de lezer zijdelings van aanvullende informatie te voorzien. Deel 10 in de Leidse Historische Reeks ziet er prachtig uit, ongetwijfeld heeft het de mooiste kافت van de tot dusver verschenen delen. In alle opzichten is het een geslaagd boekwerk te noemen. Het moet veel voldoening geven als een werkgroep haar werkzaamheden kan afsluiten met zo'n fraaie publikatie.

JAAP MOES

Martine Glaser, Mark van Hattem en Bert Natter (ed.), *75 jaar Federatie van Leidse Woningcorporaties 1919-1994*. Leiden 1994. 53 p.

Het zeven hoofdstukken tellende jubileumboekje dat de Federatie van Leidse Woningcorporaties liet verschijnen, is weliswaar in veel opzichten summier maar toch ook een aardige aanwinst voor de Leidse boekenplank. In deze goed verzorgde publikatie wordt het samenwerkingsverband van de belangrijkste woningcorporaties in een beknopt, maar vlot geschreven verhaal in een historisch perspectief geplaatst.

De geschiedenis wordt in een in gedenkboeken gebruikelijke, chronologische volgorde verteld. Eerst wordt summier de voorgeschiedenis van de federatie van vijf woningbouwverenigingen — niet alle verenigingen sloten zich bij de koepelorganisatie aan — van het midden van de negentiende eeuw tot 1918 geschetst. De woningbouwverenigingen ontstonden in deze periode veelal op particulier initiatief, om de arbeiders en middenstanders van betere huisvesting te voorzien. De auteurs constateren onder meer dat de 'sociale woningbouw' nooit een bouwen voor de echte onderklasse is geweest. Voor de allerarmsten werd in 1923 dan ook de Gemeentelijke Woningstichting opgericht. Daarna komen de oprichting van de federatie op 20 februari 1919 aan bod en de eerste ontwikkelingsjaren tot 1930. De Federatie was geen wettelijk orgaan, maar veel meer het resultaat van onderlinge afspraken tussen de aangesloten woningcorporaties om de samenwerking te verbeteren. Dat viel vooral in de eerste jaren tijdens de verzuiling niet altijd mee, maar in het overleg met de gemeentelijke- en de

rijksoverheid stond men samen sterker. In deze periode ontstond, zoals genoegzaam bekend mag zijn, een ware bouwwoede.

Vervolgens worden in het derde hoofdstuk de periode van de crisistijd en de oorlogsjaren besproken. Tijdens de jaren dertig werd er weinig gebouwd en in de oorlogsjaren werden zo'n 160 woningen door bombardementen verwoest, maar veel meer valt er kennelijk niet te melden, want het hoofdstukje is zeer kort. In het vierde hoofdstuk komt de wederopbouw met de enorme woningnood aan bod. Via de Woonruimtetwet van 1947 versterkte de overheid haar greep op de distributie van woningen, waardoor de maatschappelijke verzuiling op dit terrein werd doorbroken, met alle problemen van dien. Zo moesten ook woningzoekenden van buiten de eigen kring zich door deze directe overheidsinmenging kunnen inschrijven voor een woning. De toenemende regelgeving in de daaropvolgende jaren leidde tot een behoefte aan deskundigen bij de corporaties, die de auteurs kenmerkend achten voor het tijdvak 1947-1979. Het was in deze periode gedaan met de grote mate van vrijheid die de corporaties voorheen hadden gekend. En dat betekende een aantasting van de eigen identiteit der afzonderlijke woningbouwverenigingen. In 1976 werd de Federatie via een notariële akte een echte vereniging, met een dagelijks en een algemeen bestuur onder de naam "Federatie van te Leiden en Omstreken gevestigde Woningbouwcorporaties". Men wilde daarmee een betere positie innemen als gesprekspartner van de overheid en men hoopte tegelijkertijd de onderlinge samenwerking tussen de corporaties verder te bevorderen, want dat werd door de voortschrijdende professionalisering noodzakelijk geacht. De Centrale Boekhouding Woningcorporaties was al eerder opgericht, namelijk in 1966. Pas in 1977 kwam de Centrale Technische Dienst Woningcorporaties tot stand. De federatiestam was inmiddels ook met enkele nieuwe loten uitgebreid, namelijk met de Protestants Christelijke Woningbouwvereniging en de Stichting Leidse Studentenhuisvesting.

De periode 1980-1989 staat in het daaropvolgende hoofdstukje centraal. Dit tijdvak werd gekenmerkt door verdere professionalisering en vooral ook schaalvergroting. Er kwamen enkele fusies tot stand, zoals die in 1986 van De Leidse Woningstichting, Werkmanswoningen en Eensgezindheid in Woningbouwvereniging Leiden, en De Tuinstadwijk, Ons Belang en de Protestants Christelijke Woningbouwvereniging, die in 1988 samengingen in Woningbouwvereniging De Sleutels. De jaren tachtig stonden verder in het teken van stadsvernieuwing en

renovatie. Nadat veel rijkstaken werden overgeheveld naar gemeenten en provincie moesten de bakens worden verzet en deed in 1989 de 'Federatie-Nieuwe Stijl' zijn intrede, zoals uit het zesde hoofdstukje blijkt. De jaren negentig zullen grote veranderingen te zien geven. Het subsidieloze tijdperk breekt op veel fronten aan en de corporaties zullen verder verzelfstandigen. In het laatste hoofdstukje wordt door de auteurs een toekomstverwachting geschetst, waarin de samenwerking tussen corporaties uit de Leidse regio via een 'regionale federatie' gestalte zal krijgen.

Het boekje is niet bedoeld als een doorwrochte wetenschappelijke studie, maar eerder als een blik in het verleden naar aanleiding van het 75-jarig bestaan. Literatuur- en bronverwijzingen ontbreken dan ook. Misschien dat in de toekomst — wellicht bij het honderdjarig bestaan? — een grotere studie zal kunnen verschijnen. Uit deze publikatie blijkt in ieder geval dat de geschiedenis van de Leidse volkshuisvesting daarvoor interessant genoeg is.

JAAP MOES

Marije Groos, *25 jaar Kinderdagverblijf 'Het Konijn'*. Leiden 1994. 32 p. ISBN 90-73279-08-9

Meestal worden publikaties over de Leidse geschiedenis met veel tromgeroffel gepresenteerd, en soms gebeurt dat vrijwel geruisloos, terwijl er inhoudelijk gezien voldoende reden is om een drumstokje ter hand te nemen. Het boekwerkje — hoewel een inhoudsopgave ontbreekt, vind ik 'brochure' een te oneerbiedige typering — is een voorbeeld van de laatste categorie. Volgens het voorwoord is het bedoeld voor de (ex-)medewerksters, de ouders en de kinderen die sinds 1969 van het 'Het Konijn' gebruik hebben gemaakt, maar ik kan mij voorstellen dat ook andere belangstellenden in de lokale sociale geschiedenis ervan kunnen genieten. Dat zijn redenen genoeg om er hier aandacht aan te schenken. Het 25-jarig jubileum in september 1994 was de aanleiding voor de Stichting 'Het Konijn' om de geschiedenis op schrift te laten stellen. Het initiatief alleen al verdient alle lof.

In een korte terugblik op de kinderopvang in Nederland en in Leiden beschrijft de auteur in enkele lijnen de ontwikkeling van de vroegere bewaarscholen naar de moderne instellingen zoals de kinderdagverblijven, gastouders, peuterspeelzalen en buitenschoolse opvang, en worden ook de veranderende opvattingen over kinderopvang aangestipt. Tot in de jaren zeventig werd de opvang voornamelijk door particuliere initiatieven gerealiseerd. In 1977 werd kinderopvang echter een aandachtspunt in het emancipatiebeleid van de overheid en kwamen subsidies beschikbaar. Er was toen al een flinke vraag naar opvang ontstaan, die gestaag bleef toenemen omdat steeds meer vrouwen buitenshuis gingen werken. Kinderopvang werd in korte tijd voor velen onmisbaar.

'Het Konijn' is de eerste echte crèche in Leiden, en de beschrijving van het ontstaan en de eerste jaren van ontwikkeling is aandoenlijk. Zo werd het kinderdagverblijf gehuisvest in de woning van de oprichtster Til Boon aan de Herengracht en is het vernoemd naar het lievelingsknuffelbeest van haar zoon. Daarnaast zijn ook veel van de opgenomen foto's oprecht vertederend te noemen.

In het vierde hoofdstukje wordt het 'Konijnbeleid' uit de eerste jaren voor het voetlicht gebracht. Daarna wordt de verhuizing in 1978 naar de Barbaraschool aan het Levendaal beschreven en staat de auteur stil bij de effecten van de regelgeving. Het aantal kinderen steeg en 'Het Konijn' veranderde van karakter. Van een groot gezin werd het een kinderdagverblijf met zes leidsters en een ouderraad. In 1983 verhuisde het dagverblijf wederom, nu naar de 3-Oktober-school in de Tuinstadwijk. Toen de gemeente in 1985 de projectgroep Centrale Organisatie Kinderopvang Leiden instelde, kwam de institutionalisering in een stroomversnelling, waardoor 'Het Konijn' net als andere van subsidie afhankelijke particuliere initiatieven voor een deel zijn zelfstandigheid verloor. In de coördinatie van de kinderopvang in de stad trad natuurlijk wel een verbetering op, maar de wachtlijsten bleven bestaan en werden zelfs langer door de toenemende behoefte aan opvang. 'Het Konijn' maakte een uitbreiding mee en in 1992 kwam de verbouwing gereed. In 1994 beschikte het kinderdagverblijf over 63 kindplaatsen, goed voor zo'n honderd kinderen. Door de groei trad een verdere professionalisering op, maar door de grootschaligheid nam tegelijkertijd het sociale contact tussen de ouders af. Het boekje eindigt met een blik op de toekomst, waarin kinderopvang wellicht nog belangrijker zal zijn dan het nu al is. De wachtlijsten lijken immers almaar langer te worden.

Vanuit de geschiedschrijving bekeken, is het jammer dat er geen bron- en literatuurvermelding is opgenomen. Maar de auteur is er in geslaagd een interessant en vlot leesbaar verhaal te schrijven, en dat is ook wat waard. Onder het motto 'klein maar fijn' is weer een aardig pareltje aan het snoer van de Leidse geschiedschrijving geregen.

JAAP MOES

In de Jaarboeken opgenomen artikelen

Arnoldus, Rob

- Tegen de gewoonte in. De invoering van de werkloosheidsverzekering
in Leiden, 1903-1909 1993, 134

Baar, P.J.M. de

- Dirk van Eck en zijn reactie op het aanplakken 1993, 156

Bouwens, Denise, en Astrid Kreischer

- Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg
in de gemeente Leiden, 1929-1939 1992, 130

Frijns, Antoinette

- De ommeegaanders van het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht 1994, 32

Görts, Ad

- Leidse slaggers 1940-1946. Een onderzoek naar de middenstand 1991, 98

Kreischer, Astrid, en Denise Bouwens

- Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg
in de gemeente Leiden, 1929-1939 1992, 130

Laurier, Jan

- 'Wevers waren vroeger natuurlijk ook niet dom' 1993, 80

Moor, Geertruida de

- De Antwerpenaar Hendrik II Hendriksz. van Etten (1544-1622);
een vluchteling, die remigreerde 1994, 20

Mooren, H.J.H.

- De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748 1992, 18
Crijn Visser. Een ondernemende claviger 1993, 90

Noordam, Dirk Jaap

- Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van
arbeiders van 1750 tot 1980. Achtergronden bij een onderzoeksverslag 1993, 18

Otgaar, P.A.J., en J.F.J.G. van Schaik

- Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875 1991, 50
 Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw 1992, 80
 De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw 1993, 116
 De Oranjefurries van 1887 en 1889 1994, 98

Roos, Anjo

- Een 'swaartwigtigh ampt'? Vroedvrouwen en vroedmeesters in Leiden
in de 18de eeuw 1990, 16

Schaik, J.F.J.G. van, en P.A.J. Otgaar

- Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875 1991, 50
 Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw 1992, 80
 De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw 1993, 116
 De Oranjefurries van 1887 en 1889 1994, 98

Slangen, Jaak

- Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier
en de Leidse arbeidsenquête 1990, 48
 Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing
van Dirk van Eck in 1901 1991, 84
 Vooruit, in plaats van achteruit. De Leidse coöperatie 'Vooruit' sinds 1901 1992, 106
 Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling
van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919) 1993, 46

Slangen, Jaak, en Ed van der Vlist

- 'De eerste tik op mijn neus.' Jeugdherrinneringen van Isaac Baart 1994, 146

Smit, Cor

- Stakingen in Leiden en de directe omgeving in de periode 1945-1960 1990, 102
 De Leidse arbeidersbeweging 1993, 30
 Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering
van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid 1994, 48

Tjalsma, H.D.

- Reactie op H.J.H. Mooren, 'De heffing van het Provisioneel Middel
in Leiden in 1748' 1992, 76

Vlist, Ed van der

'In goeder vreden ende borgerlijke eenicheyt'.

Leidse buurten in de zestiende eeuw

1989, 38

Vlist, Ed van der, en Jaak Slangen

'De eerste tik op mijn neus.' Jeugdherrinneringen van Isaac Baart

1994, 146

Voort, Ben van der

Geschiedenis van de Rex-bioscoop

1994, 126

Wortel, Dick

Woelige tijden in Leiden

1989, 60

Zonneveld, Frans

Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980.

Een vergelijking naar bedrijfstak en beroep

1992, 114

Zuurdeeg, ir. J.

De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon (1805-1933)

1991, 26

In de Jaarboeken opgenomen boekbesprekingen

- Bierman, Antoinette I., *Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw. Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen*: 26 (Amsterdam 1988)
P.J.M. de Baar 1992, 171
- Bink, Corrie e.a. (ed.), *'Ik zou nooit ergens anders willen wonen'. Vrouwen vertellen over de geschiedenis van de buurten Maredorp en de Camp tusschen de vijftiger en negentiger jaren* (Leiden 1992)
Jaak Slangen 1993, 190
- Borg, H.A. van der, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865*. (Wageningen 1992)
P.J.M. de Baar 1993, 184
- Glaser, Martine, Mark van Hattem en Bert Natter (ed.), *75 jaar Federatie van Leidse Woningcorporaties 1919-1994* (Leiden 1994)
Jaap Moes 1994, 178
- Groos, Marije, *25 jaar Kinderdagverblijf 'Het Konijn'* (Leiden 1994)
Jaap Moes 1994, 180
- Heck, C.H.D.J. van, en P.J.M. de Baar, *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden: van Werkmanswoningen Eensgezindheid en Leidse Woning Stichting tot Woningbouw vereniging Leiden* (Leiden 1991)
Jaak Slangen 1992, 172
- Hulkenberg, A.M., *Van Zanten 1862-1987. Gedenkboek, uitgegeven bij het 125-jarig bestaan der B.V. Koninklijke Nederlandsche Bloembollenkwekerij en export-handel Gebroeders van Zanten Hillegom* (Kampen 1987)
P.J.M. de Baar 1991, 139

- Koningsveld, A. en J.A. Jacobs, *Een Kamer aan de Rijn. 175 jaar geschiedenis van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland* (Leiden 1992)
P.J.M. de Baar 1993, 182
- Marrewijk, J.M. van (ed.), Projectgroep 'Boek LTB 75 jaar', *Blijvende dynamiek. 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB*, deel I 1915-1945, deel II 1945-1990
P.J.M. de Baar 1993, 180
- Meerdink, Jorien en Astrid Jansen en Trude Poot, *Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960* (Groningen 1988)
P.J.M. de Baar 1992, 169
- Moerman, Ingrid W.L. en R.C.J. van Maanen (ed.), *Groenesteege. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats* (Utrecht 1994)
Jaap Moes 1994, 175
- Noordam, Dirk Jaap, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994)
Ed van der Vlist 1994, 170
- Moes, J.K.S. en B.M.A. de Vries (ed.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht/Leiden 1991)
D.J. Noordam 1993, 186
- Pot, Peter, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeiden, 1750-1854* (Hilversum 1994)
Ijme Woensdregt 1994, 172
- Voskuil, B.V., *Joden in Leiden*. (Z.p. [Leiden] 1994)
Jaap Moes 1994, 174
- Weijde, B. van der en H.M. van der Weijde-Oudenaarden, *Vrouwen op een bordje. Straatnamen in de Stevenshof in Leiden* (Leiden 1993)
P.J.M. de Baar 1993, 177
- Weterings, E.J. (ed.), *De kunst van het bewaren. Industrieel erfgoed in Leiden*. STIEL (Leiden 1992)
Jaak Slangen 1993, 188
- Weterings, E.J. (ed.), *Het ambacht. Leidse vaklieden aan het woord* (Leiden 1993)
Marije Groos 1994, 169

Verworven archieven en foto- en filmmateriaal

De in de Jaarboeken opgenomen besprekingen en aankondigingen van recent verworven archieven en foto- en filmmateriaal van belang voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken worden hieronder vermeld. Tussen haakjes staat de aard aangegeven van het materiaal, dat zich bevindt in het Gemeentearchief Leiden.

3 oktober 1969 (film)	1992, 16
<i>Al Mizan</i> , Marokkaanse krant	1991, 136
Algemene Nederlandse Metaalwerkers Bond, afd. Leiden (archief)	1990, 116
Ambachtsschool (archief)	1991, 135
Boot, fa. (archief)	1992, 165
Botermarkt 12, winkelpand (foto's)	1991, 133
Chili-front (archief)	1991, 136
Drukkerijen (archieven)	1991, 136
Endegeest (archief)	1992, 167
Gevulei (archief)	1991, 137
Groentenveiling, Coöperatieve (archief)	1991, 135
Grofsmederij (oudste aandeelhoudersregister)	1991, 136
Grofsmederij, pensioenfonds (archief)	1992, 165
Hubrecht, fam. (archief)	1992, 166
'In de Vroolijcke Arke' (archief)	1991, 137
Inenting 1957 (film)	1992, 16
Jongerenbeweging verbonden met de FNV (archief)	1990, 119
Krantz, J.J. en Zoon (foto- en filmcollectie Van Diest)	1989, 36

Leiden in de jaren zestig (film)	1992, 16
Leids Universiteits Fonds (archief)	1991, 137
Leidsche Broodfabriek (archief)	1992, 165
Leidsche Hout, aanleg (foto's)	1991, 134
Muziek- en Toneelvereniging 'Nut en Vermaak'	1993, 168
Njord (1874-1988)	
en Koninklijke Nederlandse Studenten RoeiBond (1882-1983) (archief)	1992, 168
Pacifistisch Socialistische Partij, afd. Leiden (archief)	1991, 138
'Vereeniging van Onderwijzers en Onderwijzeressen in het derde district van Zuid-Holland' (archief)	1993, 162
Woningcorporaties (archieven)	1991, 135

